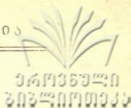

K 112 873
3

ქართული
ბიბლიოთეკა

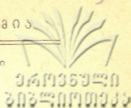

K 112.873
3

შოთა ლომსაძე

მიხეილ თამარაშვილი

საქმე-21
1964

შოთა ლომსაძე

R 112.873
3

მისეიდ თამარაშვილი

901 (47. 922)
90 (47. 922) (092 თამარაშვილი)
ლ 826

1981

ავტორის აგან

ჩვენი წარსულის მკვლევართა შორის მიხეილ თამარაშვილს განსაკუთრებული და თავისებური ადგილი უკავია. ქართულ ისტორია-მცოდნეობაში იგი უცხოეთის არქივებიდან შემოვიდა და დიდძალი მეცნიერული საზრდო შემოიტანა. ამ მხრივ მას ბადალი არ ჰყოლია. სამწუხაროდ მ. თამარაშვილის ცხოვრებისა და მეცნიერული მოღვაწეობისადმი მიძღვნილი მონოგრაფია დღემდე არ არსებობს. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენმა დაუღალავმა ზ. კვიციანიძემ ორგზის (1904 და 1912 წ.) გამოსცა თამარაშვილისადმი მიძღვნილი პატარა წიგნი, მაგრამ იგი, როგორც თვით ავტორიც აღნიშნავდა, უფრო ცნობარის ხასიათს ატარებდა. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდში (საქ. 2801) ინახება უცნობი ბიოგრაფის, მცირე ზომის, უთარილო ხელნაწერი: „მღვდელ მიქელ თამარაშვილის ცხოვრების და ნაღვაწ შრომათა შემოკლებული აღწერა“, რომელიც არ გამოქვეყნებულა.

წინამდებარე მონოგრაფიაში, თამარაშვილის პირად არქივსა და წერილებზე მუშაობის შემდეგ ჩვენ ვცადეთ შედარებით სრულად წარმოგვედგინა მისი, როგორც უაღრესად საინტერესო პიროვნების, მკვლევარის, მეცნიერისა და პატრიოტის სახე. თუ როგორ შევძელით ჩვენი წადილის ასრულება ამას მკითხველი განსჯის.

ადრიატიკის ზღვის სანაპირო სოფელ სანტა-მარინელაში 1911 წლის 3 ოქტომბერი ალბათ ბევრ მომსწრეს კიდევ ემახსოვრება.

ამ დღეს სოფლის ეკლესიის გვერდით მიწას აბარებდნენ კაცს, რომელიც პირადი გმირობის მსხვერპლი გამხდარიყო და უცხო ქვეყნისა და ხალხის გაკვირვება და სიყვარული მოეპოვებინა.

ეს კაცი მოვერცხლილ კუბოში იწვა, გულზე რკინის ჯვარი და სამიოდე სქელტანიანი წიგნი ედო, კათოლიკური სასულიერო სამოსელი ემოსა და დაღლილი სახე გაფითრებოდა.

ცხედრის გარშემო ტრიალებდნენ რომის აკადემიისა და უნივერსიტეტის, საფრანგეთის აკადემიისა და სხვა სკოლების წარმომადგენლები: პროფესორები, მასწავლებლები, სტუდენტები, საეკლესიო მოღვაწენი. აქვე მოსულიყო კათოლიკური სამყაროს უმაღლესი წარმომადგენლობა კარდინალ მერრი დელა ვალლის მეთაურობით.

სანტა-მარინელას სამრეკლოს ზარების ზრიალში დაიწყო წირვა და განსვენებულის შესახებ ბევრი კარგი და გულამაჩუყებელი სიტყვა ითქვა ლათინურ, იტალიურ თუ ფრანგულ ენებზე. წირვის დროს გულდამწველი სამგლოვიარო სიმღერით ცვლიდნენ ერთიმეორეს წმინდა ჯაყსეს საქრისტიანო სასწავლებლის მოსწავლენი და წმ. იოსების კოლეგიის ძმობის მომღერალთა გუნდები.

პროცესია დამთავრდა და სანტა-მარინელას მიწაში ჩაასვენეს შავგვრემანი, ზუჭუჭთმიანი, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა და სიცოცხლეს მოწყურებული ქართული სახე. მერე ეკლესიის ეზოც დაიცალა ხალხისაგან და ახალ გათხრილ სამარის თავზე დარჩა პატარა ხის ჯვარი წარწერით — „აქ განისვენებს აბატი მიქელ თამარათი“.

საღამოს ქართველ სტუდენტთა და ბერთა ჯგუფმა ფრთხილად გამოიხურა სანტა-მარინელას ეკლესიის ჭიშკარი და სამშობლოში წამოიღო მძიმე მოგონება მისი შვილის ტრაგიკული დასასრულისა.

ალბათ მისმა პატივისმცემელმა იტალიელებმა მაშინ არც იცოდნენ, რომ ეს კეთილშობილი აბატი იყო თავისი ქვეყნის ისტორიის

დიდი მოქირანაჭულე, დაულალავი მაძიებელი მკვლევარი და მწიქლი-
ანე, რომლის სიცოცხლის ტრაგიკულმა დასასრულმა დაამწიქრა
მთელი საქართველო. საქართველოში მწარედ გრძნობდნენ, რომ თუ
მარაშვილის დაღუპვით „დაუშრა ქვეყანას სხვა და სხვა საბუთო-
თხზულების წყარო“¹, რომელიც უცხოეთის არქივებიდან მოედინე-
ბოდა, რომ ის „მარტოდ-მარტო იყო ამ საქმეში“² და ქვეყანა მისგან
ჯერ კიდევ ბევრი ახალი ისტორიული ცნობების აღმოჩენას მოელო-
და, მაგრამ მასაც ეწვია ბედი ქართული დოკუმენტებისა, რომელ-
ნიც ისტორიის უკულმართობის წყალობით სხვაგან დაიღუპნენ.
ისიც სხვაგან დაიღუპა და „მწუხარებით აავსო ჩვენი ერი, შეგნებუ-
ლი მისი ნაწილი, რომელსაც კარგად ესმის რაოდენ ძნელია უდროოდ
დაკარგვა ასეთი მუშაკისა“³.

მ. თამარაშვილის ცხოვრების აღნუსხვა და აღწერა ცოტად თუ
ბევრად კათოლიკე ქართველთა ისტორიის შესწავლას და გამოკვლე-
ვას ნიშნავს. თამარაშვილმა თავისი დაულალავი და შეგნებული
ცხოვრება მთლიანად საქართველოს ისტორიის დოკუმენტალური მას-
სალების მოძიებას და მის გაშუქებას მიუძღვნა; მან ჩვენი ქვეყნის
ნაკლულოვან ისტორიულ ცნობებს უცხოეთში მოძიებული დოკუმენ-
ტური მასალები შეაშველა და თითქმის ორი ათეული წლის მან-
ძილზე სულმოუთქმელი და ნაყოფიერი მუშაობით „მეორე ქართ-
ლის ცხოვრების“ შემქმნელის სახელი დაიმკვიდრა.

თამარაშვილების მკვიდრი სამყოფი თავიდანვე მესხეთი იყო. ეს
გვარი აქ ორნაირი სახით გვხვდება: თამარაძე და თამარაშვილი. გად-
მოცემით რაბათელი თამარაშვილები ჯავახეთის სოფელ თოკიდან
(თამარაძეებიდან) გადმოსულან და ახალციხის რაბათში დასახლე-
ბულან, სადაც მისიონერ ბატრებს მათთვის კათოლიკობა მიუღებო-
ნებიათ და მთელი ოჯახი სომხურ კათოლიკურ რიტზე მიუქცევიათ.
სომხურ კათოლიკურ ეკლესიას ერთხანს უცდია კიდევ თამარაშვი-
ლებისათვის გვარის შეცვლა და საეკლესიო წიგნებში ისინი ბაინდუ-
როვებად მოუხსენებია. როგორც ჩანს თამარაშვილები განაწყენებუ-
ლან გვარის შეცვლაზე და ეკლესიისათვის წინააღმდეგობა გაუწვიო-
ათ. გარკვეულ პერიოდში ზოგიერთი თამარაშვილი საეკლესიო სა-
ბუთებში ბაინდუროვად იხსენიებოდა, მიუხედავად იმისა, რომ სა-
მოქალაქო საბუთებში კვლავ თამარაშვილებად იწერებოდნენ. ბო-

¹ გაზ. „თემი“, № 38, 1911.

² იქვე.

³ ძველი საქართველო, ტ. 2, გვ. 3, 1913.

ლოს და ბოლოს, თამარაშვილებს მაინც თავისი გაუტანიათ და ახირებული მოძღვარნი თავიანთ ნებაზე დაუყოლებიათ.

ახალციხეში გაღმოსულმა თამარაშვილების ოჯახმა რუმბების მოკუბერა-დამზადებით ისახელა თავი და მთელს ამ მხარეში გაითქვა სახელი. მე-18 საუკუნეში სამცხე-ჯავახეთის მოსახლეობის მსოფლიო ვი გამაჰმადიანებისა და გათურქების შედეგად, როცა მცირდებოდა და ასპობოდა მევენახეობა მესხეთში, რუმბების დამზადების საქიროებაც კლებულობდა და წვრილი ხელოსნის ოჯახს დაღუპვითა და გაკოტრებით ემუქრებოდა. ყოველივე ამის გამო საგონებელში ჩავარდნილი სოლომონ თამარაშვილი (მ. თამარაშვილის პაპის მამა) ახალციხის სხვა ხელოსან-ვაჭართა ჯგუფთან ერთად, იმერეთს წასულა და იმერთა მეფის სოლომონ II წყალობა და ვაჭრობის უფლება მოუპოვებია. შემდეგ ის ახალციხეში დამზადებული ტიკებით ხშირად დაიარებოდა ბაღდათის ბაზარზე და ოჯახისათვის სარჩოს შოულობდა. ხალხის ამგვარი ურთიერთობა ცოცხლად ინახავდა მესხეთის საქართველოს სხვა კუთხეებთან ეკონომიურსა და კულტურულ კავშირს. ეს კავშირი ისე ძლიერი იყო, რომ რუსეთსა და თურქეთს შორის არსებულმა საომარმა მდგომარეობამაც ვერ შეწყვიტა. ომის მიუხედავად ახალციხელი ვაჭრები თავისუფლად დადიოდნენ ბაღდათის ბაზარზე. ამ ვაჭართა შორის იყვნენ თამარაშვილებიც. თანამედროვეთა მოწმობით მ. თამარაშვილის მამის, პეტრე თამარაშვილის დამზადებული რუმბები, უმეტესად, დასავლეთ საქართველოში საღებოდა. დასავლეთ საქართველოში იგი თურმე ისე ხშირად დაიარებოდა, რომ ბოლოს და ბოლოს ქუთაისში საკუთარი ბინა გაუჩენია და ერთხანს მთელი ოჯახით გადასახლება დაუპირებია, მაგრამ შემდეგ მამისეული კერა მაინც ვერ მოუშლია და ახალციხეში მშობლიური სახლი ვეღარ მიუტოვებია.

მიხეილის დედა გაიანე არლელ ბათიანათ (ბათიანაშვილების) ქალი იყო. იგი თავის გულისხმიერებით, ჭკუითა და გამჭირაობით გამოირჩეოდა. კარვად იცოდა ქართული წერა-კითხვა, ხალხური ვეფხისტყაოსანი, კატეხიზმო და ზოგიც სხვა საერო თუ სასულიერო ლიტერატურა. გაიანე ბათიანაშვილი შვილებს სამშობლო ქვეყნისა და მშობლიური ენის ერთგულების გრძნობით ზრდიდა.

მიხეილ თამარაშვილი დაიბადა 1858 წ. სექტემბერში. მიხეილის მშობლებს სულ 10 შვილი ჰყოლიათ, ორი ქალი და რვა ვაჟი. მიხეილი, რომელსაც ერისკაცობაში ალექსანდრე ერქვა, შვილებს შორის მეცხრე ყოფილა. პეტრე თამარაშვილს გადაწყვეტილი ჰქონია შვილებისათვის ხელობა ესწავლებინა, ამიტომაც უფროს შვილს სოლომონს თავისთან დააწყებინა მუშაობა და კარგი მე-

რუმბეობაც ასწავლა. სოლომონის მაგალითს შემდგომ სხვა ძმებიც მიჰყვნენ და ყველამ ხელობა შეისწავლა. მამას მიხეილი, როგორც ყველაზე უფრო გონებამახვილი ბავშვი, ჯერ სწავლავდა მათ და დია და განთქმული მღვდლისა და საზოგადო მოღვაწის გარამაძისა ხის“ სახელით ცნობილ ივანე გვარამაძისათვის მიუბარებია იოანე ნათლისმცემლის, ე. წ. „ქვემო ეკლესიის“ სამრევლო სკოლაში. ამ სკოლაში, როგორც შემდეგ აღნიშნავდნენ, მ. თამარაშვილმა ივ. გვარამაძისაგან მარტო წერა-კითხვა კი არ შეისწავლა, არამედ „ღრუბელსავით შეისვა მამულის სიყვარული და მისთვის თავდადების აუცილებლობა“. ივანე გვარამაძეს, როგორც განათლებულ პუბლიცისტს, ისტორიკოსს, მწერალს, პოეტს, თეოლოგსა და მოძღვარს, იმ დროს რაღაც ეროვნულ-ანდამატური ძალა და შემკრებლობითი უნარი ჰქონდა. მისი ხმა ყველა ქართველ კათოლიკეს სწვდებოდა და ყველგან დამაკმაყოფილებელ ძალას იძენდა.

ივ. გვარამაძემ თავიდანვე შენიშნა ნიჭიერი შეგირდის მისწრაფება და როგორც თამარაშვილის ერთი უცნობი ბიოგრაფი წერს: „საგანგებო წვრთნა დაუწყო მას, ვითარცა დიდი საქმისათვის მოვლენილ კაცსა“. სწავლითა და აბატიური ყოფაქცევით დაწინაურებულმა ყმაწვილმა, უმაღლეს ყველა მასწავლებლისა და მეთვალყურის ყურადღება მიიქცია და „თქმულ საიდუმლოთა მიმღებ მოსწავლეთა რიცხვში ჩაიწერა“. სასწავლებელში წარმატებას წარმატება მოსდევდა და როცა მის ოცნებებს ფრთები ესხმოდა, როცა მისი მეცადინეობით აღფრთოვანებული მასწავლებელი ნიჭიერი ყმაწვილის მომავალ ბედზე ფიქრობდა, სწორედ ამ დროს 14 წლის მიხეილს მამა გარდაეცვალა და მისი ცხოვრების გზები სულ სხვანაირად შეტრიალდა... უმამოდ დარჩენილ ოჯახს ცხოვრება გაუჭირდა. მიხეილმა სწავლას თავი მიანება. სკოლას თავგანებებული ბავშვი ხარაზს მიებარა და ფეხსაცმელების კერვა ისწავლა. 1874 წ. ყმაწვილი ხელოსანი ქუთაისში თავის ძმასთან, სოლომონთან გადავიდა, რომელსაც იქ საბაყლო დუქანი ჰქონდა და ხელოსნობაში სცადა ბედრ. იჯდა ის ერთხანს დუქანში და წულებსა ჰკერავდა, ხოლო თავისუფალ დროს კათოლიკეთა ეკლესიაში მიდიოდა და ასომთავრულსა და ხუცურ წერა-კითხვას სწავლობდა, ეკლესიაში დარჩენილ ბიბლიის უძველეს ხელნაწერებს უკვირდებოდა და მისი ფრაგმენტების გარჩევას ცდილობდა.

ორიოდე წლის შემდეგ ძმები ქუთაისიდან ხაშურში გადმოვიდნენ და ფეხსაცმელების სახელოსნო გახსნეს. არც ამ სახელოსნომ მოუტანა მათ დიდი სარგებელი. მალე გაკოტრდნენ, სახელოსნო და-

ზურეს და კვლავ მშობლიურ ახალციხეში დაბრუნდნენ. ახალციხეში დაბრუნებულმა მიხეილმა, რომელიც უკვე ძველქართული ძეგლების კითხვას ახერხებდა, თავისი მასწავლებლის ივ. გვახაჩიძის ფრთოვანება და სიხარული გამოიწვია. ბოლოს და ბოლოს მადის დაუინებითი რჩევით 1878 წ. 20 წლის მ. თამარაშვილმა გადასწყვიტა სწავლის გაგრძელება და კონსტანტინოპოლში, ქართველ კათოლიკე მოძღვრის პეტრე ხარისჭირაშვილის მიერ დაარსებულ სასწავლებელში შევიდა. სასწავლებელში, სადაც ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა სწავლება, საფუძვლიანად ისწავლებოდა ფრანგული და ლათინური ენები. სამი წლის თავდადებული მუშაობით მიხეილმა შესძლო თავისუფლად დაუფლებოდა ფრანგულსა და ლათინურ ენებს.

იმის გამო, რომ თამარაშვილმა კონსტანტინოპოლის სასწავლებელში გამოიჩინა თავი და დიდი ერუდიცია გამოამჟღავნა, კონსტანტინოპოლის ქართველ კათოლიკეთა ძმობამ გადასწყვიტა სამიოდე მოსწავლე მაინც სწავლის გასაგრძელებლად თავისი ხარჯებით ესპანეთში გაეგზავნა. ესპანეთში გასაგზავნ მოსწავლეთა გამოცდა ცალკე ჩატარდა. მ. თამარაშვილი გამარჯვებულთა შორის აღმოჩნდა. სკოლის მასწავლებელმა იოანე გიორგაძემ მოსწავლენი ესპანეთში ჩაიყვანა. სემინარიაში მათ გამოცდასა და მიღებას დაესწრო და გაზარებული დაბრუნდა კონსტანტინოპოლში.

სასულიერო სემინარიაში სწავლა სამ წელს გაგრძელდა. სამი წლის შემდეგ პ. ხარისჭირაშვილმა ყველა ისინი კონსტანტინოპოლის ქართველ კათოლიკეთა მონასტერში მიიწვია. სემინარიაგავლილი მოსწავლენი „ხმის გაღების“ უფლებით აღჭურვეს და მღვდლებად აკურთხეს. მონასტერში ყოფნისას ხმის გაღების უფლებით აღჭურვილმა მიხეილმა ძმობას განუცხადა, რომ მას მიღებული განათლება არ აკმაყოფილებდა და უნდოდა სწავლის გაგრძელება მიხეილს ასეთივე მოთხოვნით მხარში ამოუდგა მისი განუყრელი ამხანაგი იოსებ მერაბაშვილი. გულისხმიერმა მოძღვარმა და ძმობის დამაარსებელმა პეტრე ხარისჭირაშვილმა ანგარიში გაუწია ახალგაზრდების დაუოკებელ მისწრაფებას, მოუწონა მათ ასეთი სურვილი და ძმობის ნებითა და ხარჯით გაისტუმრა პარიზში სწავლის გასაგრძელებლად⁴. პარიზში ჩასულმა ახალგაზრდებმა გამოცდები ჩააბარეს და „მამაცურის მოწადინეობით განაგრძეს სწავლა“ დიდ სასულიერო ე. წ. ლაზარეს სასწავლებელში.

⁴ ზელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. 10, საქ. 2801, გვ. 7.

პარიზის სამეცნიერო ცხოვრების გაცნობამ თამარაშვილზე წარ-
შლელი შთაბეჭდილება მოახდინა. პარიზის მუზეუმებსა, წიგნსაც-
ვებსა და არქივებშივე მიიღო მან მომავალი მეცნიერული კვლე-
ვებისათვის პირველი ნათლობა.

1888 წ. თამარაშვილმა და მერაბაშვილმა წმინდა ლაზარეს სასუ-
ლიერო სასწავლებელიც წარმატებით დაამთავრეს. ისინი კვლავ
კონსტანტინოპოლის ქართველთა ძმობაში მიიწვიეს.

პეტრე ხარისჭირაშვილი ამ დროს უკვე დასწავლბული, ლოგი-
ნად ჩაეარდნილიყო და საქმეების გაძლოლა ნიკოლოზ მანველიშვი-
ლისათვის მიენდო. მანველიშვილს საამისოდ არ შესწევდა არც ძალა,
არც გამოცდილება და არც გულისხმიერება, მონასტერში ის
ძველი აღტკინებაც თითქმის ჩამქრალიყო. ამიტომ მიხეილი იქ აღარ
დადგა და გადაწყვიტა საქართველოში „დედა ბინაზე“ დაბრუნება-
ის ჩაშოვიდა საქართველოში „ვითარცა მომზადებული მოლაშქრე და
გაჩერდა ქ. თბილისში“⁵: თბილისში იმ დროს აშკარად იგრძნობოდა
დაძაბული პოლიტიკური მდგომარეობა, რომელიც შავრაზმულ-
შოვინისტური შემოტევის შედეგად ვლვიძებულიყო. აქ ცარიზ-
მის სამხედრო-ბიუროკრატიული რეჟიმის გვერდით თავი წაშოვეყო
უცხო, კომპრადორულ ბურჟუაზიას და ადგილობრივ ეროვნულს
(რომლის იდეურ მესიტყვეებად გამოდიოდნენ ჩვენი მესამოციანე-
ლები) ყოველმხრივ ზღუდავდნენ და ახშობდნენ. შემოტევა
იგრძნობოდა ყოველი კუთხით. დადგა დრო, როცა სამშობლოს
სიყვარული ოფიციალურ წრეებში თვითმპყრობელობის დალა-
ტად ითვლებოდა და იღვევებოდა. მ. თამარაშვილი სწორედ
ამგვარი სიყვარულით იყო შეპყრობილი და დიდი იმედით მოაშურა
თავის ქვეყანას ათასნაირი ფიქრებითა და გეგმებით დატვირთულმა.

1898 წ. დაწერილ ერთ-ერთ წერილში მ. თამარაშვილი საქართვე-
ლოში დაბრუნებისა და მისი მიზნების შესახებ აღნიშნავდა:

„წარსული საქართველოდგან 1879-ს მოვბრუნდი თბილისში
1888-ს იმედით და დიდის მოწადინებით, რომ მეც ჩემი შეძლების
დაგვარ მერომა თუ სულიერს და თუ ზორციელს საგანში, მაგრამ
ქართველ კათოლიკების მტერმა არლოვსკიმ კაის თვალთ ვერ შემო-
მხედა, რადგან ჩემში შენიშნა ერთგულება და მამულის მოყვარუ-
ლობა“-ო“.

როგორც ჩანს საქართველოში დაბრუნებულ თამარაშვილს მუდ-
მივად უნდოდა თბილისში დაბრუნება. აქ მას ფიქრად ჰქონდა სასული-

⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. 10, საქ. 2801, გვ. 8.

⁶ ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 5456—6

ერო საქმე მეცნიერული მუშაობისათვის შეეფარდებინა და საქმიან
ველოს ისტორიის შესწავლაში თავისი წვლილი შეეტანა.
თბილისში ჩამოსვლისთანავე იგი ქართველ კათოლიკეთა
ბის ეკლესიის* მოძღვრად იქნა განწესებული. ეკლესიის
შვილმა თავისებური „განაწესი“ შემოიღო. ამ განაწესით ყოველი სა-
ზოგადო წირვისა თუ ლოცვის დროს, ეკლესიის კათედრიდან მრევლს
ეროვნული ისტორიის პატრიოტულ ფურცლებს ახსენებდა და სიმ-
ტიციისა და ერთიანობისაკენ მოუწოდებდა. მ. თამარაშვილს ივ. გვა-
რამაძესთან ერთად სწამდა, რომ ეკლესიის კლერიკალური საფარვე-
ლის მიღმა ყოველთვის ჩვენი სოციალურ-ეროვნული საკითხი იფა-
რებოდა.

თამარაშვილის მოსვლამ და ამგვარი აზრების გატარებამ ეკლესიაში
ერთგვარი განხეთქილება შეიტანა. თუ ეს დიდად სასიხარულო
იყო ქართველი მრევლისათვის, მას ჰყავდა თავისი მტრებიც
და ეს მტრები ენერგიულად ამოქმედდნენ. ბოლოს და ბოლოს ეს
საკითხი ქართულ-სომხური კათოლიკური ეკლესიის მოღვაწეთა საე-
რთო დღვის საკითხად იქცა და იმით დასრულდა, რომ ქრთამითა და
დაბეზლებით მოხიბლულმა პრელატმა მაქსიმე ორლოვსკიმ მიხეილ
თამარაშვილს თბილისსა და საქართველოში მღვდელმსახურება აუკ-
რძალა; შემდეგ კი მთავრობის განკარგულებით (საქართველოს იმ-
დროინდელ მთავარმმართველ დონდუკოვ-კორსაკოვის ხელის მოწე-
რით) მ. თამარაშვილს, როგორც არა კეთილი აზრების მქონე მოძლ-
ვარს, ნაციონალისტური პროპაგანდისათვის საქართველოდან გაძევ-
ბა მიესაჯა. „სინამდვილეში არავითარი კანონიერი დანაშაულობისა
არა მაქვს“ — წერდა მიხეილი იოანე ანტონოვს, მაგრამ „ორლოვს-
კი ზიზრაზისაგან არ დასცხრა, მთავრობას ჩემზე ახალი დანოსი მის-
ცა, მთავრობამაც გამოგზავნა კაცი და გამოიძია ჩემი გარემოება“. გა-
მოძიებამ საქმე „სერიოზულად საშიშად“ ჩათვალა და „გუბერნატორ-
მა პოლიციის საშუალებით 30-გავლილს დეკემბერს, გამომიცხადა,
რომ: რადგან შენ უცხოეთში ნაკურთხი მისიონერი ყოფილხარ და
აქ მთავრობის უნებართოდ და უდოკუმენტოდ მღვდლობის ვალ-
დებულებას ასრულებ, უნდა წახვიდე ახალციხეს საცხოვრებლად და
არავითარი მღვდლობის სამსახური არ უნდა აღასრულოვო“⁷. თა-
მარაშვილის განდევნის შემდეგ თბილისის ქართველ კათოლიკეთა-
მიძინების ტაძარში პრელატმა ორლოვსკიმ შემოიღო წესი, რომ აქვე
ეწირათ არაქართული ტიპიკონის მღვდლებსაც. მიხეილი იმავე 1889
წ. დეკემბერში ჯერ გორში ნიკო ჯულაბაშვილთან, შემდეგ კი ახალ-

* ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. 10, საქ. 736, გვ. 3.

ციხეში მამისეულ სახლში ავიდა და პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშ რამდენიმე ხანს დარჩა, ვიდრე ახალციხიდანაც სამუდამო გაქვება არ მიესაჯა. ახალციხეში ის მისი მასწავლებლის, ი. გ. გვარამიას დარიგებებს იღებდა. ერთადერთი კაცი, რომელთანაც შეიძლება ესაუბრა „საყვარელ საგნებზე“ იმდროინდელ ახალციხეში ივ. გვარამაძე აღმოჩნდა. ამ ამბავს თვითონ გვარამაძე ამგვარად იხსენიებს: „მე არ მშორდებოდა ვებრალებოდი, ნუგეშს მაძლევდა და მპირდებოდა შველას... ჩაიდვა გულში რომში წასვლა... და 1891 წ. წავიდა რომში სამოწაფოდ. დაიწყო კიდევ შრომა და გაამართლათ“.

ვიდრე ახალციხიდან რომს ჩავიდოდა თანარაშვილს ბევრი დაბრკოლების გადალახვა მოუხდა. მდგომარეობას ის ართულებდა, რომ საქართველოდან გაქვებულ მიხეილს უცხოეთში წასასვლელ ვიზას არ აძლევდნენ. „არ ვიცი თუ აქ რანაირი დაშლევობა უნდა იყოს... მე არ ვითხოვ რომ ეს მოწმობა იყოს ოფიციალური და ყველა ფირმანებით შემოსილი, ვითხოვ ჩასხად. როგორც უცხო და აქ დროებითი მყოფი. მე ეს მოწმობა ხომ ვინმეს არ უნდა წარუდგინო, რომ მაგის თავს საფიქრებელი იყოს“...—იხვეწებოდა 1890 წ. თამარაშვილი ახალციხიდან, მაგრამ მთავრობის დადგენილებით გაქვებულ თამარაშვილს, როგორც „უცხოთსა“ და „უცხო იდეების“ მქონე პირს არ ეძლეოდა არავითარი დოკუმენტი. მას თითქოს ყველამ ხელი ჰკრა და ზურგი შეაქცია. ახალციხეში მიხეილს უარესი მდგომარეობა დახვდა. სომხური ტიპიკონის მქონე კათოლიკე ეკლესიამ იგი არ მიიღო, მამისეულ სახლში კი მხოლოდ შიშხილი და სიღარიბე მძვინვარებდა. უკიდურესად დაღარიბებული ოჯახი ვალებში იყო ჩავარდნილი. გაჭირვებაში მყოფი მიხეილი აკვირდებოდა, რომ ახალციხე მის თვალწინ თანდათან იცვლებოდა მკვიდრი ქართული მოსახლეობისაგან და ამჩნევდა, რომ ამის მიზეზები როგორც სოციალურ-პოლიტიკურ და ეროვნულ, ისე რელიგიურ საკითხებთანაც იყო დაკავშირებული.

ახალციხეში ყოფნისას მიხეილს მართო ქალაქის მცხოვრებ აკმად ბეგის ასთორმენტი მანეთი ჰქონდა სესხად. და ასე ყოველდღიურად სესხი მატულობდა და მოვალენი თანდათან მრავლდებოდნენ. ასეთ მდგომარეობაში ისედაც დევნილმა მიხეილმა გადასწყვიტა, რაღაც არ უნდა დასჯდომოდა გაცლოდა საქართველოს და უცხოეთისათვის შეემართა, მაგრამ უცხოეთში. წასვლას მეორე მხრივ ვალებიც აბრკოლებდა. იგი გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდა. ბოლოს მისმა უმცროსმა ძმამ გრიგოლმა წერილობით იკისრა ძმის ვალების გადახდა იმ პირობით, თუ მიხეილი შემდგომ გრიგოლს ვალს დაუბრუნებდა. 1890 წელს მ. თამარაშვილი ყოველგვარი მოწმობებისა და

დოკუმენტების გარეშე სტამბოლს ჩავიდა და იქიდან რომს გაემართა. რათა იქ სწავლა განეგრძო და ის მიზნები, რომლის განხორციელებაც საქართველოში ვერ შესძლო, უცხოეთში შეესრულებინა.

კონსტანტინოპოლში ჩასული მიხეილი ქართველ კათოლიკეთა ფერტიქოვის ძმობის უფროს მოძღვრებს სტეფანე გიორგაძესა და ალფონ ხითარიშვილს წერილით მოახსენებდა თავის განზრახვას: „მე, როგორც თქვენ უწყით, ახლა აქედან ვაპირებ წასვლას ან ფრანციაში ან იტალიაში, ერთი ანუ ორი წლით, რათა რაოდენადაც შეიძლება შევიტავო საჭირო სწავლაო“. ე. ი. მ. თამარაშვილი კონსტანტინოპოლიდან გამგზავრების წინ ძმობას, რომლის წევრიც თვით იყო, ატყობინებდა თავის გამგზავრებას.

კონსტანტინოპოლიდან კათოლიკე ეპისკოპოსის დაუეითხავად მიხეილის რომში წასვლამ, მაინც დიდი აურზაური გამოიწვია. ეპისკოპოსი ამ „უგვანო“ საქციელისათვის პასუხს სთხოვდა და ადანაშაულებდა ფერტიქოვის ქართველ კათოლიკეთა ძმობას. „იმას მოგახსენებთ, რომ კანონიერად არ მოიქეცით — წერდა 1890 წ. ნოემბერს ამ ძმობის ერთ-ერთი წევრი ლევან აფრიაშაშვილი მიხეილს რომში — როცა აქაური ეპისკოპოზის ქვეშევრდომი იყავით (რადგან ჯერ სხვა ეპისკოპოზისაგან შეწყნარებული არ იყავით), საჭირო იყო ევროპაში წასვლისათვის აქაური ეპისკოპოზის ნება გქონოდა. და თუ არა — ისე გაგველო და წასულიყავით, რომ აქ სულ არავის გაეგო... ახლა უწინარეს ჩვენი გაგების ეპისკოპოზს გაეგო თქვენი საქართველოდან უკან დაბრუნება და... თვინიერ ვისმეს შეტყობინებისა ევროპაში წასვლა. ამისთვის ეპისკოპოზს კაცი გამოეგზავნა ფერტიქევში გასაგებად საქმისა... შევედით თუ არა (ეპისკოპოზთან), ის დაგვეკითხა: *où est T. Michel*. ჩვენ ვუთხარით, რომ წარსულს წელს რომ საქართველოში წავიდნენ იქ მთავრობამ არ მიიღო და იქიდანვე პირდაპირ რომში წავიდა სწავლის დასასრულებლადო. გაჯავრებით თავი გაიქნია და ხმაც აღარ გაგვცა; შიგნით თავის ოთახში შევიდა. ამისათვის დიდად გვეშინია არაფერი გვავნოსო“-ო.

საქართველოდან მთავრობისა და სამღვდელთებისაგან დევნილ თამარაშვილს პროტესტი გამოუცხადა და დევნა დაუწყო კონსტანტინოპოლის საეპისკოპოზომაც, რომლის ხელთ იყო აღმოსავლეთის კათოლიკეთა „სულიერი სადავეები“.

დევნილმა მიხეილმა იმდენი მაინც გააკეთა, რომ იმავე წელს წარმატებით ჩააბარა გამოცდები რომის სასულიერო აკადემიაში და სწავლა განაგრძო. მის „მფარველად მისივე ნიჭიერება აღჩნდა“.

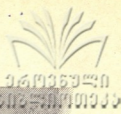
კონსტანტინოპოლის საეპისკოპოსო დიდხანს ვერ ურიგდებოდა ამ ფაქტს და რამდენიმეჯერ კიდევ სცადა ვატიკანის შეწუხება, რათა თამარაშვილი აკადემიიდან დაეთხოვათ. ბოლოს საეპისკოპოსოს „მოკვეთა კონსტანტინოპოლის კათოლიკეთა ძმობიდან და ყველა ქართველ ბერ-მონაზონს აუკრძალა მასთან რაიმე კავშირის დამყარება. ბევრი ქართველი სასულიერო პირი არ ემორჩილებოდა ამ დადგენილებას და მ. თამარაშვილთან მაინც აწარმოებდა საიდუმლო მიწერ-მოწერას. 1891 წ. ლ. აფრიაშაშვილი კონსტანტინოპოლიდან რომში მიხეილს აცნობებდა: „ბონეთმა აგვიკრძალა თქვენთან ქომუნიკაციონი თქმით: იმ უსიბრძნომ და რეგვენმა საქმე გაფუჭაო. გვეკითხება თუ ვისმეს იმასთან ქომუნიკაციონი აქვს თუ არა? და სხვ. არ იქნას გაგვიცოდოსაღმე არ თქვა, რომ მე რაიმე მოგვეწერე. რასაც გწერ სეკრეტის ქვეშ გწერ, რათა წიგნიც დახიოთ შემდგომ წაქითხვისა. რათა შენის მიზეზით კიდევ ძმარი არა ვსვათ“ო.

ზოგიერთი თამარაშვილს ამის გამო უსაყვედურებდა. თბილისიდან გაგზავნილი წერილით ბალაშვილი პირდაპირ ეუბნებოდა: „ჰსჩანს რომ თქვენ აჩქარდით და მოუფიქრებლად წახვედით მანდა“.

ივანე ხიშტიძე კონსტანტინოპოლიდან მიწერილი წერილით მ. თამარაშვილს მისი „დაჟინებული იდეებისათვის“ „უხეზართოდ გაქცეულს“, „ურჩს“ უწოდებს და გმობს მის ამგვარ საქციელს, რაც თურმე არ შეეფერება „სულით მაღალ აღამიანს“, ისიც კათოლიკეს. ისინი წერდნენ, რომ საქართველოს დატოვებით მან ბევრი რამ დაკარგა... და განა ეს თვით თამარაშვილს არ მოესხენებოდა. რომელსაც „კიდევ სხვანაირი სიყვარულით“ უყვარდა საქართველო. მაგრამ იგი გრძნობდა, რომ ისეთ პირობებში მისი თბილისის ქართველ კათოლიკეთა მონასტერში დატოვება არ შეიძლებოდა, რომ ეკლესია ბოლოს და ბოლოს „არ შეიწყნარებდა“ უროვნული ისტორიის ფურცლების შრიალს სახარების გვერდით. მიხეილი თანდათან რწმუნდებოდა, რომ ამ საქმის მოვლა სხვა კუთხით შეიძლებოდა. ბალაშვილისადმი რომიდან მოწერილ პასუხში იგი ოპტიმისტურად აცხადებდა: „...თვინიერ იმა დაკარგულისა საქმეს აქ კარგად ვაწარმოებთ“-ო.

მიხეილის ამგვარ განცხადებას ზოგიერთი მის გაკადნიერებად მიიჩნევდა და კვლავ უსაყვედურებდა: საუკუნო ქალაქში დიდხანს დგომით რომაული ფანდები და ოსტატობა გისწავლიათ, რაც არ შეეფერება სასულიერო მუშაქსო.

მ. თამარაშვილმა ყური არ ათხოვა არც დესპოტური მთავრობის მოხელეთა მუქარებს, არც კლერიკალ-ფილისტერთა მითქმამოთქმებსა და ჭორებს. იგი მთელი მონდომებით სწავლობდა სასუ-

მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო
მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო

1940-იანი წლები, რომელიც არის სპეციალური
მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო

მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო
მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო

მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო
მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო

მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო

მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო

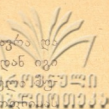
მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო
მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო

29 იანვარი, 1900. წელი.

Piazza di Spagna, S. Sebastiano, 3.

P. S. მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო
მედიანის ანგარიშს ექვემდებარება ვიწრო

ლიერო აკადემიაში, რომელიც 1894 წ. წარმატებით დაამთავრა და
 ლეთისმეტყველებაში დოქტორის წოდება მიიღო. ამიერიდან იგი
 მთელი არსებით მეცნიერულ მუშაობას მიეცა. ამ მეცნიერულ მუშაობის
 შრომის კონტურები მან უკვე აკადემიის პირველ კურსზე

მობაზა ფრანგულ გაზეთ „La Croix“-ში, სადაც გამოაქვეყნა საკმაოდ
 ვრცელი წერილი საქართველოს ისტორიისა და ქართველი კათოლი-
 კების შესახებ. ამ პერიოდის ევროპული ისტორიული მეცნიერება
 ხარბად ეწაფებოდა აღმოსავლეთის ისტორიის შესწავლის საკითხებს.
 თამარაშვილის „დამაფიქრებელმა“ წერილმაც ამიტომ დიდი გამო-
 ძაბილი და მხარდაჭერა ჰპოვა ევროპაში.

ახალციხეში ამ დროს მართლაც მწვავე ბრძოლა იყო გაჩაღებუ-
 ლი კათოლიკური ტიპიკონის საკითხებზე. მეფის მთავრობის რეაქცი-
 ული მოხელენი სულ უფრო და უფრო აღვივებდნენ ამ ბრძოლას და
 ერთიმეორის საწინააღმდეგოდ ათასნაირი დადგენილებანი გამოჰქონ-
 დათ. 1886 წ. მთავრობის დადგენილებით კათოლიკურ ეკლესიებში
 ქართული ენა ბრძანებით იქნა აკრძალული, რამაც ქართველ კათო-
 ლიკეთა გულსწყრომა კიდევ უფრო გააღრმავა. ბრძოლა თანდათან
 მწვავედებოდა და დაძაბულ ხასიათს იღებდა. აღრევე სომხურ-კათო-
 ლიკურ რიტზე შემდგარი სამცხე-ჯავახეთის ქართველი მოსახლეობა
 1828 წელს საქართველოსთან შეერთების შემდეგ, ეკლესიაშიც მშო-
 ბლიური ენის შემოღებასა და დამკვიდრებას მოითხოვდა. ეს მოთ-
 ხონვა თავის მხრივ გაპირობებული იყო იმით, რომ ქართველმა კა-
 თოლიკებმა საქართველოსთან შეერთების შემდეგ, მთელი ქართველო-
 ბის სახით ამ ბრძოლაში თავიანთი მოსარჩლე და მფარველი დაინახეს.
 ეკლესიის ძველი მესვეურები კი თავიანთი გაბატონებული მდგომარე-
 იობის შენარჩუნებას ფიქრობდნენ სამცხე-ჯავახეთის კათოლი-
 კურ მოსახლეობაში და ყოველმხრივ ცდილობდნენ ამ გზაზე დამდ-
 გარი მებრძოლი ქართველებისათვის გზა გადაეღობათ. მათ
 უარყვეს ქართველთა კათოლიკობა და ყველა ისინი არაქართველე-
 ბად გამოაცხადეს. საკითხი თავისთავად საქართველოს ამ მხარის,
 ძველი სამცხე-საათაბაგოს გამოვლილი ისტორიული ცხოვრების
 დაწვრილებით შესწავლასა და დასაბუთებას მოითხოვდა და რო-
 გორც ერთის, ისე მეორეს მხრივ იწერებოდა მრავალი წერილები,
 პამფლეტები, მოწოდებანი.

როგორც ცნობილია, გასული საუკუნის ოთხმოციანი წლები აღი-
 ნიშნა რეაქციის ახალი შემოტევებით. რუსეთის იმპერიის განაპირა
 მხარეებში რეაქციონერთა შემოტევა დიდმპყრობელურ, შოვინის-
 ტურ ხასიათს ატარებდა და პატარა ხალხების ერთიმეორეზე წასისი-
 ნებას ემსახურებოდა. ეს იყო დრო, როცა წინა პლანზე წამოვიდა

პურიშვევიჩების, ვოსტორგოვების, კატკოვების, ილიოლოვების, დონ-დუკოვ-კორსაკოვების და სხვათა სატანური სახელები. რეაქცია ცდილობდა გზა გადაეღობა საქართველოში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისათვის, ხელი შეეშალა მისი ეთნიკური წინსვლისათვის და შეეცვალა იგი მეზობელ ხალხებს შორის კონფლიქტითა და სისხლის ღვრით, ხოლო შემდეგ თვითვე გამოსულიყო მომრიგებელ მოსამართლის როლში.

ცარიზმის ეს რეაქციული ზრახვები საქართველოში მთელი ქართველი ხალხისა და მისი პროგრესულად მოაზროვნე ინტელიგენციის წინააღმდეგობას წააწყდა, რომელსაც მეთაურობდა ილია ჭავჭავაძე.

ილია ჭავჭავაძის დიდმა დამრავმავმა ძალამ, მისმა შეუღლებელმა ნებისყოფამ, პირდაპირობამ და ნათელმა გონებამ, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მიზნები დაუკავშირა რუსეთისა და რუსი ხალხის ნამდვილ მიზნებსა და გრძნობებს და მთელი სისასტიკით წარმართა ბნელი რეაქციისა და პოლიტიკური „ბეზღობის“ წინააღმდეგ.

„როცა ბეზღობა,— ეგ უწმინდური ძალდონე გაცვეთილის კაცი-სა, პირახდილი დაიარება, არამც თუ უსირცხვილოდ, თავმოწონები-თაც ფარფაშობს და ლუკმა პურს აწვდის მამბულარას, — მაშინ პირდაპირ შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ საზოგადოების წყობას საძირკველი შერყევიაო და აღსასრული მოახლოებიაო...“

ეს ოციოდ წელიწადია, რაც ბეზღობამ ენა ამოიდგა რუსეთში... და დროა ვიცოდეთ, საიდან დაგვეყვას ეს შავი ყორანი? * თავზეო — აფრთხილებდა ხალხს ბრძენი ილია.

რეაქციონერთა წაქეზებით 80—90-იან წლებში კათოლიკე მღვდლების ერთმა ნაწილმა ლიბერალურ-ბურჟუაზიული და შოვინისტური გაზეთის „მშაკის“ ფურცლებზე წამოიწყო წერილების შეთითხნა იმის შესახებ, თითქოს ისტორიულად არ არსებობდნენ ქართველი კათოლიკენი. თითქოს ქართული კათოლიკური მოსახლეობა მესხეთში სხვა მოდემის მოსახლეობა იყო, რომელთაც ბოლო დროს მიეღოთ ქართული ენა და გადავიწყებიათ თავიანთი მშობლიური ენა. ამ ბრძოლაში რამდენიმე შოვინისტ კათოლიკე მღვდლის მხარდამხარ დადგა მდიდარი ბურჟუაზია და უკვე მოქრთამულ კავკასიის ადგილობრივ მთავრობას ყოველდღიურად მათი გულის გასახარი ახალი ახალი დადგენილებები გამოჰქონდა.

1886 წ. გამოვიდა უმაღლესი ბრძანება კათოლიკურ ეკლესიებში ქართული ენის აკრძალვის შესახებ, ამ ბრძანების მე-რ მუხლში ნათქ-

* ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. II, გვ. 145, 1941 წ.

ვამი იყო: „Воспретить употребление грузинского языка в Армяно-католических церквах при Богослужении и в латинских приходах на Кавказе“⁹.

აქედან გამოდიოდა, რომ ქართველი მოსახლეობისათვის კურ ეკლესიებში მღვდელმსახურება მხოლოდ სომხურ ენაზე შესრულებულიყო. №30 ვავლილს ივლისს — წერდა ივ. გვარამაძე მ. თამარაშვილს 1890 წ.—№ 228-ით მიბრძანეს მე ჩემს სადეკანოს ყოფილნი ყოველნი ბაროხნი და ვიქარნი განვაფრთხილო სომეხთ კათოლიკეთა, რომ ეკლესიაში ღვთის მსახურების დროს აღარ იხმარონ ქართული ენა¹⁰. მთავრობის ამ ბრძანების გატარებისათვის ახალციხის მხარეში თავგამოდებით იბრძოდა ვინმე, კათოლიკე მღვდელი ტერ-შაანოვი. ამ შაანოვმა საქმე ისე გაამწვავა, რომ ქ. ახალციხის მცხოვრებლებმა 1891 წ. უჩივეს მას. საჩივარს ხელი მოაწერა 130 კაცმა და მისი ახალციხიდან დაუყოვნებლივი გასახლება მოითხოვა...

ქართულ კათოლიკურ ეკლესიებში, მიუხედავად იმისა, რომ, ქართული რიტე კონგრეგაციის მიერ შეწყნარებული არ იყო, ეს ფორმალურ ხასიათს ატარებდა, რადგან სავალდებულო ლოცვანის შემდეგ, მრევლთან ერთად მოძღვარიც ქართულად გალობდა ხოლმე. ახლა კი მთავრობა ქართული ენის ეკლესიაში ყოველმხრივ აკრძალვას მოითხოვდა. განსაკუთრებული წინააღმდეგობა გაუწიეს ამ დადგენილებას ქართველმა კათოლიკე ქალებმა: „ქალების მიზეზით კვლავ ქართულად დავიწყე სახარების ქადაგებაო“¹¹. წერდა 1892 წ. ივ. გვარამაძე. მაგრამ ეს ყველაფერი დროებითი მოვლენა იყო. რეაქციის შეტევები არ ნელდებოდა, ქართველი კათოლიკე მოძღვარნი თავის მხრივ ცდილობდნენ, რომ მთავრობას უკან წაეღო გამოცემული ბრძანება. ისინი ფიქრობდნენ, როგორმე მოეხიბლათ რომი და მშობლიური ენის დამკვიდრების საკითხი გადაეჭრათ. მათ გადაწყვიტეს 1893 წ. პაპ ლეონ მე-13-სათვის იუბილეს დროს, საპატიო აუდენციაზე წარედგინათ ეს საკითხი. შედგა ვრცელი მოხსენება, რომელიც დაწერილი იყო ლექსად. ეს ვრცელი ლექსი ქართულიდან თარგმნეს იტალიურად და ორ ენაზედ ნაწერი მიართვეს პაპს. სხვათა შორის პაპ ლეონ მე-13-სადმი წარდგენილ ლექსში ნათქვამი იყო: „ჩვენ ქართველ კათოლიკენი, უნარჩევლენი ქართველთა,

⁹ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 180.

¹⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 165, ფურც. 4.

¹¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ., 165, ფურც. 5.

შავის ზღვით კასპის ზღვამდისინ მკვიდრნი ვართ ქალაქ და ველოა.
დაჩაგრული ვართ შინ-გარედ ხელ დებულნი მძლავრ

მმართველთა

გვდევნიან უწყალოდ, მეტად, გვიჭირვებენ ერთობა მართლად
გვიშლიან ჩვენს ენაზედა საერო ლოცვა-გალობას
სახარების ქადაგებას, ღვთის მადლსა და ღვთის წყალობას
ესტორით მწარედ დღე-ღამ ცრემლით, ვერ ავიტანთ ამ ძალობას
გვიპატრონეთ გაჭირვებულთ, მოგვარჩინეთ ამ საღმობას“-ო.¹²

პაპი ქართველთა თხოვნისადმი ყრუ აღმოჩნდა, ვატიკანი ქართულ-
ლი რიტის დამტკიცების საქმეს აყოვნებდა. 1894 წ. პაპ ლეო-
ნის მიერ გამოცემული დეკრეტით აღმოსავლეთელებს (ე. ი. აღმოსავ-
ლეთის კათოლიკებს) ეკრძალებოდათ ლათინურ ტიპიკონზე გადასვ-
ლა. ეს ნიშნავდა რომ ძალაუვნებურად ქართველი კათოლიკენი სომ-
ხურ ტიპიკონთან ყოფილიყვნენ დაკავშირებულნი¹³.

1893 წ. მაისში გამოვიდა უმაღლესი ბრძანება, სადაც თბილისის
ქართველ კათოლიკეთა ეკლესია მოხსენიებული იყო სომხურ ეკლესი-
ადა. და ასე ბრძანებას ბრძანება სცვლიდა. ქართველი კათოლიკუ-
რი მრევლისათვის ყველაზე მძიმე ჩანდა ეკლესიის დაკარგვის საკი-
თხი, რადგან თუ ეკლესიას სხვა ერის კაცი დაეპატრონებოდა, მაშინ
მისი ეროვნული თავმოყვარეობა თავისთავად შელახული იქნებოდა.
ამის გამო ქართველმა კათოლიკებმა მთავრობის დადგენილებას წინა-
აღმდეგობა გაუწიეს და ზოგიერთი ქართველი ინტელიგენტის დახმა-
რებით საქმე გასარჩევად სასამართლოში გადაიტანეს. ქართველი სა-
სულიერო მოღვაწენი ამტკიცებდნენ, რომ ეკლესია მთავარმართე-
ბელ ციციანოვის დროს ქართველ კათოლიკეთა სახსრებითა და მთავ-
რობის დახმარებით იქნა აგებული და ამიტომ ის ქართველ კათოლი-
კეებს ეკუთვნითო. სხვა სასულიერო მოღვაწენი ამტკიცებდნენ ამის
საწინააღმდეგოს, რომ ეკლესია აშენებულია სომხური კაპიტალით
და სომეხ კათალიკოსებს უნდა გადმოეცესო. ამ კონკრეტულმა შემ-
თხვევამ საჭირო გახადა სასამართლოზე დოკუმენტურად დამტკი-
ცებულებიყო, როგორც ერთი მხარის, ისე მეორე მხარის საჩივარი და
საქმე ამგვარად გადაწყვეტილიყო. იმის გამო, რომ ეკლესიის არქივ-
ში არ მოიპოვებოდა შესაფერისი ცნობები, საჭირო გახდა ამგვარი
დოკუმენტების რომის არქივებში მოძიება და გამომზეურება. ქართ-
ველ კათოლიკეთა ისტორიის საკითხებზე ნამუშევარი და ყველაზე
უფრო ავტორიტეტული მაშინ მ. თამარაშვილი ჩანდა, რომელსაც

¹² ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 165, ფურც. II.

¹³ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზ. ხელნაწერთა ფონდი, საბუთი № 177.

უკვე გამოქვეყნებული ჰქონდა ევროპის პრესაში რამდენიმე წერი-
ლი. 1892 წ. თამარაშვილმა მიიღო შეკვეთა თბილისის კათოლიკე მკ-
ლესისაგან, რათა ემუშავა ვატიკანის სხვადასხვა წიგნთსაცავებში და
შეეკრიბა თბილისის ქართველ კათოლიკეთა ეკლესიის ისტორიის სა-
კითხებზე საჭირო დოკუმენტები. მ. თამარაშვილმა ამგვარი დავალე-
ბა სიამოვნებით მიიღო და ვატიკანის სხვადასხვა არქივებში მუშაო-
ბას შეუდგა.

ვატიკანის არქივებში მუშაობამ ის ისტორიის მღელვარე ოკეანე-
ში გადაისროლა, სადაც ხანდახან ნატვრის თვალივით გაივლევდ-
ნენ საქართველოს ისტორიის შესახებ დოკუმენტები, რომელთაც
მ. თამარაშვილი ხარბად ეტანებოდა. ასე თანდათან მისი საკვლევ-
საძიებო არე იშლებოდა და მის ხელთ როგორც საეკლესიო, ისე სო-
ციალურ-პოლიტიკური ცხოვრების ამსახველი ბევრი დოკუმენტი
იყრიდა თავს. „მანდეთგან წამოსვლისთანავე — წერდა იგი ზაქარია
ტატიანიძეს — აღვიბეჭდე გულში რომ საქართველოს შორითგან შევ-
წერიდი. ამის გამო პირველად მოველ რომში თუ არა, დავიწყე საქარ-
თველოს გაცნობა მაღალ სხვადასხვა წოდების პირებთან.. პარიზის
გაზეთებში ართიქული დაეაბეჭდინე... მაშინათვე დავიწყე ძებნა და
შემოკრეფა ქართველობაზე სხვადასხვა ცნობებისა, რაც კი ევროპა-
ში დაუწერიათ საქართველოსად“¹⁴. სამშობლოდან გაქვევებულმა
მამულიშვილმა თავისი ქვეყნის „შეწევნა“ შორიდან გადასწყვიტა და
დიდ ეკონომიურ თუ მორალურ სიღარიბის პირობებში, ისეთ
პატარა პერიოდში, რომელშიც მან იცოცხლა, შესძლო გამხდარიყო
სფინქსის მადლითცხებული მაძიებელი და მკვლევარი.

მის გაწეულ დიდ შრომაზე სამართლიან გაკვირვებას გამოსთქვა-
მდნენ ისეთი ხელხვაიანი და დაუცხრომელი მეცნიერებიც კი რო-
გორებიც იყვნენ ივანე ჯავახიშვილი და ალექსანდრე ხახანაშვილი.

1898 წ. თამარაშვილი რომიდან ახალციხეში ვინმე მესხს წერდა:
„წიგნებს დღიდან დღეზე ვპოულობ. ძებნაზე დიდ შრომასა ვდებ
ყოველდღე ვატიკანის არქივებში მივდივარ, ვეძებ... ამისთანა წერი-
ლების საძიებელი არაფერი არ არის. ხშირად 40—60 ტომს და ათასო-
ბით ფურცლებს ვფურცლავ და ზოგჯერ სრულებით ვერაფერს ვპო-
ულობ და ზოგჯერ უცბად და მოულოდნელად შესანიშნავსა და სასი-
ამოვნო ქალაქებს შევხვდები. კიდევ დრო ბევრი უნდა, რომ ამის-
თანა დოკუმენტები ყველა შევკრიბო“¹⁵.... იგი რაღაც მოწამებრივი

¹⁴ ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 5455—ტ.

¹⁵ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, საბუთი

გულისმოდგინებით იტანდა უმძიმეს საარქივო სამუშაოს და სიხარულით ამბობდა „რაც შემძლია ვმოულობ და არაფერს ვზოგავ, იმედი მაქვს რომ თუ აქ რამდენიმე წელიწადი გავატარებ, ბევრს მაქვს პირო რამეებს ვიპოვნი“¹⁶ კიდევო. 1898 წ. მარტის 18-ს „მეცნიერება“ წერდა: „ამ ხანებში სხვას არაფერს ვაკეთებ თუ არ მუდამდღე სხვადასხვა არქივებში და ბიბლიოთეკებში დავეძებ კიდევ ცნობებს. ღვთის შეწევნით ჩემი შრომა უნაყოფოდ არა რჩება“-ო¹⁷. „საკმაოდ შესანიშნავ ცნობებს ვკრებ — ამბობს იგი სხვა წერილში. — კაცმა რომ ყველა შემოკრიფოს წლები უნდა, რადგან ძველს მწერლებში ცოტა-ცოტა მოიპოვება საქართველოს შესახებ ცნობები, მაგრამ ძლიერ უთავბოლოდ გაფანტულია... ძლიერ ბევრი ძებნა სჭირიათ; ამისათვის მეც რაც შემძლია ვშრომობ და ვეძებ ყველანაირ წიგნებში. დრო ბევრი მჭირია, რომ რიგიანი საისტორიო მასალები შემოვიკრიბო“-ვო¹⁸. იქდა რომში ეს მართლაც ბიბლიური იობი და ახალახალი ცნობებით ამდიდრებდა თავისი შორეული ქვეყნის ისტორიას. ყოველი ახალი დოკუმენტის აღმოჩენას იგი შინაგანად განიცდიდა და აღფრთოვანებული იწერებოდა სამახარობლო წერილებს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში: ვეძებ, ვპოულობ, გაიხარეთო.

„მე იმისათვის არ ვშრომობ რომ თბილისიდან შემწეობა მიგზავნონ“¹⁹. თუმცა ძალიან ღარიბად ვცხოვრობ და არსაიდან დახმარებას არა ვღებულობო — აცხადებდა საქვეყნოდ, მაგრამ შინაურობაში ძალაუნებურად უჩიოდა მწარე სინამდვილეს. უცხო ჭერს შეფარებულ მკვლევარს მართლაც არავითარი ეკონომიური სახსარი არ გააჩნდა, რაც მძიმე დაღს ასვამდა ყოველ ნაბიჯზე. ამ დროს მოწერილ ერთ-ერთ წერილში ვინმე მესხს ჩუმაღ შესჩიოდა „მე შემოსავალი არსაიდგან მაქვს, მარტო წირვები მაქვს“²⁰. რაიც პურის ფულადაც არა მყოფნისო. კონსტანტინოპოლის ქართველ კათოლიკეთა ძმობა მიხეილ თამარაშვილს რომში დახმარების მაგივრად ფერიქოვის მონასტრისაკენ მოუწოდებდა და ანუგეშებდა ახალი ეპისკოპოსი დევნას არ დაგიწყებს, ჩამოდი აუცილებლადო.

1893 წ. ივლისში სტ. ვიორგაძე კონსტანტინოპოლიდან რომში მიხეილს წერდა: „საყვარელო ძმაო და საიმედო სულიერო შვილო.

¹⁶ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, საბუთი № 154.

¹⁷ ლიტერატურის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 54—56—6.

¹⁸ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, საბუთი № 151.

¹⁹ იქვე, № 156.

²⁰ იქვე, № 154.

ვთხოვ მიიღო რა ეს ჩემი წერილი მოემზადე და ამ ივლისის დამ-
ლევს დღეებში გამოემგზავრე და წამოდი აქ კონსტანტინოპოლს
დედა მონასტერში რომ უთუოდ საჭირო ხართ“²¹.

ისტორიული საბუთების შეკრება-მოპოვებით თავისუფალი
მიხეილი ერთხანს უარზე იყო რომიდან დაბრუნებაზე, მაგრამ ბოლოს
„ქმობამ“ მაინც თავისი გაიტანა. 1894 წ. იგი კონსტანტინოპოლში
ჩაიყვანა და იქ ფერიქოვის ქართული სკოლის მასწავლებლად დანიშ-
ნა. 1896 წ. 18 ივლისს მიხეილი „ქმობის“ მთავარი მოძღვრის
სტეფანე ვიორგაძის შესახებ სამღურავს იწერებოდა „ძვირფასი ად-
გილი დამატოვებინა რომში და სასწრაფოდ მომიყვანა აქ“-ო²². ფე-
რიქოვის ქართულ სასწავლებელში მ. თამარაშვილი ახალი მონღომე-
ბითა და ენერგიით შეუდგა ყრმათა წვრთნას. მან პირველმა შემოი-
ტანა ამ სკოლაში „მაღალი სწავლება“. მ. თამარაშვილი ღვთისმეტყ-
ველებასა და ფილოსოფიას უკითხავდა მოსწავლეებს და აღფრთო-
ვანებაში მოჰყავდა პატარა შეგირდები. მიხეილს დიდხანს არ დაუ-
ყვია ფერიქოვს. იგი ვერ ეგუებოდა იმ ყალბ ფორმალიზმს, რაც
ფეხმოკიდებული იყო ეკლესიის მოღვაწეთა შორის.

აქ ჩემი დადგომა აღარ იქნება და უსარგებლოთაც წავა.. იქნება
აქედან იმ ჩემს უწინდელს ადგილს მივიდე“-ო²³ საიდუმლოდ სწერდა
ივანე გვარამაძეს. მიხეილი ვერ ითმენდა უსულგულო დამოკიდებუ-
ლებას მოსწავლეთა სწავლების საქმეშიც. ეკლესიის წინამძღვრები
კი სახსრებს უფრო მეტად დეკორაციული მორთულობისათვის ხარ-
ჯავდნენ, ვიდრე მოსწავლეთა აღზრდისათვის. მას არ მოსწონდა, რომ
ს. გიორგაძემ „სახლის გათავების შემდეგ დაიწყო ბაღისა და შად-
რევენების გაკეთება“ და უფრო აუცილებელი მოსწავლეთა აღზრდის
საქმე ბედის ანაბარა მიატოვა.²⁴

მიხეილს მართლაც არ დაედგომებოდა კონსტანტინოპოლში, ჭო-
რითა და გაცვეთილი ანეგდოტების ლეჰვით მომამზებრებელ საზოგა-
დოებაში. მას ვატიკანის მყუდრო, მაგრამ ხმაურიანი არქივები ეძახდ-
ნენ და მანაც ოქროს რქის სახანპიროზე ლურჯი დაფნების ქვეშ სუფ-
თა ჰაერის სუნთქვას, ვატიკანის არქივების მტვერი არჩია და 1897 წ.
რომში დაბრუნდა. დაბრუნდა რომში და კვლავ შეუდგა უმადურს,
მაგრამ დიდ საკვლევო მუშაობას. მიხეილმა უკვე „სადაც მიჰმართა
ყველგან თანაუგრძნობდნენ თუ ბიბლიოთეკის მეთვალყურენი თუ

²¹ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, საბუთი
№ 151.

²² იქვე, № 145.

²³ იქვე.

²⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 169, ფურც. 11.

დაცულ-დამარხული საისტორიო მასალები! ვატიკანის, პროპაგანდის, კაპუცინების და სხვათა საუნჯენი მის ნახვას ელოდნენ, თხოულობდნენ მისივე უკვდავი მარჯვენის გაგარჯიშებას²⁵.

მ. თამარაშვილის მოძიებული დოკუმენტები განეკუთვნებიან ვიწროითადად მე-13 — მე-19 საუკუნეებს და ქართული ისტორიული მეცნიერების უდიდეს შენაძენს წარმოადგენენ. როგორც უკვე ვთქვით, თამარაშვილი ყოველი ახალი აღმოჩენილი დოკუმენტის შესახებ იწერებოდა საქართველოში. მარტო მისი წერილების გაცნობაც ადვილად დაანახვებს ადამიანს თუ რა ფიქრებითა და რა ტკივილებით ცხოვრობდა უცხოეთსა და სიღარიბეში გადახვეწილი მკვლევარი. ამ ზოგიერთი ამონაწერები მისი წერილებიდან. 1898 წ. ნოემბერში იგი ვინმე მესხს სწერდა:

„ვიპოვე რამდენიმე შესანიშნავი საბუთი მისიონერების წერილებში, კაპუჩინების არქივებში, რომლებიდანაც რაც კი საქართველოს შეეხებოდა ყველა გადმოვსწერე“²⁶. იმავე წლის დეკემბერში იტყობინებოდა: „ვიპოვენე ვახტანგ მეფის ორი წერილი 1722-ისა, რომელიც მიუწერია ერთი, სტამბოლში მყოფ ავსტრიის ელჩისათვის და მეორე თვით ავსტრიის იმპერატორისათვის კარლ VI. და სთხოვს შემწეობას თათრების წინააღმდეგ და ეუბნება, რომ საქართველოში ბევრი კათოლიკეა და მათ რიცხვში მეც კათოლიკე ვარო, თუმც კი ჯერ ცხადად ვერ გამომიცხადებია აქაური არეულობის გამო“²⁷.

„საბას შესახებ აქ კაცი ცნობები შეგვკრიბე. მას ორი ცოლი ჰყოლია, მეორე ცოლი კათოლიკედ მოქცეულა. საბა მეორე ცოლის სიცოცხლეშივე შემონახუნებულა“²⁸.

„წერილებიდან შევიტყვე, რომ დომინიკანს, რომელიც დასწრებია პერსიაში ქეთევან დედოფლის წამებას, იმაზედ — აქ რომ მოსულა დაუწერია... საქართველოს მეფეების წერილები შემხვდა მოწერილი პაპებთან, ეგრეთვე პაპების მათთან“.

„შარშან სიჩილიაში აღმოვაჩინე მისიონერების მიერ დახატული სურათები საქართველოს მთავრებისა და ეკლესიებისა და სხვ.“

წრეულს სექტემბერს კიდევ წაველი დიდის შრომითა და ხარჯით, შევიძინე 137 ცალი ფოტო, გადავალებინე ეს სურათები. ამით საქართველოს კვლად შევიძინე მეტად ძვირფასი საისტორიო განძი...

²⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი H 2801.

²⁶ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, საბუთი № 154.

²⁷ იქვე, № 156.

²⁸ იქვე, № 162.

კიდევ კარგი რომ ახლა მოვუსწარი, თვარა ესეც მალე დაიღუპებოდა საქართველოსათვის. ამ ფოტოგრაფიებიდან თქვენ გიგზავნით სამს დიდსა და 5 პატარას, რომელსაც გადმოგცემთ კ. შეშაბერიძის წყურდა 1905 წ. კვლავ ივ. გვარამაძეს. X

„ამ დღეებში თასკანაში იტალიის ზემო მხარეში წავედი დოკუმენტების საძებნელად აქ სხვათაშორის ვიპოვე ის ყველა გარემოება (ფლორენციაში) შესახებ საბა-სულხან ორბელიანისა, რომელიც ფლორენციაში მისულა 1714-ში და იქ გრანდუქას მიუღია დიდის პატივით. ამ საბას იმისთვის გადაუცია საქართველოზედ მოხსენება. ეს კი ვერ ვიპოვენ ჯერ. სხვა ამისთანა ცნობები საკმაოდ მაქვს“-ო²⁹. წერდა ზ. ჭიჭინაძეს.

„ამ ხანებში ბევრი ახალი დოკუმენტი აღმოჩნდა არხივებში და კიდევ იმედი მაქვს, რომ ბევრი რამ აღმოვაჩინო. ასეთი დოკუმენტები საქართველოსათვის უძვირფასესი განძია, რაის გამო მე არც შრომას და არც ფულის დახარჯვას ვზოგავ, გარნა სამწუხაროდ ამისთანა ძვირფას საგანს ჩემს მეტი დამფასებელი არავინ ჰყავს. ესეც ერთი ცხადია, რომ ჩემზედ უწინ ევროპაში ბევრი ქართველი იყო, გარნა აქამდინ არავის აზრად არ მოსვლია, რომ ეგოდენი საუკუნეების დოკუმენტები, მტვერში დაფლული და დაეწეებულნი მოეძიათ და შეეკრიბათ. გარნა ახლა როცა აღმოჩნდა მათი მომძიებარი და შემკრები საქართველო განურჩევლად და გულგრილად უტყქერის მას. სხვა ქვეყნებში ესრე როდია. მამულისათვის მშრომელს კერძოდ ხელს უწყობენ და შემწეობას აძლევენ. რადაა ასე?“³¹. გულგატეხილად კითხულობდა 1907 წ. და პასუხს თბილისიდან მოელოდა უსახსრობითა და სიღარიბით სვეგამწარებელი მკვლევარი.

განსაკუთრებით მძიმე იყო მიხეილ თამარაშვილის ოჯახური მდგომარეობა. წვრილი ზელოსნის გაღარიბებული ოჯახი ახალციხიდან ვერავითარ დახმარებას ვერ უწყევდა მას. პირიქით რაც დრო გადიოდა ახალციხეში დატოვებული ოჯახის წევრები მძიმე ტვირთად აწევბოდნენ მას. ყველა მისი ახლობელი მისგან ითხოვდა შველასა და დახმარებას.

„შვილო... ერთი კაბა არ მაცვია ტანზე, წარეთ, უკანასკნელად ვარ“³² — შესჩიოდა შორს გადაკარგულ შვილს მოხუცი დედა და

²⁹ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი. საბუთი № 176.

³⁰ ლიტერატურის მუზეუმის ფონდი 5456—6.

³¹ ექვე, № 5463—6.

³² ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი 10, საქ. 173, ფ. 127.

დახმარებას სთხოვდა. მიხეილი მოხუც დედაზე განსაკუთრებით ზრუნავდა, იგი იკლებდა უკანასკნელი ლუკმის ფულს და დედას უგზავნიდა. ბოლოს ისე მოახერხა, რომ მის დედას ყოველფორულად მიეღო 5 მანეთი ახალციხის ქვემო ეკლესიიდან. ვარდა ამისა ეს დედას მიწის ღირებულება არ აკლებდა არც სხვა „სახარჯოს“, მაგრამ ოჯახში რძალ-დედამთილის მოურჩევლობა ახალ-ახალი აყრა-დაყრისა და უსიამოვნების მიზეზი ხდებოდა. ოჯახური დავა ისე გაღრმავდა და გაართულდა, რომ მოხუცი ქალი სახლიდან დაითხოვეს და ახალი საფიქრებელი და სადარდებელი გაუჩინეს უცხო მხარეში გადახვეწილ მიხეილს.

მიხეილი თავის ძმას გიგოს ემდურა, რომ გიგომ იმდენი ვერ გააკეთა სახლში შფოთი არ ატეხილიყო, რომ მან არ შეინახა არც მოხუცი დედის პატივი, არც ჩემი ხათრი და დედა კარში გამოიმგდოვო³³. მ. თამარაშვილმა აიღო ვალი და გადასწყვიტა დედის ახალციხიდან რომში ჩაყვანა. ამის თაობაზე 1897 წ. ივ. გვარამაძეს სწერდა: „გიგომ მაცნობოს დროით დედაჩემი უნდა წამოვიდეს თუ არა. თუ წამოვა აქ არაფერს მოვაკლებ რაც კი შემიძლია. მე ძალას არ დავატან როგორც უნდა ჰქნას. თუ წამოვა გზაში არაფერს შეწუხებებს არ გამოივლის, რადგან ზღვა კარგია... აჩქარდეს და წამოყვეს პარმასიზოვის მეუღლეს. გიგომ ორი თავისი ბავშვი ერთი 8 წლის და მეორე 9 წლისა დედას გამოატანოს. მე უკვე გაახლეთ ორმოცი მანეთი დედაჩემის მგზავრობისათვის“³⁴.

მაგრამ დედამ მიხეილს რომში ჩასვლაზე უარი შეუთვალა; მე უკვე ღრმად მოხუცი ვარ და სამშობლოდან სხვაგან წასვლას ვეღარ გავბედავო³⁵. იგი ახალციხეში დარჩა.

„დედათქვეყნს გასჭირებოდა და რომ ვერ გაუყვდი ავსწიე და 2 თუმანი გავაგზავნე აინეს ხელითა“³⁶ — სწერდა მიხეილს 1896 წელს ივანე გვარამაძე.

მ. თამარაშვილი ყოველივე ამის გამო დიდად დარდობდა, მას აწუხებდა როგორც დედის, ისე ძმისა და მისი ოჯახის ამბავი, რომელიც უკიდურეს სიღარიბეში იყო ჩავარდნილი. სიღარიბე უსიამოვნების მთავარ მიზეზად ხდებოდა ხოლმე. „გიგო წვრილშვილის პატრონია და სიგლახაკემიცი არის, დედის ყურადღება სწორედ მაგას არ შეუძლია. ვალი მაქვს რომ მე შევეწიო და მეც რა ჰქნა რით

³³ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, საბ. № 135.

³⁴ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის ხელნაწერთა ფონდი, საბ. № 149.

³⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. 10, საქ. 165, ფურც. 21.

³⁶ იქვე, ფურც. 18.

შევეწიო“³⁷ — შესჩიოდა ის მის აღმზრდელსა და მეგობარს ივ. გვარამაძეს.

ივ. გვარამაძის ენერგიული ჩარევით რძალ-დედამთავრის მთელს შერიგდა და მათ შორის თითქოს ჩამოეარდა ოჯახური შეწყვეტისა. მაგრამ ის დიდხანს არ ვაგრძელებულა. ეს დამცირება, გასაჭირი და აყალ-მაყალი ვეღარ აიტანა მოხუცმა ქალმა. 1898 წ. მაისში ვინმე მესხი მიხეილს ატყობინებდა: „ცვლილება მოხდა, დედა თქვენ 5 დღის მსუბუქი სნეულებით გარდაიცვალა ჩემს ხელში... 16 აბრილს, გასწვენებულს ნიდავ თქვენ ჰყავდით ფიქრშიდ და ლაბარაკშიდ და თქვენის წერილის დაკავებაშიდ მიიბარა გამჩენს სულიო.“³⁸

...ძმავ თუ ძმობა გწამს, — შესტიროდა მიხეილს შემდგომ მისი ერთადერთი და ძუძუნა, — ეს ორი ქალი გამომიზარდე მადა, ძმავ ისე გაჭირვებული ვარ რომ ხოჯევანთ პიოსთან მყავს მოსამსახურეთ. ძმავ ისე შეწუხებული ვარ, რომ სოფელში დავდივარ ზაფხულობით ჭირნახულზე ვემსახურები და ცოტაოდენ რამეს ვმოულობ და ისე ვაკმაყოფილებ ჩემს წვრილშვილსო“³⁹. ოჯახის უკიდურესი გაჭირვების გამო მიხეილის უფროსი ძმა სოლომონი ცოლ-შვილით აიყარა ახალციხიდან და საშოვარზე წავიდა. სახლში მისი ძმა გრიგოლი და რჩა. რომლის შესახებ მიხეილს უცხოეთში წამდაუწუმ სწერდნენ: „თქვენი ძმა გრიგოლი სარეცელშია ჩავარდნილი სნეულებითო“⁴⁰. გრიგოლი იმ ხანად მართლაც ბევრს ავადმყოფობდა. ავადმყოფს წაქლის ფულიც არ ჰქონდა და გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდნილი ოჯახი ვალებში ვარდებოდა. მოვალეთა გასტუმრება კი შემდეგ ძნელდებოდა, რადგან სნეულ გრიგოლს შრომა აღარ შეეძლო.

„ვიფიქრევი, რომ ამ მოვალეებს თავითგან მოვიშორებდი და წაველ იმერეთში და წავიდევი ჩემი ტიკების ხელსაწყო და წავედი სამტრედიას სამუშაოდ. მაისის ხუთშიდ წავედი, შინ სახარჯოთ დაუტოვევი ორი აბაზი და ერთი საპანე შეშა ვიყიდევი და ისე წავედიო“⁴¹... მაგრამ ვაი უბედურებავ, საშოვარზე წასული გრიგოლი სამტრედიაში ავად გახდა და ლოგინად ჩავარდა. „წამლის ფული მიჭირს ეგებ რამე მომაშველოვო“ — ეხვეწებოდა უცხოეთში გადაკარ-

³⁷ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდის საბ. № 132.

³⁸ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, საბ. № 132. ფურ. 29.

³⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 173, ფ. 126.

⁴⁰ იქვე, ფ. 39.

⁴¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10 საქ. 229, ფურც. 2.

გულ ძმას და მიხეილიც რაც შეეძლო თავს არ ზოგავდო. მკითხველს მკითხველს წიგნობას უგზავნიდა.

„თქვენი ძმა გრიგოლისათვის, — წერდა ამის შემდეგ ცნობის ლიშვილი, — გამოგიგზავნიათ 125 მანეთი და თქვენს არაფერი. ამ შემთხვევაში მე ვალდებულად ვგრძნობ ჩემს თავს გამცნოთ, როგორც მცოდნემ მათის მდგომარეობისა. თქვენი და უკანასკნელს გაჭირვებაშია, მით რომ მისი ქმარი, როგორც ნერვებით ავადმყოფი ვერაფერს შოვულობს და კიდევაც დააჩიდა პირი თავის ცოლშვილს, არც იციან სად არის. დასტოვა ოჯახობა მეზობლის სახუგეშოდ და ბედის წილად... გთხოვთ გულმოწყალები ბრძანდებოდეთ მათთვის, რომლებსაც თქვენს გარეთ შესაფარი არა აქვთ“⁴².

ამავე დროს თბილისში დაბინავებული სოლომონი ატყობინებდა „ქალაქისთანა ადგილას ცხოვრება ძალიან გაგვიჭირდა“ და რა შეველება არ ვიცით.

„თქვენი ძმისწული ეგგენია დასნეულდა — წერდნენ კვლავ მას — ესაჭიროება ოპერაცია, ამის მოხდენა ახალციხეში შეუძლებელია, რის გამოც უნდა წაიყვანონ სნეული თბილისს, თუ დროითვე არ უშველეთ მკურნალთა სიტყვით არ ასცდება სიკვდილი“⁴³.

„თქვენს ძმას დაუსნეულდა ცოლი და ყველა ზედ გადაავო და დარჩა უნივთოდ, ამისათვის დიდი მადლი იქნება, რომ ხელი გაუმართოთ“ — წერდნენ სხვა წერილში.

„თქვენი ძმის ასულმა ბაბალემ დაამთავრა ჭრაკერვის საკრებულო და მსურს საკერავეს მანქანა შეიძინოს თქვენს სახსოვრად, მანქანის შეძენას მოუხდება 40 მანეთი“⁴⁴.

„თუ გაჭირვება არ მქონოდა შენ არ შეგაწუხებდი... ანლა შენი წიგნი და სამი თუმანი მივიღეთ“ წერდა მიხეილს მისი ძმალი კეკელა.

„თქვენს ძმას მესამე ცოლი მოუკვდა“ — ატყობინებდა ნ. გოზალიშვილი მიხეილს და სწერდა — შენი ძმა გრიგოლი შემოგვხვეწა, რომ როგორმე სამასი მანეთი გამოუგზავნო ცოლის შესართავად და პატარა სავაჭროს შესაძენად“.

„თქვენი დის ადრესი მე როგორ უნდა მოგცე, როდესაც თითქმის თვეში თითო ადგილს იცვლიან ღარიბობისა და ქირის გადაუხდებლობის მიზეზით. თქვენი და მართლაც შესაბრალის მდგომარეობაშია“⁴⁵. პასუხობდა მიხეილს ლევან აფრიმაშვილი ბორჯომიდან 1910 წელს

⁴² ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 173.

⁴³ იქვე, საქ. 173, ფურც. 52.

⁴⁴ იქვე, საქ. 173, ფურც. 60.

⁴⁵ იქვე, ფურც. 79.

და სთხოვდა როგორმე ფულადი დახმარება მიეწოდებინა დისათვის.
ყველაფერი ეს მ. თამარაშვილს გამოუვალ მდგომარეობაში ატოვებ-
და: „ჩემიანი ყველა ფულებსა მთხოვს... მე სადა მაქვს ფულები?“⁴⁶
ჩიოდა ის და თვითვე უმატებდა — რა გაეწყობა, მთხოვს, მაქვს
და მეც გული შევალუბა“-ო.“⁴⁷

მიხეილს ხშირად დახმარებას სთხოვდნენ ევროპაში მყოფი ხელ-
მოკლე სტუდენტები და სხვადასხვა გარემოებით გაღარიბებული
ქართველები. „დიდად პატივცემულო მამაო მიხეილ, მოგმართავთ რა
თქვენ გთხოვთ მოგვიტეოთ—სწერდნენ თამარაშვილს ვიცებურგის
სტუდენტები 1905 წლის დეკემბერში — თუ არა ჩვენი უსახსრო
მდგომარეობა, არ შეგაწუხებდით.ერთი თვეა ველით საქართველოდან
ფულს ჩვენი მშობლებიდან, მაგრამ რუსეთში ფოსტა-ტელეგრაფის
გაფიცვის გამო არ მოგვდის. ძალიან ცუდ მდგომარეობაში ვართ.
მუშაობა რო იყოს სადმე ვიმუშავებდით, მინამ კი შეველა გვიკირს
რამე ადგილის შოვა, თუნდა უბრალო მუშისა აქ, ქალაქ ვიცებურგში
ძნელია, ამიტომ გთხოვთ მატერიალურად დაგვეხმაროთ. ველით
პასუხს. სტუდენტები მედიკი მე-VII სიმესტრისა ნიკოლოზ ტურია-
შვილი, მედიკი პირველი სიმესტრისა ალექსანდრე გურგენიძე“⁴⁸.

მ. თამარაშვილი ევროპაში მყოფ ყველა ქართველს შეგობრულ
ხელს უწვდიდა და შესაძლებლობის ფარგლებში ყველაფრით ეხმა-
რებოდა, ეს და სხვა მრავალი წერილები ნათლად გადმოგვცემენ
მ. თამარაშვილის განწყობილებას, შეხედულებებსა და მდგომარეო-
ბას ამ დროისათვის.

ამ დროს თამარაშვილის მუშაობას თვალყურს ადევნებდა შთე-
ლი საქართველოს ინტელიგენცია. ყველას აინტერესებდა
იქ, შორეულ რომში რა ისტორიული წყაროები აღმოჩნდებოდა ჩვე-
ნი ქვეყნის შესახებ. ამას ნათლად მეტყველებენ ის წერილები, რო-
მელსაც თამარაშვილს უგზავნიდნენ. „ჯენოვანში რა წიგნები იშოვ-
ნე? მონასტრისა და საქართველოს საქმე როგორ მიდის“⁴⁹. კითხუ-
ლობთ 1897 წ. თამარაშვილისადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში.
„მიხეილ, დაწვრილებით მაცოდინე რას ეძებ, რის პოვნა გინდა, რის
შესახებ“⁵⁰. კითხულობდა მისი საქმიანობით გატაცებული მ. ათითა-
შვილი.

⁴⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 229, ფურც. 58.

⁴⁷ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი,საბ. № 133.

⁴⁸ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. № 10, საქ. 181, ფურც. 1.

⁴⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. № 10, საქ. 98, ფურც. 15.

⁵⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. № 10, საქ. 98, ფურც. 35.

„მიხეილ, შენგან ნაპოვნი დოკუმენტები საქართველოს ისტორიის შესახებ ფრანტულსა და ისტორიულ ენებზე უნდა გამოსცე თუ არა? ამას ვარდა რისთვის თერასენთში შენი ნაპოვნი დოკუმენტები არ თიკლებს არ აწერიანებ?“⁵¹. ეკითხებოდნენ სხვანი.

„სად არის თქვენი შედგენილი საქართველოს ისტორია?“⁵² — კითხულობდა ლ. აფრიმაშვილი.

როცა შეიტყო ვინმე მესხმა მ. თამარაშვილის გადაწყვეტილება ფრანგულ ენაზე საქართველოს ისტორიის შედგენის შესახებ გახარებული თავის მოწაფეს სწერდა:

„მე გამეხარდა თქვენი მოწადინება ფრანგულად ქართლის ისტორიის შედგენაზედ. დასაწყისში ჩემი ისტორია იხელმძღვანელებ. ევროპიული წყაროები მიხმარია სახელმძღვანელ და ბევრიც მე მიპოვნიაო“⁵³ და თან პირდებოდა „მე რაც შემოძლია ჩემის მხრივ წყაროებს არ მოვაკლებო“⁵⁴ და მართლაც ვინმე მესხი მთელი ცხოვრების მანძილზე უკლებლად უგზავნიდა თამარაშვილს ცნობებს საქართველოში ახლად აღმოჩენილი ისტორიული დოკუმენტების შესახებ.

ზოგიერთი მათგანი მ. თამარაშვილის მიმართ იჭვსაც კი გამოთქვამდა რომ მისთვის ძნელი იქნებოდა „ამხელა საქმის თავში გატანა“. ი. აფრიმაშვილი პირდაპირ აფრთხილებდა „საქართველოს ისტორიის შესახებ ზომ ადრეც მომიწერია და ახლაც ვწერ, რომ არ იქმნას სამასხრო რაიმე არ იყოს და სავესე შეცილებით. როგორც რაფიელ ისარლოვის დაბეჭდილშია, რომელიც დააბეჭდინა პარიზის ექსპოზიციონის განმავლობაში-ო“⁵⁵. ასეთივე იჭვით სავესე წერილს სწერდა ბალაშვილი და ურჩევდა: „მის დაბეჭდვას ჯერეთ ნუ დასჩქარდებით, კარგი იქნება, რომ იგი გააშინჯოთ რამოდენიმე სწავლულთა და ისტორიის მქოდნე პირთა; თუ შესახებ ისტორიული ფაქტებისა და თუ შესახებ ფრანგული ენისა“-ო“⁵⁶. შემდეგ, ახლობელთა და მეგობართა რჩევით მიხეილმა აზრი შეიცვალა და გადაწყვიტა პირველ რიგში, რაც შეიძლება სასწრაფოდ გამოეცა საბუთები ქართველი კათოლიკების შესახებ. ამას ავალებდა ფერიქოვის ქართველთა ძმობაც და უკვე

⁵¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. № 10, საქ. 98, ფურც. 35.

⁵² იქვე, საქ. 119, გვ. 13.

⁵³ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 165, ფურც. 27. აქ იგულისხმება ვინმე მესხის მიერ 1888 წ. გამოცემული „ქართლის ცხოვრება“, დასაბამიდან, საქართველოში ქრისტიანობის ვავრცელებამდე.

⁵⁴ იქვე, ფურც. 28.

⁵⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 729, ფურც. 1.

⁵⁶ ლიტერატურის ინსტიტუტის ფონდი № 5456—6.

900-იანი წლებისათვის მცირე დახმარებასაც უგზავნიდა მკვლევარს.⁵⁷ ძმობიდან ავალუბდნენ „თქვენი შედგენილი ისტორია უფრო უნდა იყოს საქართველოს კათოლიკეთა ისტორია და არა მთელი საქართველოს ისტორია“⁵⁸. თამარაშვილმა შეკრებილ საეკლესიო საბჭოებს პირველად ფრანგულად გაუკეთა კომენტარები, თაგმანა (მ. თამარაშვილს შეკრებილი ღოკუმენტების ლათინურიდან ფრანგულად თარგმნაში შეელოდა მონთობანის ქართველი ძმობის ზოგიერთი ბერ-მონაზონი⁵⁹), მისცა საკუთარი ახსნა-განმარტებანი და დასაბეჭდად მოამზადა შრომა, რომელმაც ორი დიდი ტომი შეადგინა. მუშაობის პერიოდში მკვლევარმა აზრი შეიცვალა; გადასწყვიტა იგი ჯერ ქართულად გამოეცა, რათა ჯერ ქართველ კათოლიკებსა და მთელ ქართველ ხალხში მოეფინა ეს ჭეშმარიტება, რომელსაც მაშინ პრაქტიკული მნიშვნელობაც ჰქონდა და ამის შემდეგ თუ საჭირო გახდებოდა გამოეცა ფრანგულ ენაზე. თამარაშვილის ამ განზრახვას თუ კმაყოფილებით შეხვდა ბევრი ქართველი ინტელიგენტი, ზოგიერთმა შეიცხადა და მას კიცხვაც კი დაუწყო „მწერ რომ თქვენი აზრი შეგიცვლიათ შესახებ თქვენი ისტორიისა — წერდა ბლაშვილი 1900 წ. — და ახლა გინდათ, რომ ქართულად დაწეროთ, თუმცა კეთილი აზრია, რომ ყველა საქართველოს ხალხს შეეძლება წაკითხვა და ცნობა თავიანთი ისტორიისა, მაგრამ მე არ მიჩანს იგი კარგათა, რომ ქართულს ნაწერს ევროპის ხალხი ვერ წაკითხავს... თქვენს ისტორიას არა, საქართველოში არ შემოუშვებენ, და მანდ ხომ ვის რაში გამოადგება?“⁶⁰ ჩემის აზრით სჯობია, რომ იგი კვლავ ფრანგულად დაბეჭდოთ — დაყენებით მოითხოვდა იგი თამარაშვილისაგან დაწიგნის გამოცემის საქმეში ყოველგვარი დახმარების გაწევას პირდებოდა.

მ. თამარაშვილს, მეორეს მხრივ პროფ. ალ. ხახანაშვილმა, თ. სახოკიამ, ა. ცაგარელმა და სხვებმაც ურჩიეს მის მიერ შედგენილი ქართველი კათოლიკების ისტორია ჯერ მშობლიურ ენაზე გამოეცა და მანაც გადაწყვიტა ნაშრომის ქართულ ენაზე დასტამბვა, რაც მოითხოვდა ხელნაწერის ხელახლა მომზადებასა და გადამუშავებას. 1900 წლისათვის შრომა სრულიად მომზადებული იყო. ამავე დროს კონსტანტინოპოლის ქართველ კათოლიკეთა ძმობის ერთმა ჯგუფმა კვლავ მოითხოვა თამარაშვილის მონასტერში დაბრუნება და მის წმინდა სამონასტრო საქმიანობაში ჩაბმა. ამ ჯგუფმა ერთხანს მონასტრის წი-

⁵⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 128, გვ. 14.

⁵⁸ იქვე, გვ. 12.

⁵⁹ იქვე, საქ. 319, ფურცლები 29, 53.

⁶⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 128, ფ. 17.

ნამძღოლები ალფონს ხითარიშვილი და სტეფანე გიორგაძე ცდილობდნენ, მაგრამ მაშინ საქმეში ივანე ანტონოვი ჩაერია და თამარაშვილის რომიდან გამოწვევა შეჩერდა.

„მივიღე ივანე ანტონოვის წერილი — ატყობინებდი მ. თამარაშვილს კონსტანტინოპოლიდან რომში — სადაც მწერს თქვენზე, რომ თქვენ მანდ დარჩეთ ვიდრე საქმე გაიმარჯვებდესო. სხვა მეტი გზა არ არისო და თუ ვინმე გყავს მეორეც გაგზავნე მის შემწეით... იქ საჭიროა რომ უჩიჩინოსო და საქმეს კულში სდიოსო... მართალია აქეთ საქმეა და საჭირო ხართ; გარნა ეგ საქმე ამაზედ მეტია და ყოველთვის პატარაში დიდს უნდა დაუთმოთ და ამისათვის შეიცადეთ და ნულარ წამოხვალთ, სანამ მანდ მაგ საქმისათვის საჭირო იქნება. ...და შემდეგში გაცნობებთ. მე არ მინდა რომ ეგ საქმე აცრუვდეს და რამე ვნება მიეცეს. კარგათ შეადგინე საბუთები; გააწყე და ყველას კობიოები შეინახე ყოველთვის მონასტერს გამოადგება მომავალში, დახარჯე ფული და კვალად მოსწერე, მეც მოვწერ რომ ფული კვალად გამოგიგზავნონო“⁶¹. წერდა გიორგაძე და თითქოს ყოველგვარ დახმარებას პირდებოდა, მაგრამ შემდეგ ორივე მოძღვარმა შეიცვალა აზრი და მ. თამარაშვილს კვლავ კონსტანტინოპოლისკენ მოუწოდეს. აი როგორი მომზიბვლელი ტონით სთხოვდა ალ. ხითარიშვილი მას:

„ ჩემი ერთად ერთი იმედი და სასოება შენ ხარ; შენ უნდა შემეწიო და შენთან ერთად უნდა ვმართო ეს მონასტერი და აღვადგინოთ. ამისთვის შენდამი მოვილტვი და შენ გთხოვ, რათა რა მიიღებ ამა წერილსა მალე გამოემგზავრო. აქ ბევრით უკეთესი გექნება ცხოვრება. ნივთიერს არას დაგაკლებ რას და ზნეობრივად შენ იქნები თუ ჩემიდა ყველას ნუგეშის მცემელი, შენ იქნები ჩემი გულის, აზრისა და ნატერის აღსრულებისათვის საიდუმლო მრჩეველი. ოთახი დავამზადებინე და შევამკე ყველაფრითა რაც შესაძლო იყო და არაფერს მოგაკლებ. რაც შეეხება მანდაურს შრომას, არც მაგას დავსტოვებ დარწმუნებული ბრძანებდებით, რომ მე მარადის მქონია, მაქუს და მექნება, რომ გვარს შევეწიო; ახლა აქ მაქუს კარგი მაქინა ტიპოგრაფიისა, ყოველს შენს ნაშრომს დავაბეჭდინებ და რა ეს ვაყები შეიქმნებიან ხელდასხმული მღვდლად, მაშინ თუ ისურვებ, კიდევ შეგეძლება და თვითონ მე მოგცემ ყველა საშუალებას, რათა იშრომო მანდ, რომში და არა ეგრეთი სიგლახაკითა, ვითარცა აწ იტანჯები, არამედ ვითარცა შეეფერება ერთს გონიერად მშრომელ პირსა“⁶².

⁶¹ ხელნაწერთა ინსტ. ფონდი № 10, საქ. 169, ფურც. 23.

⁶² ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. № 10, საქმე 475, ფ. 19—20.

მაგრამ მიხეილს უკვე გამოცდილი ჰქონდა თუ რას ნიშნავდა მკვლევარისათვის არქივებიდან თუნდ მცირე ხნით გაცლა. მან ყუ-
რი არ ათხოვა ხითარიშვილის ამ მომაჯადოებელ საუბარს და რომი-
დან დაბრუნებაზე გადაჭრით უარი შემოუთვალა. ალფონსი ჩიფერუკი
შვილი კიდევ ბევრს ეცადა დაპირებულური ტონით მოეხსენებინა
რამეილზე ზეგავლენა და მოსწერა: საცალკეო პირის მოქმედება რაო-
დენადაც დიდი სარგო არ იყოს მაინც არის დროებითი, უძლური და
მისავე ცხოვრებასთან განქრება და განქარდება... და დაბრუნდი ერ-
თობით აქ უფრო მეტ საქმეს გავაკეთებთ⁶⁸.

მ. თამარაშვილმა დაბრუნებაზე კვლავ ცივი უარით უპასუხა, რა-
ზედაც ალ. ხითარიშვილმა ლანძღვისა და მუქარის წერილი მოსწერა
მას. სხვათა შორის ალფონსი სწერდა, რომ თუ არ ჩამოხვალ შენის
ნებით „ფიცხელის საშუალებით“ გავხდით იძულებულს, რომ ჩამოგი-
ყვანოთ. 1900 წ. აპრილში ალ. ხითარიშვილს რომიდან მ. თამარა-
შვილმა ამ წერილების პასუხად შემოუთვალა: „იმჟღი მქონდა რომ
საშუაგემო ამბავს მომწერდით ჩემი დარჩენის შესახებ, მაგრამ მიმ-
ტყუნეს ყველა მოლოდინებმა. უნდა მოგახსენოთ, რომ ამ თქვენმა
მეორე წერილმა ძლიერ რივის გარეთ დამაღონა. გამიკვირდა რომ
ცოტა დროს სულ აღარ მაძლევთ. მონასტერი რომ სულ უკანასკნელ
მდგომარეობაში ყოფილიყო მაინც ეს ცოტა დრო ამისთანა საქმისა-
თვის, რომელშიაც მე ვარ გართული აგერ რამდენი ხანია, მაინც არ
იყო დასაშური... დღეს აქამდი მე აქ უნებურად არ ვყოფილვარ.
თქვენი შარშან ზაფხულში გამოგზავნილი წერილის ვადა ერთი წლით
ჩემს აქ დარჩენაზედ ჯერ არ შესრულებულა. გარდა ამისა აქ უსაზ-
ღვროდ, როგორც ვთხოვე ნება განმიხალეთ და კიდევაც მითხარით
რანაირი ქალაღიცი მინდოდა მისი შავი გამოგზავნა და სხვა. მამ
აქამდინ მე კანონიერი ნება მქონდა ახლა მიბირებთ დამცირებას,
სახელის დაკარგვასა და ფიცხელის საშუალითაც წაყვანას! ამაზე
მე რაღა ვსთქვა! გმადლობთ ჩემთვის ეგრეთის კაი სასყიდლის მომ-
ზადებისათვის. რახან ასეა მეც დამჭირნე გავხდები, რათა მოვიშო-
ვნო აღთქმის განთავისუფლება და მონასტრის განშორება... ჩვენს
მონასტერში უთავბოლოობისა და სულის წაწყმედის მეტი არა არის
რა. ვინც მონასტრიდან შორს არის ის ღმერთთან ახლოს არის!

მე წინათ ვინც ჩვენი გარემოება საკმაოდ იცოდა, კიდევაც მირ-
ჩიეს, რომ ნება მომეტანინებინა და განვთავისუფლებულიყავი მონას-
ტრიდან... ამიტომ შესახებ რამ სამსახურისა, რომელზეც ჩემი დანიშ-

⁶⁸ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. № 10, საქმე 475, ფ. 22.

ვნა უნდა ეპისკოპოსს იმედია სხვას უკეთეს იშოვნისო“⁶⁴. და თამარაშვილი 1900 წ. იძულებული გახდა აღთქმისაგან განთავისუფლებულიყო და კონსტანტინოპოლის ქართველ კათოლიკეთა ძმობის ტაძარს საბოლოოდ ჩამოსცილებოდა. ამ ძმობიდან განშორების შემდეგ ეკონომიკას მოაკლდა კიდევ ერთი სახსარი. იგი ახლანდელი მთელი ანაბარა დარჩა. და ვატიკანის მმართველ წრეებში ისლა მოახერხა, რომ შეინარჩუნა წირვის თქმისა და არქივებში მუშაობის უფლება. რის შემდეგ ახალი ენერჯით დაიწყო „მაშულისვილური შრომა“ და სიკვდილამდე ამ არქივების დახშულ სარდაფებს აღარ მოსცილებია.

როგორც აღვნიშნეთ 1900 წ. თამარაშვილს თავისი შრომის „ისტორია ქართველი კათოლიკებისა“ ხელნაწერი დასაბეჭდად უკვე მომზადებული ჰქონდა, ოღონდ მისი დაბეჭდვისათვის არც საჭირო პირობები და არც სახსარი არ გააჩნდა. ფულადი სახსარიც რომ გამოჩნდებოდა, ამ წიგნის თბილისში დაბეჭდვა მაინც საუკვო ხდებოდა, რადგან მ. თამარაშვილი პოლიტიკურად დევნილი პიროვნება იყო და რაღა თქმა უნდა მეფის ცენზურა მისი დასტამბვის საქმეს ყოველმხრივ დააბრკოლებდა.

რლბათ ამიტომ, ვერ კიდევ ადრე ვინმე მესხი ურჩევდა მას „ქართვი ცენზურა ფიცხია. უბრალო სიტყვასაც არ აბეჭდვინებს. ს. პეტერბურგის მთავარ ცენზორის ნება თუ არ იქნება, ვერ დაბეჭდავენ შავ თქვენს შრომას კიდევაც რომ ივისროს ვინმემ მაგის დაბეჭდვინება. ახლა სიტყვა სხვა არს და საქმე სულ სხვა. უკეთესი არ იქნება კონსტანტინოპოლში ჩვენს მონასტერში დააბეჭდინოთ თქვენის რედაქტორობით ვისმე შემძლე მადლიან კაცსა?“⁶⁵.

მაგრამ 1900 წლის შემდეგ კონსტანტინოპოლის ქართული კათოლიკური ეკლესიისაგან გაშორებულ პირს რაღა თქმა უნდა აღარც ეკლესია აღარ შეივრდომებდა და მისი წიგნის გამოცემით თავს არ შეიწუხებდა.

მ. თამარაშვილმა თავისი გამზადებული ხელნაწერი ბევრ ქართველ მეცნიერსა და ინტელიგენტს წააკითხა. 1900-დან 1902 წ. ქართული პრესის საშუალებით ა. ხახანაშვილმა, ა. ცაგარელმა, თ. სახოკიამ და სხვებმა საზოგადოებას გააცნეს საქმის ვითარება და მისი ცალკე წიგნად დაბეჭდვა შეაპირობეს. ზ. ჭიჭინაძისა და პ. მირიანაშვილის მეცადინეობით აღებულ იქნა ცენზურის ნებართვა. ქართველმა კაპიტალისტმა, ქველმოქმედმა სტეფანე ზუბალაშვილმა ამ საქმისათვის

⁶⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქმე 72, ფურც. 3.

⁶⁵ იქვე, საქმე 165, ფურც. 39.

გაიღო 1000 მანეთი⁶⁶ დი წიგნის გამოცემა გადაწყდა წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ქართველთა ამხანაგობის სტამბაში.

1901 წლის ბოლოს თამარაშვილმა რომიდან თბილისში გამოუხადებინა ხელნაწერი. თბილისში იგი ჯერ რემექტონზე გადაიბეჭდა. შრომის რედაქტორ-კორექტორად გამოყოფილ იქნა პეტრე მირიანაშვილი. კორექტურისათვის ყოველ 32 გვერდზე 10 მანეთი იყო დაწესებული, პეტრე მირიანაშვილი გაეცნო რა წიგნს განაცხადა: მე არავითარი სასყიდელი არ მინდა, ყველა ჩემს შრომას მამულსა ვწირავო⁶⁷ და წიგნის ბეჭდვაც როგორც იქნა დაიწყო.

მ. თამარაშვილი დიდის სიყვარულითა და გულისხმიერებით ადევნებდა თვალყურს პ. მირიანაშვილის მუშაობას. ერთხანს დ. მულაშაშვილსაც კი კიცხავდა: პ. მირიანაშვილს კარგად ვერ მოქცევინარო და მიუხედავად იმისა, რომ თავისი წიგნის კორექტურა არ აკმაყოფილებდა მირიანაშვილის შრომას დაუფასებელს არა სტოვებდა და რომიდან მისი შრომის ჯილდოდ ფულს უგზავნიდა. ამგვარი დამოკიდებულებით გახარებული მირიანაშვილი მ. თამარაშვილს ეუბნებოდა „განუსაზღვრელად გმადლობთ ჩემის შრომის ჯეროვნად დაფასებისათვის ... მეგობრობა თქვენი და ადამიანობა სამუდამოდ მექნება გულში ჩარჩენილიო“⁶⁸. ავტორის პატიოსნებითა და ადამიანობით მოხიბლული მირიანაშვილი სხვა წერილში წერდა: „მემდგეშიაც მე მხოლოდ თქვენთან მექნება საქმე თუ მიმსახურებთ, რისთვისაც მუდამ მზადა ვარ უსასყიდლოდ გავსწიო შრომა, რომ დაგიმტკიცოთ აგრეთვე ჩემი გულკეთილობა და ამხანაგობა“⁶⁹.

წიგნის ბეჭდვის დროს ყოველგვარ ტექნიკურ საქმეებს კარგად უძღვებოდა ჟურნალ „ჯვარი ვაზისას“ რედაქტორი დ. მულაშაშვილი⁷⁰. წიგნის ბეჭდვას თვალს ადევნებდა აგრეთვე ბევრი მოწინავე ქართველი ინტელიგენტი. 1902 წ. გაზაფხულზე გახარებული დ. მულაშაშვილი თამარაშვილს მოახსენებდა „დაბეჭდვაში მიგვდის 32-გვერდში 29 მანეთი. თქვენი ათი თავი წიგნისა ტექსტებითურთ გამოდის შვიდასი — 700 გვერდი, დაახლოებით 640 მანეთის. ქალაქში, 700 მან. წიგნის ფორმა მოამბეზე ცოტა დიდი მოდის; ასე რომ ამაზე იმას აღარ შევაწუხებ ფულისათვის, ახლავე ხელში მაქვს 1000 მანეთი. გამოცემის სახელი არ დაიწერება და არც გამოცხადდება.. გარ-

⁶⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 319, ფ. 65.

⁶⁷ იქვე, საქ. 119, ფ. 71.

⁶⁸ იქვე, ფურც. 62.

⁶⁹ იქვე, ფურც. 65.

⁷⁰ იქვე, საქ. 488-ა, ფურც. 17.

დავწყვიტეთ რომ 600 ეგზემპლარი გამოვცეთ კაი ქალაქში⁷¹ ამის
საპასუხოდ მიხეილმა მოითხოვა, რომ წიგნის ტირაჟი გაზრდილიყო
1200 ეგზემპლარამდე, რამაც ხარჯები თითქმის ორჯერ გაზარდა. ამ-
გვარად წიგნის ბეჭდვა დაიწყო და იგი სულ 1815 წელს და-
და⁷². 1902 წ. ოქტომბერში თედო სახოკია წერდა: „~~საქვენი წიგნი~~ ამ
ერთ თვეში მზად იქნებაო“⁷³ და უკვე 1902 წ. 4 დეკემბერს დ. მულა-
შაშვილი აცნობებდა „დასრულდა ბეჭდვა თქვენი დიდი ხნის ნატ-
რული წიგნისა. თქვენი მოწერილობისამებრ ყველა რაც შემეძლო
ისე მოვიქეციო“. თითქმის 5 წლის განუწყვეტელი ბრძოლის შემდეგ
თამარაშვილი ეწია გულის წადილს—მისი წიგნი „ისტორია კათოლი-
კობისა ქართველთა შორის“ დაიბეჭდა. ამ წიგნის გამოსვლით ქარ-
თული ისტორიოგრაფია ერთბაშად წინ წავიდა.

წიგნში მოტანილი დოკუმენტები და მკვლევარის მიერ წამოჭრი-
ლი საკითხები მის ვიწრო ფარგლებს (ქართველი კათოლიკების სა-
კითხს) სცილდებოდა. იგი საქართველოს ისტორიის მრავალ საკითხს
მოიცავდა და აზღებურად აშუქებდა მას.

ამ წიგნში შემოტანილი უტყუარი დოკუმენტებითა და მოსაზრე-
ბებით თამარაშვილმა გაარკვია და პასუხი გასცა ბევრ მანამდე დაუდ-
გენელ ფაქტებსა და საკითხებს.

შრომის პირველ თავში თამარაშვილს განხილული აქვს ქართველ
კათოლიკეთა საკითხი მე-13 საუკუნეში. ეხება ქართული ეკლესი-
ის ავტოკეფალიის საკითხს და გამოსთქვამს მოსაზრებას, რომ სა-
ქართველოს ეკლესიას რომის ეკლესიასთან, ქრისტიანული სამყაროს
გათიშვისთანავე 1054 წ. არ გაუწყვეტია ურთიერთობა. რომ საქარ-
თველოს ეკლესიის სიგელ-გუჯრებში შემდგომაც მე-12-13 საუ-
კუნეებში, უწინდებურად იხსენიებოდა მსოფლიო საეკლესიო კრების
მიერ დამტკიცებული ხუთი პატრიარქი: ანტიოქიის, რომის, იერუ-
სალიმის, ალექსანდრიისა და კონსტანტინოპოლის. რომ საქართვე-
ლოს ეკლესია გათიშული ყოფილიყო რომის ეკლესიისაგან, მაშინ
ბერძნებზე თუ პატრიარქს დაასახელებდნენ და რომის პატრიარ-
ქის სახსენებელს მოშლიდნენ, როგორც ეს მეცამეტე საუკუნის შემ-
დგომ მოხდაო. ამ მტკიცებას თამარაშვილი იმითაც ამართლებს, რომ
ქართველებს ზოგნი პირდაპირ კათოლიკებად „Viri catholici“ სთე-
ლიანო და აქვე მოაქვს მის მიერ დასაველეთის არქივებში აღმოჩენი-
ლი მეტად მნიშვნელოვანი მიწერ-მოწერანი საქართველოს მეფე-

⁷¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 319, ფურც. 19.

⁷² იქვე, საქმე 119, ფურცელი 70.

⁷³ იქვე, საქმე 416. ფურცელი 10.

მთავრებისა რომის პაპებთან და რომის პაპებისა საქართველოს მეფე-მთავრებთან. მე-13 საუკუნის პირველი ნახევრის ეს ძვირფასი დოკუმენტები, მაგალითად რუსუდან მეფისა და ივანე მწიგნობარ-გრიძელის წერილები პაპ ონორიო მესამესთან და პაპ ბონიფაციუს VIII-სუხები, პაპ გრიგოლ მეცხრის წერილები რუსუდანთან და მის შვილ მეფე დავითთან და რუსუდან მეფის პასუხი და სხვა მრავალმხრივ საინტერესონი და საყურადღებონი არიან.

რუსუდან მეფის წერილი პაპ ონორიო მესამესთან უნდა იყოს პაპის მიერ გიორგი მეფისადმი (ლაშა გიორგი) მოწერილი წერილის პასუხი. როგორც ჩანს ლაშა გიორგის პაპის წერილი მიუღია ფრანგების მიერ დამიეტის აღების, ე. ი. 1220 წლის შემდგომ, თხოვნით, რათა საქართველოს მეფეც წასულიყო წმინდა ადგილების გასანთავისუფლებლად, მაგრამ ქართველთა წმინდა ადგილებში გალაშქრების სამზადისი მონღოლთა გამოჩენას შეუჩერებია და მხოლოდ გიორგი მეფის სიკვდილის შემდეგ (1222 წ. იანვარი) შეუტყობინებია რუსუდანს პაპისათვის, რომ წმინდა ადგილებში გასალაშქრებლად მზად იყვნენ. თამარაშვილის ვარაუდით რუსუდანის წერილი დაწერილი უნდა იყოს არა უადრეს 1222 წ. იანვრისა და არაუგვიანეს 1223 წლისა, რადგან უკვე 1224 წ. რუსუდანს ონორიო პაპისაგან ამ წერილის პასუხი გამოგზავნილი აქვს. ეს პასუხი მკვლევარს თავიდან ბოლომდე მოუტანია.

ვატიკანის არქივებში მ. თამარაშვილის მიერ აღმოჩენილი აღნიშნული საბუთების გათვალისწინებით შესაძლებელი ხდება აიხსნას და დათარიღდეს ზ. ავალიშვილის მიერ 1930-იან წლებში მოძიებული, ამ ხანის ერთი უთარიღო, მაგრამ მნიშვნელოვანი დოკუმენტი, რომელიც ვინმე ფრანგ რაინდს პალესტინიდან საფრანგეთის მეფისათვის მიუწერია. დოკუმენტში ნათქვამია, რომ საქართველოს მეფე გიორგი, რომელსაც თან მოაქვს თავისი დედის ნეშტი, დიდი ლაშქრით მოემართება წმინდა ადგილებისაკენო. წინამდებარე დოკუმენტების გათვალისწინებით წერილის დათარიღება შესაძლებელი ხდება მხოლოდ 1220—1222 წლით.

ამ წერილების აღმოჩენითა და გამოქვეყნებით თამარაშვილმა ნათელჰყო, რომ მე-12—13 საუკუნეების (მონღოლთა შემოსევებამდე) საქართველოს სამხედრო პოლიტიკური ძლიერება შესაძინევი იყო საერთაშორისო მასშტაბით და რომ მსოფლიოს ბევრ სადაო საკითხის მოწესრიგებაში მას ზოგჯერ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. მას როგორც პოლიტიკურ, ისე იდეოლოგიურ სარწმუნოებრივ შეხედულებებში სრული დამოუკიდებლობა ჰქონდა მოპოვებული და საბერძნეთისაგან ანგარიშგაუწველად ამყარებდა ურთიერთობას და-

სავლეთის სახელმწიფოებთან. ამ მიწერმოწერებიდან ნათლად ჩანს მონღოლთა საქართველოში შემოჭრით გამოწვეული სიმძიმე, სადაც ლაპარაკია მონღოლთა მოძრაობის ფორმებისა და მათი საომარი ტაქტიკის შესახებ. ნაჩვენებია ქართული დიპლომატიის სწავლით ველოს პოლიტიკური კატასტროფიდან გამოსაცვანად. მაგ., პაპ გრიგოლ მეცხრის 1240 წ. მოწერილი წერილიდან აშკარად ჩანს, რომ ქართველებმა განსაცდელის უამს პოლიტიკური გზების ძიებისას „აღმოსავლეთისა და დასავლეთის შეერთებისათვის“ დაიწყეს ბრძოლა და რომთან შეერთების სურვილი განაცხადეს⁷⁴.

მე-13 საუკუნის ამავე დოკუმენტებშია ფიქსირებული იტალიიდან მოსულ მოქადაგე მისიონერების სხვადასხვა ორდენთა, როგორც მაგალითად: მონორიტების (ფრანჩისკიანების) და დომინიკიანების საქართველოში დაბინავება და მათი საქმიანობა.

სამწუხაროდ, მ. თამარაშვილმა ეს წიგნი — „ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის“ — შეადგინა გარკვეული მიზნით, სადაც ვერ მოხვდნენ „გათიშვამდე“ არსებული დოკუმენტები, ერთი დოკუმენტის — პაპ გრიგოლ პირველის, საქართველოს კათალიკოს კირიონისადმი გამოგზავნილი წერილის გარდა, რომელიც თამარაშვილის მტკიცებით მეექვსე საუკუნის ბოლოს 596 წ. უნდა იყოს შედგენილი და გამოგზავნილი.

საქართველოს ეკლესიის რომის ეკლესიასთან შეერთებით პაპები განსაკუთრებით დაინტერესდნენ მე-14 საუკუნის დასაწყისში და გიორგი მეფესთან გააბეს ენერგიული მიმოწერა.

აქვე მიხეილ თამარაშვილი ახალი დოკუმენტების მოტანით იხილავს გიორგი ბრწყინვალეს ზოგიერთ საქმიანობას. ახასიათებს მის ეპოქას და აღნიშნავს, რომ მე-14 საუკუნის პირველ ნახევარში ზელმეორედ დაუბრუნდა საქართველოს გავლილი დიდება: რომ გიორგი ბრწყინვალემ განდევნა ყველა მტერი... შემოიერთა კავკასიის სხვადასხვა დაკარგული ნაწილი და საქართველოს დიდებულ სკიპტრის ქვეშ შემოიკრიბა ყოველი ერთი ნიკოფსიით დაწყებული ვიდრე დარუბანდამდე... რომ ევროპას, რომელიც თვალყურს ადევნებდა საქართველოს, ეს აღორძინება შეუშინეველი არ დარჩენია⁷⁵. რომის საეკლესიო მეთაურნი, რომელნიც ამ დროისათვის მსოფლიოში სასულიერო გაბატონებისათვის ენერგიულად იბრძოდნენ, საქართველოს ძლიერი მეფის წინაშე მოწიწებითა და ვედრებით აღსავსე ბარათებს გზავნიდნენ და კათოლიკურ ეკლესიასთან შეერთებისაკენ მოუწო-

⁷⁴ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 16—17.

⁷⁵ იქვე, გვ. 28.

დებდნენ მას. აღმოსავლეთში გაძლიერებული ქრისტიანული საქართველოს კათოლიკობასთან შეერთებას⁷⁶ ისინი მსოფლიო ზეიმად საზავდნენ, „ამ შეერთების შესრულების დროს—წერდა რუმის პაპი იოანე ოცდამეორე გიორგი ბრწყინვალეს 1321 წ. — გავლენა ახალ სამოსს, დავკლავთ ჭამებულ ზვარაკთა, გავეუმართავთ მსოფლიო წვეულებას ყველა მორწმუნეებსა“⁷⁷ და ასე დიდებულად ვიზეიმებთ, რომ მსგავსი არავის ენახოსო.

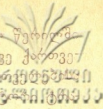
აქვე მოტანილი საბუთებიდან კარგად ჩანს, თუ როგორ იკიდებდნენ ფეხს და თანდათან ძლიერდებოდნენ წინა აზიაში ოსმალები, როგორ ხდებოდა იძულებული რომი მოეშალა სმირნის საეპისკოპოსო და შემდგომ იგი თბილისში გადმოეტანა; რაც გადაიქცა ოსმალო ბარბაროსთა წინ ნასროლ ჩრდილად, რომლებთანაც უთანასწორო ომს საქართველომ ასეული წლები შეაღია. წიგნში მოტანილი მასალებიდან ისიც ცხადი ხდება, რომ თბილისი და საქართველო მეთოთხმეტე საუკუნის მიწურულისათვის კვლავ ხალხმრავალი და მჭიდრო დასახლებული ქვეყანა ყოფილა— „Multitudo habitantium“, სადაც ლათინთ დომინიკეელობისა და ფრანჩისანების ორდენები მოქმედებდნენ. საინტერესოა რომ მომდევნო მეთხუთმეტე საუკუნე მისიონერთა არქივებშიც ბუნდოვნადაა წარმოდგენილი, თუმცა კარგადა ჩანს ერთიანი საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დანაწევრების პროცესი და ფეოდალური ომების დაწყება ქვეყნის შიგნით. თურქთა წინააღმდეგ კავკასიაში ქრისტიან და სხვა სამეფო სამთავროთა კავშირის შეკვრა, მიწერ-მოწერა რომთან და სხვა⁷⁷.

აქვე ლაპარაკია ქართული ეკლესიისა და კათოლიკური ეკლესიის „დოგმატებრივ ერთგვარობაზე“, რაც საქართველოს სამეფოს საშუალებას აძლევდა უფრო ახლოს მდგარიყო რომთან. ვიდრე ამ დროს სხვა მართლმადიდებლური სახელმწიფოები.

როგორც აქ მოტანილი დოკუმენტებიდან ჩანს მე-15 საუკუნეში „კათოლიკური სარწმუნოების ერი“ მომრავლებულა მთელს საქართველოში. განსაკუთრებით სამცხესა და თბილისში, რომელთაც ჰქონიათ, როგორც ლათინური, ისე ქართული ტიპიკონი. ამ საუკუნის საბუთებში თავის ანარეკლს პოულობს ფეოდალური პარტიკულარიზმის გზაზე შემდგარი საქართველოს მძიმე საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკური ცხოვრება. მაგ., პაპ პიო II-ის მიერ 1458 წ. ოქტომბერ-

⁷⁶ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 28.

⁷⁷ 1313 წ. შექმნილ თბილისის კათოლიკე საეპისკოპოსოს პირველი ეპისკოპოსი იყო იოანე ფლორენციელი. იგი 1348 წ. გარდაიცვალა კონსტანტინოპოლში.

ში თბილისის კათოლიკე ეპისკოპოსისადმი გამოგზავნილ წერილში საქართველოს მეფე-მთავრები ასე იხსენიებიან „...აგრეთვე ქართველი კათოლიკოსი, მეფე სპარსეთისა (გიორგი), მეფე ქართველი (სამცხის ათაბაგი), მეფე სამეგრელოსი (ბენდია), იმპერატორისა პეზუნტისა, და აგრეთვე სპარსეთის ერი (ქართლის ერი), რომლებიც ეკლესიის წესსა და დოგმებზე შეერთებულნი არიან“⁷⁸. მ. თამარაშვილი ასკვნის, რომ მაშინდელი საქართველოს ასეთნაირი დაყოფა და მოხსენიება მისი პოლიტიკური „დეფაქტო“ იყო. მკვლევარი აქვე ცდილობს დაამტკიცოს, რომ „თვით საქართველოს კათალიკოსს, ქართლის მეფე გიორგის, სამცხის მთავარ ყვარყვარე მეორეს და სამეგრელოს მთავარს (ბენდიას) „კათოლიკური სარწმუნოება აერთიანებდათ. და თუ მათ პირადად ვერ მივიჩნევთ კათოლიკე სარწმუნოების მადიარებლად, რაც მეტად სარწმუნოა, ის მაინც უცილობელია, რომ ყველა ესენი ამ სარწმუნოების დიდად თანამგრძობნი და პატივისცემელნი იყვნენ“⁷⁹.

ეკამათება რა მარი ბროსეს ეპისკოპოს ლუდოვიკე ბოლონიელის შეფასების საკითხში მ. თამარაშვილს მოაქვს აუარებელი დოკუმენტალური მასალა იმის დასამტკიცებლად, რომ ეს ლუდოვიკე — „ქვებუდანი და მოშუღლე ფანატიკოსი“—არ ყოფილა და საქართველოს სამეფო სამთავროებისათვის არაფერი დაუშავებია, როგორც ეს ბროსეს ეგონათ. თავის მიერ მოძიებული პირველწყაროებით მ. თამარაშვილმა დაასაბუთა, რომ ეს ლუდოვიკე ბოლონიელი არის მნიშვნელოვანი და საინტერესო პიროვნება, რომელიც ითვლებოდა პაპ კალიკასტრო მესამის თანაგამზრახველად და რომელიც შრომობდა აღმოსავლეთში ანტითურქული კოალიციის შესაქმნელად. როგორც ამკარად მტკიცდება ამ ლუდოვიკეს აქტიური მონაწილეობით შერიგებულან გიორგი მერვე და სამცხის ათაბაგი ყვარყვარე.

ყვარყვარესა და გიორგი მერვის წერილების მოტანითა და მისი ინტერპრეტირებით მკვლევარმა ფარდა ახადა ამ მეტად საინტერესო კოალიციის საიდუმლოებს თურქთა წინააღმდეგ და ნათლად დაგვანახა მაშინდელი საქართველოს მმართველთა პოლიტიკური თვალსაზრისი. კითხულობთ 1459 წ. დაწერილ და რომისადმი მიმართულ ამ წერილებს და გესმით ყვარყვარე ათაბაგის დაღადისი, რომლის შესურთულებლობამ მომდევნო საუკუნეებს ცრემლებად გადმოუარა: „... ჩემს წინაპართა მსგავსად ვეომები ურწმუნოთ... გასულ წლებში მეზობელ ქრისტიანე მთავრებთან ომი რომ არ მომხდენოდა უფრო

⁷⁸ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკეებისა ქართველთა შორის, გვ. 52.

⁷⁹ იქვე.

მომეტებულად გავიმარჯვებდი ურწმუნოებზე. ახლა შევეუბრედი ყველა ჩემს მეზობელ ქრისტიან მთავარს და გარდავსწავიტე მთელი ჩემი ღონე და შეძლება მოვიხმარო ოსმალების წინააღმდეგ. შევეძენე წავუძღვე 20.000 ცხენოსანს საომრად, რათა შეერთებულნი მალე შევებათ და ვძლიოთ ოსმალთა. გპირდებით, რომ ერთის ზაფხულის განმავლობაში დავიპყრობთ ანატოლიას და ყველა ქვეყნებს, რომელიც ოსმალთს ამ მხარეს უჭირავს, მეორე მხარეს თქვენ დაგიტოვებთ. ორჯარს შუა მოქცეული ოსმალეთი დამარცხდება, თუ ლათინი ჩვენთან შეერთებულნი იქნებიან. თვინიერ ამისა ყოველი ჩვენი ხელშეკრულება უქმია. უწყოდეთ, რომ თუ ახლა ჩვენთან ერთად არაფერს იმოქმედებთ, შემდეგში, კიდევაც რომ გულით მოინდომოთ ვერაფერს გაარიგებთ, რადგან ურჯულო ოსმალეთი მუდამ დღე ძლიერდება და ველარც შევძლებთ შემდეგში გულმოდგინედ შეერთებას⁸⁰.

მკვლევარმა ისიც გამოიძია და ახალი საბუთებით დაამოწმა, რომ ესოდენ მომზადებული და ძლიერი კოალიცია ჩაიშალა სწორედ დასავლეთის სახელმწიფოების მიზეზით, სადაც აგრეთვე ფეოდალური ომი გაჩაღებულიყო, რის გამო დასავლეთმა მხარი არ აუბა ჩვენებს და რეალური მოკავშირეობა არ იკისრაო. აქვეა ნაჩვენები ქარაუელი ელჩების ნიკოლოზ თბილელისა და ფარსადანის მოგზაურობა ამ საკითხებზე ევროპის სახელმწიფოებში. იმედების გაცრუება და მათი უკან მობრუნება⁸¹.

მ. თამარაშვილს დამაჯერებელი საბუთიანობით აქვს მოთხრობილი მე-16 საუკუნის საქართველოს მიძიმე მდგომარეობა და ოსმალთურქთა პოლიტიკური ვადლიერება, რამაც საქართველოს და ევროპას შორის კავშირი თითქმის მთლიანად გაწყვიტა და ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას დაემუქრა. აქვე ლაპარაკია ლუარსაბ მეფისა და სიმონ მეფის რომთან ურთიერთობის ცდებზე. ისტორიკოსი დამაჯერებლად მოგვითხრობს სომეხ-უნჩოთორ ბერების მოქმედებაზე, რომელთაც ზოგიერთ შემთხვევაში დომინიკელებისა და ფრანჩისკელების ადგილი დაიჭირეს და სომხური ელფერი მისცეს ბევრ სასულიერო საქმეს (რადგან თურქეთი ევროპელებს საქართველოში არ უშვებდა).

როგორც ცნობილია, მე-17 საუკუნე თავისი სისხლიანი შედეგებით უმძიმესი გამოდგა ქართველი ხალხისა და მისი სახელმწიფოებ-

⁸⁰ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 58.

⁸¹ იქვე, ყვარყვარე ათაბაგის წერილი, გვ. 58.

რივი ცხოვრებისათვის. ორი დიდი მტრული ქვეყანა — თურქეთი და სპარსეთი საქართველოს ორმხრივ ემუქრებოდა. ყველაზე მეტად უჭირდათ განაპირა კახეთის სამეფოსა და სამცხე-საათაბაგოს სამეფოს. მე-17 საუკუნე, როგორც მთელი საქართველოსათვის ისე ამ მხარეებისათვის პოლიტიკური გზების ძეხვით დაიწყო. ეპოქის ხასიათიდან გამომდინარე თამარაშვილიც აღნიშნულ წიგნში მე-17 საუკუნის ამბების თხრობას იწყებს კახეთის მეფის ალექსანდრესა და მანუჩარ ათაბაგის მიერ კათოლიკე მისიონერების მიპატიუებით, რაც ერთხელ კიდევ მიგვანიშნებს, რომ პოლიტიკური ორიენტაცია ევროპაზე გრძელდებოდა.

მკვლევარს სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოაქვს ჩვენთვის მანამდე უცნობი მრავალი დოკუმენტი — პირველწყარო, როგორც მაგალითად: მისიონერების პავლე მარია ფიანცელოს, ანტონიო პორტუგალელის, გრიგოლ ორსინის, პიეტრო დელა ვალეს, ქრისტეფორე კასტელის, მაჯო და კლემენტი გალანოს და სხვათა მოხსენიებისა და აღწერების სახით.

საქართველოში ნამყოფ მისიონერთა წერილებისა და სხვადასხვა ჩანაწერების მიკვლევით თამარაშვილმა თვითმხილველთა თვალით დაგვიანა მე-17 საუკუნის პირველი ნახევრის სისხლიანი ტრაგედიები, რაც საქართველოში დატრიალდა. მესხეთის საბედისწერო დაკარგვა, მისი თურქთაგან დაპყრობა და კახეთის აკლება შაჰ-აბას პირველის მიერ, რომელმაც მთელი მხარე თითქმის „დაპროცა, დაატყვევა, გადაასახლა და ერთიან მოაოხრა“. ეს მოოხრება ისე დიდი იყო, რომ თოთხმეტი წლის შემდეგ თეიმურაზ მეფე ჩიოდა — „ჩემი სამეფოს აწმყო მდგომარეობა ძალიან სამწუხაროა. დანგრეულია ყველა ქვისა თუ ხის შენობები, ეკლესიები, აჩეხილია ბაღ-ვენახები, წაღებულა ძვირფასი ჭურჭლები, ყველა შესამოსლები, სამკაულები და ხატებიც კი ერთიან გაძარცულია“⁸².

ამ დროს გორში მოსული მისიონერებიც აღასტურებენ, რომ იქაურობას ჯერ ისევ ეტყობოდა მტრის ცეცხლისა და მახვილის კვალი: რომ მცხოვრებნი აღარსად ჩანდნენ. ზოგი გაეწყვიტათ და ზოგიც შორს გადაესახლებინათ“.

ამ ამბების მომსწრე პიეტრო დელა ვალე კახეთის აოხრებას ადარებდა „ეროდეს მიერ ბეთლემის ჩვილი ყრმების ამოწყვეტას“. აქვე თამარაშვილი შეეცადა გაერკვია საკითხი თუ რამდენი კაცი იქნა გასახლებული კახეთიდან და ჩვენს ისტორიაში ამის თაობაზე არსებული ძუნწი ცნობები დაეზუსტებინა. სამწუხაროა, რომ თამარაშვი-

⁸² მ. თამარაშვილი, აღნიშ. ნაშრ., გვ. 109.

ლი. მიერ მოწოდებულ ცნობებს დღემდე არ გასწევია სათანადო ანგარიში შესაფერისი სახელმძღვანელოებისა თუ ნარკვევების გამოქვეყნების დროს. ჩვეულებრივად განაგრძობენ წერას, რომ შაჰ-აბასმა, მა ასიათასი კაცი გაასახლა კახეთიდანო. დროა ეს შეხედულებები დაისინჯოს, რადგან როგორც თამარაშვილი წერს: „კომსკის ისტორია

Histoire de Kemiski, Paris, 1687, გვ. 24, მოგვითხრობს ესრედ: შაჰ-აბასმა 50,000 მეტი ქართველთა ოჯახი წაიყვანა და დაასახლა შირვანსა, ფერეიდანსა და სასომხეთში, ხოლო მათ ადგილას გადმოასახლა სპარსები და სომხები“, შარდენი მოგვითხრობს „რომ ტყვედ წაყვანილნი 80,000 კვამლი იყო“, გამბა ამბობს „რომ შაჰ-აბასმა 500 ათასი სული წაიყვანა ტყვეთო. თიათინელი მისიონერი ჯუსტო პრუტო; ამის თაობაზე 16 ოქტომბერს 1633 წ. რომში თავიანთ უფროსს გორიდან წერს: „დღეს მთელი სპარსეთი სავსეა გამაჰმადიანებული ქართველებით და მთავრობის ყველა უმაღლესი სამსახურის ადგილები მათ ხელშია. თვით დღევანდელი სპარსეთის მეფეც შვილია ერთი ქრისტიანი ქართველი ქალისა. რადგან ამ ოცი წლის წინათ შაჰ-აბასი მოვიდა აქ, მოაოხრა საქართველო და აქედგან წაიყვანა 60,000 კვამლი. აქ თითო კვამლში ოც სულზე ნაკლები არ ირიცხება. ამ ერთთ გაამდიდრა სპარსეთიო“⁸³. ამ ცნობების ანგარიშგაუწველობა არ იქნება. მით უმეტეს ვიცით, რომ მე-16 საუკუნეში კახეთი საკმაოდ მოშენებული, დიდი, ძლიერი და ერთ-ერთი ყველაზე ხალხმრავალი კუთხე იყო საქართველოსი.

მ. თამარაშვილი ერთხანს ამ გასახლებულთა ნაკვალევსაც მიჰყვა და მისიონერთა საბუთებით გვაჩვენა მძიმე მდგომარეობა და პირობები, რომელშიაც სამშობლო ქვეყნიდან აყრილი ხალხი აღმოჩნდა. თამარაშვილი ზოგჯერ დაწვრილებით ეხება მისიონერთა სულიერ სიახლოვეს გასახლებულ ქართველებთან და მოაქვს მრავალი ფაქტი. ეს ფაქტები ხშირად საინტერესო ამბავთა შემცველია. მაგ. ცნობილი მოგზაური მისიონერი პიეტრო დელა ვალე — ქართველების სიმეც კი გამხდარა. მის სპარსეთში გადასახლებული ერთი ობოლი გოგო სახელად თინათინ შეუერთავს, რომელისთვისაც შემდეგ მარიუჩა დაუტრქმევია⁸⁴.

დომინიკელი პატრების წერილებში ვპოულობთ აგრეთვე ცნობებს ქეთევან დედოფლის წამების შესახებ, სიმონ მეფის ტყვეობის და სპარსეთში გასახლებული ქართველობის შესახებ, საქართველოში ატენილი შინაფეოდალური ომების შესახებ და სხვ.

⁸³ მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, გვ. 124, 1904 წ.
⁸⁴ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 89.

თამარაშვილი თავის შრომაში დიდ ადგილს უთმობს თეათინელთა წესის მონაზვნების (ორდენის) შემოსვლას საქართველოში. თეათინელ მონაზვნებთან ურთიერთობაში ჩვენ ვხვდებით ძვირფას მონაზვნთა თეიმურაზ მეფის (თეოფილე⁸⁵), ნიკიფორე ირბახის (ნიკიფორე მონაზვნის ჩოლოყაშვილი) და სხვა გამოჩენილ მოღვაწეთა შესახებ. აგრეთვე ცნობას პირველი ქართული წიგნის — ქართული-იტალიური ლექსიკონის გამოცემის გარშემო, ვეცნობით სტეფანე პაოლინისა და ნიკიფორე ირბახის ურთიერთობას ლექსიკონის გამოცემის საქმეში და სხვ. ცალკე აღსანიშნავია მისიონერების ჯუზეპე ჯულიჩესა და არქანჯელო ლამბერტის რელაციები და ჩანაწერები საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების შესახებ. ამ მისიონერ მოგზაურთა დოკუმენტალური წერილების აღმოჩენით მ. თამარაშვილმა ერთხელ კიდევ დაამოწმა და დაადასტურა, რომ ძველი მესხეთის ისტორიული საზღვრები სამხრეთით შორს იყო გადაშლილი. რომ იგი მდინარე არაქსს აღწევდა. არაქსს აქეთა მხარე იბერიების მკვიდრ და განუყოფელ მამულად ითვლებოდა⁸⁶, რომ ძველთაგანვე საქართველოს ისტორიული საზღვარი „შიფაქლუს მთის იქით გურჯიბოლაზის ხეობა იყო“⁸⁷ რომელიც ქ. არზრუმის ახლოს გადიოდა და სხვ... 1631 წ. არქანჯელო ლამბერტიმ ჯულიჩესთან ერთად გამოიარა ქ. არზრუმი, სადაც „მრავალნი ქარველნი ნახეს, რომლებიც იქ ცხოვრობდნენ და რომლებსაც ჰყავდათ თავიანთი ქართველი ეპისკოპოსი აზრუმელად წოდებული“. საინტერესოა, რომ მასვე უნახავს არზრუმის გარშემო ჯერ კიდევ შეგრჩენილი ქართული სოფლები⁸⁸, თუ ამასთან ერთად მხედველობაში მივიღებთ, რომ ქართველური მოდგმის ლაზ-ჭანთა ეთნიკური განფენილობა სამსუნამდე მიდიოდა და ტრაპიზონს იქით ჰალისის (ყიზილ ერმაკი) ნაპირებს უწევდა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ საქართველოს ფეოდალური ჩიზიდან გამოსვლისა და საგარეო მშვიდობიანობის შემთხვევაში შესაძლებლობა მიეცემოდა გადაქცეულიყო ევროპისა და აზიის გზაშესაყარზე დიდ და ძლიერ ფეოდალურ სახელმწიფოდ.

თამარაშვილმა აქვე დაბეჭდა და კომენტარები დაურთო მე-17 საუკუნის დოკუმენტებს, რომლებიც ასახავენ დასავლეთ საქართვე-

⁸⁵ ჩოლოყაშვილმა ევროპაში მეფე თეიმურაზი თეოფილედ გააცნო, ალბათ ქრისტიანული სახელის გამო.

⁸⁶ კონსტანტინე პორფირგენეტე, ტ. 4. ნაკვ. 2, გვ. 271.

⁸⁷ ვახუშტი, აღწერა სამეფოისა საქართველოსა, გვ. 141.

⁸⁸ თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა... გვ. III, პასუხად სომხის მწერლებს, გვ. 105.

ლოში (ჩერქეზეთის ჩათვლით) მოქმედი მისიონერების საქმიანობის მისიონერთა საქმიანობის გადმოცემის კვალდაკვალ. ჩვენს წინ იშლება მთელი დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ცხოვრება. ამ მასალების გაცნობით ჩვენ ვსწავლობთ მისიონერების ქართულ სამეფო-სამთავროთა დიპლომატიური ურთიერთობის გზებსა და ფორმებს თურქეთ-სპარსეთთან. მისიონერთა როლს ამ ურთიერთობაში და ევროპასთან დაშოკიდებულებას. მ. თამარაშვილმა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში პირველმა შენიშნა და დაასაბუთა, რომ მისიონერები მარტო სასულიერო საქმისათვის, „ქრისტეს სიყვარული-სათვის“ მოვლენილი მოძღვრები არ იყვნენ, რომ ისინი იყვნენ აგრეთვე ევროპის პოლიტიკური დავალებებით აღჭურვილი ელჩები; რომლებიც გარკვეულ სახელმწიფო დავალებებს დებულობდნენ აგრეთვე საქართველოს სამეფო-სამთავროებიდან. რომ ასეთი ურთიერთობა ხელს უწყობდა კულტურული ცხოვრების ვალდებულებას (ქართული სკოლებისა და წიგნების გაჩენა)⁸⁰.

✓ წინამდებარე წიგნში ავტორმა დიდი ადგილი დაუთმო გვიანფეოდალური, დაქუცმაცებული საქართველოს სამეფო სამთავროებს შორის ატეხილი ფეოდალური ომების გაშუქებას. ფართოდ შეჩერდა იმ სოციალური სენის დახასიათებაზე, რომელიც უკანასკნელი საუკუნეების მანძილზე ღრღინდა განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოს და რომელსაც „ტყვის სყიდვა“ ერქვა. თამარაშვილმა ამ ბროცესს — „ერის სულიერი და ხორციელი უბედურება“ უწოდა. მისი გამოანგარიშებით დასავლეთ საქართველოდან ყოველწლიურად 4000 ყმაწვილი და ქალიშვილი ოციდებოდა. რომ გაუთავებელ ომებთან ერთად ტყვის სყიდვამ ფიზიკურად გააჩანაგა და შეამცირა ქართული მოსახლეობა, აქვე ვპოულობთ ცნობებს ლაზეთისშესახებ. ვეცნობით ლაზეთში მამადიანობის გავრცელების პირობებს, თურქთა მიერ შევიწროებული ლაზისტანის კათალიკოსის მწარე ლაღდისს, მათ შიმიე ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ხედვრს. აფხაზეთის, ჩერქეზეთისა და სხვა კავკასიის ხალხთა მდგომარეობას; მათ მიერ ატეხილ ფეოდალურ ომებს, ლტოლვას საქართველოსაკენ და სხვა.

თიათინელთა ორდენის წარმომადგენლებმა: ქრისტეფორე კასტელმა, ანტონ ჯორდინამ, ანდრია ბორომემ, იოსებ ტურიჩელმა, კირჯენთიმ, გულინო ტურქომ და სხვა მრავალმა დაგვიტოვეს მე-17 საუკუნის დასავლეთ საქართველოს აღწერილობანი, რომელთაც თავიანთი ასახვა ჰპოვეს თამარაშვილის აღნიშნულ წიგნში.

⁸⁰ არის ცნობები, რომ მისიონერებმა ქრისტეფორე კასტელმა და ანტონ ჯორდინამ დაწერეს ქართული წიგნები და გურიაში გახსნეს ქართული სკოლები.

ასეთივე ძვირფასი ცნობები შეუგროვებია თამარაშვილს მე-17 ს. მეორე ნახევრის ქართლისა და მთელ საქართველოს შესახებ ცენტრის არქივში. ამ ცნობებში აღსანიშნავია ბევრი პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიური თუ სტატისტიკურ-ტოპონომიური ხასიათის მონაცემები.

მიხეილ თამარაშვილი თვლიდა, რომ მე-17 საუკუნის ზოგიერთი მისიონერი, მაგალითად, პეტრო დელა ვალე, პეტრე ავიტაბლიე, სილოსი, არქანჯელო ლამბერტი, ყუზუპე ჯუდიჩე, კლემენტო გალანო, ვერიჩელი და სხვა იყვნენ ნამდვილი მეისტორიენი, რომელთაც დიდი ერუდიციით, სიყვარულითა და თვითმზილველის სიმართლით აღწერეს ქართველი ხალხის იმდროინდელი თავგადასავალი. რომ ამ საუკუნეში ევროპამ უკეთესად გაიცნო საქართველო, დაინტერესდა ჩვენი ცხოვრების შესწავლით, ჩვენი ენით, ლიტერატურით. მათ დააარსეს ქართული ენის შემსწავლელი კათედრა, გამოსცეს ქართული ლექსიკონი, გრამატიკა, კათეხიზმო და სხვა.

მომდევნო მე-18 საუკუნის დოკუმენტების მიმოხილვისას ავტორი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს საქართველოს გართულებულ პოლიტიკური მდგომარეობის მიმოხილვას, ვახტანგ VI წერილებსა და სულხან-საბა ორბელიანის მოგზაურობას ევროპაში. ეხება ევროპაში განათლება მიღებული ქართველების საქმიანობასაც (ტულუკაშვილი, ბაღინაშვილი, ჯანიძე და სხვ.), ფართოდ მიმოიხილავს თეიმურაზისა და ერეკლე მეორის ხანას. მათ ორიენტაციას ევროპაზე, მათთან მომუშავე მისიონერების შრომებსა და სხვ. გაცვრით აღწერს მესხეთში მაჰმადიანობის გავრცელების პროცესს, ამიერკავკასიაში წარმოებულ სარწმუნოებრივ ბრძოლებს და სხვ. შემდეგ ეხება საქართველოს რუსეთთან შეერთების ხანას, ახალციხის საფაშოს დაწილის რუსთა ჯარის მიერ აღებას, სომხების გადმოსახლებას მესხეთში და მოდის მე-19 საუკუნის 50-იან წლებამდე, სადაც სრულდება კათოლიკე მისიონერთა მოღვაწეობა.

როგორც ვხედავთ საკითხთა წრე, რასაც შეიცავენ წიგნში გამოქვეყნებული დოკუმენტები და სახელოვანი ისტორიკოსის კომენტარები მეტად ფართო მასშტაბისაა და მოიცავს დაწყებული მე-13 ს. მე-19 ს. შუაწლებამდე მომხდარ ბევრ ფაქტსა და მოვლენას ისტორიული წარსულის შესასწავლად.

ჩვენი ისტორიის ასეთი გაბმული თხრობა ქართლის ცხოვრების გარდა ისტორიოგრაფიაში იშვიათად გვხვდება.

ამ წიგნის გამოცემამ ერთიანად აალაპარაკა ქართული საზოგადოება, რომელმაც თავისი გამოხატულება პპოვას, როგორც ჩვენს პრესაში, ისე სხვადასხვა საზოგადოებრივ თათბირებსა, სხდომებსა

და პირად წერილებში. იმის ნათელსაყოფად თუ რა აღფრთოვანება გამოიწვია ხალხში ამ წიგნის გამოსვლამ, მოვიტანთ ზოგიერთ წერილს.

„გამოცემულმა თქვენს მიერ „ისტორია კათოლიკობისა ქართული ლთა შორის“, ყოველი საქართველოს ყურე და კუთხე დაიარა და ყველგან აღფრთოვანებული ნათელი წაიღო და სიბნელეს სხივი მიაყენა და დასძრა და დაჰფანტა იქვიანობა... გამოვიდნენ ასპარეზზედ თქვენის პაზრების დამცველნი“⁹⁰. წერდნენ ერთნი მ. თამარაშვილს წიგნის გამოსვლისთანავე.

„შენი გამოცემული წიგნები, რომელნიც არიან დოკუმენტები, საქართველოს ისტორიის გვაროვნობისა და ქართული ტიპიკონისა, მართლაც ძვირფასი და დაუფასებელნი საუნჯენი არიან მამულის შეილებისათვის და თავგასული მტრებისათვის აღვირის ამოსადებად. მართლა რომ შენი შრომა ძვირფასია ჩვენი საწყალი ქვეყნისათვის... შენი გამოცემული წიგნები წავიკითხეთ ჭეფრაზედ და ძალიან გვესიამოვნაო“⁹¹. წერდნენ მეორენი კონსტანტინოპოლის ქართული კათოლიკური მონასტრიდან 1906 წ.

„...ხალხი აღტაცებით მიეგება თქვენს თხზულებას; დიდი სიამოვნებით ვკითხულობთ და ყველა საგანს დაწვრილებით ვარჩევთო“ — წერდნენ სხვანი. გაზეთ „ცნობის ფურცელის“ სიტყვებით ამ წიგნმა „სიმაართლის დამორგუნველ“ მეცნიერებას „უბაყოდ ლაპარაკის ზღვარი აჩვენა და ჩვენი ისტორიის ნაკლულოვანი ადგილები შეავსო“.

დაბოლოს მ. თამარაშვილის თხზულებას თავის დამაკანონებელ შეფასებას აძლევდა ილია ჭავჭავაძის ივერია:

1902 წ. № 254 ივერიაში ვკითხულობთ: „წიგნს ქართველობისა“ თვის უფრო მეტი, უფრო დიდი მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე ამ მნიშვნელობას გამოჰხატავს თვით გამოცემის სათაური. ეს მარტო კათოლიკობის ისტორია კი არ არის. არამედ საქართველოს შინაგანი ცხოვრების და პოლიტიკური მდგომარეობის ისტორიაა; და ამ მხრივ ეს შესანიშნავი წიგნი მეორე „ქართლის ცხოვრებაა“, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ქართლის ცხოვრება უფრო პოლიტიკური მდგომარეობის ამბებს გვაძლევს და ეს წიგნაკი პოლიტიკურსაც და ეტნოგრაფიულსაც“⁹².

⁹⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 173, ფ. 28.

⁹¹ იქვე, საქ. 98, ფურც. 36.

⁹² გაზ. „ივერია“, 1902 წ. № 254.

აღსანიშნავია, რომ თამარაშვილის წიგნის შესახებ წერილები დაიწერა უცხოეთის პრესაშიც, სადაც აგრეთვე მაღალ შეფასებებს აღწევდნენ და მის ავტორს ქება-დიდებათ იხსენიებდნენ.

თამარაშვილის შრომის დიდ მნიშვნელობაზე ჩვენს წიგნსაში თუ პირად წერილებში ლაპარაკობენ: იაკობ გოგებაშვილი, აკაკი წერეთელი, სიმონ ქვარიახი, მოსე ჯანაშვილი, ნ. მარი, ივ. ჯავახიშვილი, თ. სახოკია, მ. წერეთელი, ივ. გვარამაძე და მრავალი სხვანი. ყველა ისინი ერთხმად აღიარებდნენ რომ მ. თამარაშვილმა სასწაულებრივი შრომით ეროვნული ისტორიის საგანძურში შემოიტანა ფასდაუღებელი ისტორიული დოკუმენტები, რომლის სრული დაფასება მხოლოდ ჩვენს დიდ მომავალს შეეძლება.

ამ წიგნის გამოცემასთან დაკავშირებით რომში მყოფი მ. თამარაშვილი საქართველოდან (ლებდა აურაცხელ წიგნილებს, მილოჩეებს და საქმიან შენიშვნებსაც, რაც მკვლევარს აღაფრთოვანებდა და შემდგომი მუშაობისათვის ახალ ენერჯიას მატებდა.

ბევრმა ქართველმა მაშინ კარგად იცოდა რომ „ყოველი სიტყვა ნუგეშისა, წაქეზებისა, სამშობლოდან შემოთვლილი, შორს, უცხოეთში მყოფს ქართველის გულს, რომლებსაც მარტოოდენ ქართველების დღეგრძელობა ასულდგმულებს, ღრმად ჩასწვდებოდა და უფრო გაუადვილებდა შრომასა და ღვაწლს“⁹³. მკვლევარი ისტორიკოსი მართლაც გახარებული და აღფრთოვანებული იყო იმ შეფასებით, რაც მის შრომას ხვდა წილად მისსავე სამშობლოში.

როგორც ცნობილია მ. თამარაშვილმა — ისტორია ქართველი კათოლიკებისა — სიდიდის გამო ორ ტომად გაჰყო. „ეს ჩემი წიგნი — წერდა 1900 წ. — რადგან დიდი წიგნი მოდის ამისათვის ორ ტომად გავყავი. პირველი ტომი დასრულებულია და მეორე ტომისაც პირველი თავი დაეასრულეთ“⁹⁴. შემდეგ როგორც სხვა წერილებიდან ირკვევა მას მეორე ტომიც მალე დაუსრულებია და გამოსაცემად მოუშნადებია, მაგრამ მისი სრული გამოცემა ველარ მოუხერხებია, უსახსრობისა და იმ ეკონომიური შეჭირვების გამო, რომელსაც მწარედ განიცდიდა შორს გადახვეწილი მკვლევარი.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ გასული საუკუნის 80—90-იან წლებში ცარიზმის ბიუროკრატიულმა ხელისუფლებამ შეუტია იმპერიის განაპირა მხარეების მოსახლეობას. ცარიზმს სურდა ფეხქვეშ გაეთელა არარუსი ხალხების ეროვნული ინტერესები, გაეტეხა მათი ძალები;

⁹³ „ცნობის ფურცელი“, 1902 წ. 1956.

⁹⁴ ახალციხის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, საბ. № 161.

ხელი შეეშალა მათი ეროვნული კონსოლიდაციისათვის და ამითვე გამოეთიშა ამ ქვეყნების მშრომელი მოსახლეობა იმ საერთო ბრძოლიდან, რომელსაც ეწეოდა რუსეთის გამოღვიძებული მუშათა კლასი თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ. ამ ვერაგულ ბრძოლაში ვერაძემ მიზნობრივად მეზობელი ხალხების ერთიმეორეზე წასისივნისათვის კას მიმართა და მათ თანდათან აშორებდა ბრძოლის მთავარ გზას. ცარიზმის ამ პოლიტიკას უმთავრესად წვირილ ბურჟუაზიულ ინტელიგენტურ ფენებში ჰქონდა გასავალი და ყველგან, სადაც მან ფეხი მოიკიდა და გავივდა, არასასურველი და ზოგჯერ შემზარავი შედეგები მოჰყვა.

ამგვარად იყო საქმე კერძოდ ამიერკავკასიაში, სადაც არა ერთგზის მოხდა სომეხ-აზერბაიჯანელთა შეტაკება და სისხლის ღვრა. ქართველი და სომეხი ხალხის ერთიმეორეზე მისევის ყველა ცდა მარცხით თავდებოდა. ამ ხალხთა საუკუნოვანი ძმობისა და თანამეგობრობის დარღვევა ასე ადვილი არ აღმოჩნდა, და ცარიზმმა სწორედ მისი ისტორიული თანამეგობრობისა და ძმობის ფესვების შერყევა მოინდომა. ამ მხრივ პოხიერი ნიადაგი მან სომეხ დაშნაკებში და ულტრა ნაციონალისტურ ელემენტებში ნახა და მათ „მეცნიერული“ თოფ-იარაღის აღკაზმვისაკენ მოუწოდა. „ბრძოლის ასპარეზზე“ გამოჩნდნენ ზუღაბაშოეები, ქიშიშიშოეები, ნახაპეტიანები, იეზოეები, პატკანოეები, არწუნეები და სხვა და სხვა. ამ ვაი მეცნიერებმა მიზნად დაისახეს სომხური და ქართული ეროვნული ისტორიული ცხოვრების გაყალბებითა და გაბიაბრუებით მკვიდრი ნიადაგი შეექმნათ სომხური ბურჟუაზიისათვის საქართველოში და ხელი შეეწყოთ კლასთა ბრძოლის შენელებისა და ეროვნული ბრძოლის გაღვივებისათვის.

ყოველივე ამის გამო მ. თამარაშვილმა საჭიროდ ჩასთვალა მისი უკვე გამზადებული მეორე ტომიდან საკითხების ნაწილი გამოეყო და ცალკე პოლემისტურ წიგნად დაებეჭდა; იმ „მეცნიერ“ გამყალბებლების წინააღმდეგ, რომელთაც ახალი იერიშები მიიტანეს ქართველი კათოლიკეებისა და მთელი საქართველოს ისტორიული ცხოვრების წინააღმდეგ.

1902 წ. იტალიაში იტალიურ ენაზე მხიტარისტთა კონგრესაციის წევრმა ტერ გაბრიელ ნახაპეტიანმა გამოსცა წიგნი „სომხის კათოლიკეები საქართველოში და საკითხი კათოლიკე სომეხთა და ქართველთა შორის“, რომელშიაც გაყალბებული და ცილისმწამებლური აზრები იყო გამოქმნილი საქართველოს შესახებ.

„რა ვნახე ეს წერილი გამოქვეყნებული, — წერდა მ. თამარაშვილი, — დიდად გავკვირდით ავტორის მეტიჩრობასა და თავგასუ-

ლობაზედ, რომ ჩვენს წინააღმდეგ ეგოდენ სიცრუესა და ცილინძე-
ბას ეგროპაში ავრცელებს. არ იკმარა რაც აქამდე... გავცოცხლები-
ნათ... ამისათვის არ გვინდა ყურადღებელი დავტოვოთ ესეთი უაღ-
ხედური წერილიო“⁹⁵.

მართლაც 1904 წ. კვლავ ქველმოქმედ სტეფანე ხუბალაშვილის
„წარსაგებელითა“ და პ. მირიანაშვილისა და ზაქარია ჭიჭინაძის აქტი-
ური მონაწილეობით დაიბეჭდა მიხეილ თამარაშვილის შრომა „პასუ-
ხი სომხის მწერლებს, რომელნიც უარყოფენ ქართველთ კათოლიკო-
ბას (ისტორიული გამოკვლევა)“.

ამ წიგნის წინასიტყვაობაში მკვლევარი განმარტავდა, რომ „აზ-
რად არა გვაქვს პოლემიკა გავმართოთ საერთოდ სომხის მწერლებ-
თან. გარნა უპასუხოთ არ გვინდა დავტოვოთ, ეგოდენი უსაფუძვლო
და ცრუ აზრები, რომელიც კადნიერად გამოაქვეყნეს ქართველ კათო-
ლიკების წინააღმდეგ სომხურ გაზეთ „მშაკში“ 1897 და 1898 წლებ-
შიო“. იგი ხაზს უსვამდა იმ აზრს, რომ ჩემი პასუხები მხოლოდ „სომ-
ხის ზოგიერთ მწერალთ“ შეეხებათ, რომელთაც თავიანთი სინიდიის
ფასად იცრუეს, და ისტორიაში ჩაუხედავი, მდაბიო ხალხის მოტყუე-
ბა მოინდომესო.

შრომის პირველ თავში მ. თამარაშვილი შეეცადა თეორიული და-
საბუთება მიეცა „გვაროვნობისა და ეროვნულობისათვის“ და დაედ-
გინა სარწმუნოებრივი და ეროვნული საკითხების ურთიერთ მიმარ-
თებანი. მ. თამარაშვილი ამ შრომაში აყენებს „ეროვნების მარადიუ-
ლობის“ პრინციპს. მისი აზრით, ამ „პრინციპს ემორჩილება არა მარ-
ტო კერძო არსება, არამედ საზოგადოებაც, რომელიც ბუნებითად
იცავს და ავრცელებს თავის ვინაობას“.

იგი დაბეჭდითებით იღვა იმ აზრზე, რომ ერის შიგნით ყოველთვის
მოსალოდნელია საზოგადოებრივი ცვლილებები. ცვლილებები მოსა-
ლოდნელია მის სულიერი თუ მატერიალური ცხოვრების ყოველ
სფეროში, რომ ამგვარი სოციალური, პოლიტიკური და სარწმუნოებ-
რივი ცვლილებები, კანონზომიერად ახასიათებს ყველა ერის ისტორი-
ას, რაც ზოგადი განვითარების პრინციპებიდან გამომდინარეობსო.
თამარაშვილის აზრით ამგვარი ცვლილებები არ შეიძლება განიცადოს
„ეროვნებაში“, და ეს ცვლილებები თავის მხრივ ეროვნულობის სახეს
ვერასოდეს ვერ შესცვლიანო. ეს მისი აზრით მარადიული და უცვლე-
ლი საზოგადოებრივი ერთეულია, რომელსაც თავისი ყველასაგან გან-
სხვავებული და დამახასიათებელი, ბუნებით იმთავითვე თანდაყოლი-
ლი უცვლელი თვისება აქვს. „რადგან ეს ნათესავ-ტომობა ერთი ბუ-
ნებრივი თვისებაა და ჰყვება კაცს დაბადებითგანვე... მაგალითად

⁹⁵ გაზ. „ივერია“ № 228, 1903 წ.

სომეხს შვილი ებადება სომხურის და ქართველს ქართულის ღვინე-
ბით, ამიტომ ვერც ერთს შეუძლია თავიდან აიცილოს, გაშორდეს
თვისტომობას და სხვა ტომად გადაიქცეს⁹⁶. ეს ინდივიდის ეროვნე-
ბისაგან განუშორებლობის პრინციპი თამარაშვილთან ისე
ლიოდა რომ ავტორი პირდაპირ ამბობდა „უკეთეს ვინმემ
ამის ქმნა, მაშინ იგი იძულებული იქმნება ხელახლად დაიბადოს სხვა
დედმამისაგან, რომლებიც არ ეკუთვნოდნენ იმ წინანდელ ტომობა-
სო“⁹⁷ და ის რომ ასე არ ხდება ამის გამოა, რომ რუსს, ქართველს,
სომეხს, გერმანელს, ურიას... უნდა თუ არ უნდა, რჩება რუსად, ქარ-
თველად, სომეხად, გერმანელად, ურიად“⁹⁸ და სხვ.

ეროვნულობის ეს ბუნებრივ-ბიოლოგიური პრინციპი ამ წიგნში
მკვლევარის შეხედულებათა ამოსავალ წერტილს წარმოადგენს.

„სწორედ ამ აუცილებელის პრინციპის ძალით ჩვენ საქართვე-
ლოს კათოლიკენი ვამბობთ და აღვიარებთ რომ ჩვენ ქართველნი
ვართ, რადგან ქართველი დედმამისაგან ვშობილვართ, ამიტომ ჩვენს
არსებაში ვგრძნობთ ჩვენს ქართველობას, ქართველის სისხლსა და
ხორცს“⁹⁹.

მ. თამარაშვილი დაწვრილებით განმარტავდა იმ პროცესებსაც, რომ
აღმოსავლეთის ქრისტიანეთა შორის ხშირად ტომობა (ეროვნება) და
სარწმუნოება გაიგივებული იყო და პოლიტიკური ძნელებდობის
დროს სარწმუნოების ნებით თუ უნებლიეთ შეცვლა ხშირად მათი
ვინაობის გაუგებრობასაც იწვევდა. ამგვარმა დინებამ გვიანფეოდა-
ლურ საქართველოს ეროვნულ სხეულს თავს დაატეხა დიდი უბედუ-
რება. ამ გაუგებრობის წყალობით ბევრი მაჰმადიანი, ებრაელი, კა-
თოლიკე თუ გრიგორიანი ქართველი იმ ზომამდე მივიდა, რომ ცდი-
ლობს უარყოს თავისი ნამდვილი ვინაობა. და ახალი მისი არსებისა-
თვის შეუფერებელი ნათესავ-ტომობა აღიაროსო. ამგვარ საქმეში მ.
თამარაშვილი ბრალს სდებდა და ადანაშაულებდა ცრუმწერალ-მეც-
ნიერთა იმ „გუნდს“, რომელნიც თავიანთი შეთითხნილის ნაწერებით
ცდილობდნენ დაებნიათ და არეგლარევა შეეტანათ ხალხის ნამდვილ
ისტორიულ ვითარებაში. თამარაშვილს სააშკარაოზე გამოჰყავს და
ამათრახებს რეაქციულ-ბურჟუაზიული „მშაკის“ ე. წ. მწერლები, რო-
გორიც იყვნენ თამაზოვი, სარუხანი, ნახაპატიანი, ინჯიჯიანი და სხვა,

⁹⁶ მ. თამარაშვილი, პასუხად სომხის მწერლებს, 1904, გვ. 6.

⁹⁷ იქვე.

⁹⁸ იქვე, გვ. 7.

⁹⁹ იქვე.

რომელთაც ზოგიერთი თავიანთი წერილებით არეგდარევა შეიტანეს და ჩირქი მოსცხეს ჩვენი ხალხის ნამდვილ ისტორიულ ცხოვრებას.

ამავე შრომაში იგი არკვევს ჩვენი ისტორიისათვის მეტად საჭირო საკითხებს, როგორც მაგალითად, ქართული დამწერლობის წარმოშობის, საქართველოში სომეხთა შემოხიზნისა და განმარტების, სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის, ავანტიურისტის ისმაილორის საქმიანობის, ერეკლე მეფის პოლიტიკური კურსის, ქართლ-კახეთის აყრა-აოხრების, მისიონერთა საქართველოში მოღვაწეობის, ქართველთა კათოლიკობის, საქართველოში არსებული კათოლიკეთა ეკლესიების, ქართველ კათოლიკეებში სომხური რიტის გავრცელების და სხვა ისტორიულ-ეთნიკურ თუ ტოპონიმიკური ხასიათის მრავალ საკითხებს. არანაკლები აღფრთოვანება გამოიწვია ხალხში ნკვლევარის ამ ახლად გამოცემულმა შრომამ:

„გამოვიდა თქვენი შრომა, წამკითხველები ჰაერში აფრინდნენ სიხარულით მაგეთ ამბებისა... ძლივს გამოვიდა ვინმე ასპარეზზედ, რომელმაც უნდა გააცნოს ქვეყნიერებას ჩვენი ქვეყნის ამბავი“¹⁰⁰ — წერდა ქ. ახალციხის სამოქალაქო სასწავლებლის მასწავლებელი ლაზარე გოზალიშვილი 1904 წ.

წიგნის გამოზიჟურებამ რომში მყოფ მკვლევარს ახალი ენერგია შემატა და უფრო დიდი სამუშაოს შესრულებისათვის შრომას შეუდგა. ამჯერად თამარაველია მიზნად დაისახა შეედგინა და გამოეცა მთელი საქართველოს ეკლესიების ისტორია ფრანგულ ენაზე. პირველ მონახაზში იგი ფიქრობდა ეს შრომა დაეწყო დაახლოვებით მეოთხე საუკუნიდან, ე. ი. საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებიდან უკანასკნელ დრომდე; ე. ი. მეცხრამეტე საუკუნის ბოლომდე. მაგრამ მუშაობის პროცესში მკვლევარი ვერ ჩაეტია წინდაწინ მოხაზულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში, რის გამოც ნაშრომში დასმული საკითხების ერთი ჯგუფი პრეისტორიულ ხანამდე მივიდა.

1904 წ. გაზ. „ცნობის ფურცელი“ აცნობებდა მკითხველს, რომ ისტორიკოსი თამარაველი მოკლე ხანში დაამთავრებს და გამოსცემს საქართველოს ეკლესიის ისტორიას ფრანგულ ენაზეო. მსგავსი ცნობები დაბეჭდეს თითქმის ყველა ქართულმა გაზეთებმა.

დაუცხრომელი მუშაობის წყალობით მკვლევარმა აღნიშნული შრომა დაამთავრა და გამოსაცემად მოამზადა უკვე 1905 წელს, რის შემდეგ დაიწყო ჩვეულებრივი ბრძოლა გამოსაცემი სახსრების მოძიებისათვის. იმის გამო რომ წიგნში მოტანილი დოკუმენტალური ტექსტები მრავალენოვანი იყო, და ამავე დროს გეოგრაფიული რუკე-

¹⁰⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი № 10, საქ. 173, ფ. 35.

ბი და სხვადასხვა სურათები ერთვოდა, გამოცემა უფრო რთულ-
დებოდა და ძვირი ჯდებოდა. თამარაშვილის წინასწარი გაანგარიშე-
ბით გამოცემა თორმეტი ათასი ფრანკი დაჯდებოდა. **საქმეში იგი**
იგი გაცილებით მეტი დაჯდა.

ამ საქმეში მ. თამარაშვილს კვლავ ზუბალაშვილების იმედი ჰქო-
ნდა, მაგრამ იმედმა ამჯერად უმტყუნა. სტეფანე ზუბალაშვილი, რო-
მელიც ნამდვილი მამულიშვილური სიყვარულით ზეჯდებოდა ისტო-
რიკოსის ყოველგვარ აღმოჩენას და მას მუდამ ფულად დახმარებასა
და სუბსიდიასაც აძლევდა, 1904 წ. გარდაიცვალა, ზოლო მის დარ-
ჩენილ მემკვიდრეთა და ძმებს შორის აღარავინ მოინდომა რომში
მყოფი „ვილაჯ“ მკვლევარისათვის ეძლია სახსრები. ამ ამბავს დაე-
მატა ისიც რომ 1905 წლის რევოლუციის დროს ბაქოში ზუბალა-
შვილები დაარბიეს და მათი კანტორა აიკლეს¹⁰¹. ზუბალაშვილის ოჯა-
ხის წევრები ამ დროიდან რუსეთსა და ევროპაში გაიხიზნენ და ზო-
გი მათგანი სამუდამოდ დარჩა იქ საცხოვრებლად. მიხეილ
თამარაშვილმა როგორც იქნა ევროპაში გაიხიზნულ პეტრე ზუბალა-
შვილის მისამართი გაიგო, მისწერა საქმის ვითარება და წიგ-
ნის დაბეჭდვის საქმეში ფულადი დახმარება სთხოვა. თამარაშვი-
ლის ამ თხოვნაზე პ. ზუბალაშვილი უპასუხებდა: „მანამ ჩვენი სი-
ცოცხლე რუსეთში არ გამოაშკარავდება და ნიადაგში არ ჩავარდება
დახმარებას წიგნის ბეჭდვაში ვერ აღმოგიჩენთ“¹⁰². ბოლოს საქმე
ისე წავიდა რომ წიგნის ბეჭდვაში დახმარების მაგიერ სტეფანე ზუ-
ბალაშვილის მემკვიდრეებმა მას მოუხსნეს ის ყოველწლიური სუბ-
სიდიაც, რომელიც დანიშნული ჰქონდა განსვენებული სტეფანე ზუ-
ბალაშვილისაგან,¹⁰³ და რომელიც მკვლევარის ერთადერთ შემოსა-
ვალს წარმოადგენდა. ამის გამო მ. თამარაშვილი იძულებული გახდა
პირადად ხლებოდა ზუბალაშვილებს. 1907 წ. დეკემბერში იგი პ. ზუ-
ბალაშვილთან ჩავიდა ყენევაში. მას იქ ეგულეობდა იაკობ ზუბალა-
შვილი, რომელიც ძმებს შორის უფრო მოწყალე ჩანდა. მაგრამ საუ-
ბედუროდ არც პეტრე და არც იაკობი იქ არ დახვდა და იმედგაცრუ-
ებული მკვლევარი უკან დაბრუნდა.

1906 წლის ზაფხულში მ. თამარაშვილმა მიმართა საქართველოს
თავადაზნაურთა საკრებულოს, რათა ანგარიში გაეწიათ მისთვის და
თავიანთი თანხიდან მიეცათ მცირე ფულადი დახმარება, მისი საქარ-
თველოს ეკლესიის ისტორიის ფრანგულ ენაზე დაბეჭდვისათვის. ქარ-

¹⁰¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 120, ფურცელი 2.

¹⁰² იქვე, საქ. 224, ფ. 1.

¹⁰³ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, აკაკის ფონდი, საქ. 117.

თველ თავადაზნაურობამ არ შეივრდომა ეს უმორჩილესი თხოვნა და არავითარი შემწეობა არ მისცა მას¹⁰⁴.

შემდეგ მ. თამარაშვილმა მიმართა ცნობილ ქველმოქმედს სარაჯიშვილს. აუხსნა საქმის ვითარება და დახმარება სთხოვნიის პასუხად ნ. ლოლობერიძე, რომელსაც აგრეთვე პირადად ეთხოვა სარაჯიშვილისათვის, რათა დახმარებოდა თამარაშვილს წიგნის დაბეჭდვის საქმეში; პარიზიდან რომში მიხეილს წერდა: „დავით სარაჯიშვილს მოველაპარაკე თქვენ შესახებ, მან მოახდინა განკარგულება, რომ მის კანტორას თქვენთვის რომში ფული გამოეგზავნაო“¹⁰⁵. ამავე საკითხზე შეუწუხებია დ. სარაჯიშვილი ზაქარია ჭიჭინაძეს და ბოლოს ქველმოქმედი დაუთანხმებიათ, რომ თამარაშვილისათვის სულ ცოტა 500 მანეთი მაინც გაეგზავნა. სინამდვილეში კაპიტალისტმა 150 მანეთზე მეტი ვერ გაიმეტა. სამართლიანად წყრებოდა ამის გამო ზ. ჭიჭინაძე „ღმერთმა შეარცხვინოს სარაჯიშვილი.. ვიღაც გამოუსადეგრებს წელიწადში სტიპენდიად 18 ათას მანეთს აძლევს და თქვენთვის ერთი სტიპენდიის ტოლა მაინც გამოეგზავნაო“¹⁰⁶. მ. თამარაშვილის თხოვნა არც ქართულმა კათოლიკურმა ეკლესიამ დააკმაყოფილა, და საჭირო სახსარი ვერ გამოუწახა წიგნის გამოსაცემად.

1907 წ. 5 ნოემბერს მ. თამარაშვილმა ვრცელი წერილით მიმართა თავად გიორგი ბაგრატიონ-დავიდოვს: მკვლევარი წერილის დასაწყისში უსურათებდა ჩვენი ისტორიოგრაფიის უსუსურ მდგომარეობას, და დასძენდა იმას თუ რა მნიშვნელობა ექნებოდა ფრანგულ ენაზე ნამდვილი საბუთებით შედგენილი საქართველოს ისტორიის, ქართველი კაცის მიერ გამოცემას. იგი წერდა: „...შემდგომ დიდი განწირული შრომისა და ხარჯისა დავამთავრე ფრანგულად საქართველოს ეკლესიის ისტორია. შრომა რომ სრული ყოფილიყო, თავში ჩაუბრთე გეოგრაფიული, ეტნოგრაფიული და პოლიტიკური საქართველოს ისტორია, რომელიც ერთს შესანიშნავ წიგნს შეადგენს თუ ცალკე გამოიცემოდესო“-ო „ეს დიდი შრომა — განაგრძობდა იმავე წერილში მკვლევარი — რომლის ხელნაწერი შეადგენს 1180 გვერდს დავასრულე შარშან შვიდი ანუ რვა წლის მოღვაწეობის შემდეგ. მინდოდა მაშინვე დამეწყო ამ წიგნის დაბეჭვდა, გარნა ჩემდა დიდ სამწუხაროდ საჭირო ფული ვერ ვიშოვე. დიდი იმედი მქონდა ზუბალოვებისაგან, მაგრამ ამ გზობას იმათ შემწეობა აღარ აღმომიჩინეს სხვადასხვა მიზეზების გამო. ამისათვის ესრეთი შესანიშნავი შრომა

¹⁰⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 445, ფ. 1.
¹⁰⁵ იქვე, საქ. 253, ფ. 9.
¹⁰⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 469, ფ. 35.

დღევანდლამდე დაუბეჭდავი დამრჩა. ამნაირ გარემოებამ დიდად დაშალონა და გულიც გამიტეხა, რის გამო მომავალში აღვიღალ მმ ლარ გავბედავ საქართველოს შესახებ რამე შრომა დავიწყო, თუმცა კიდევ ბევრი საისტორიო დოკუმენტები მაქვს გამოსაქვეყნებელი თამარაშვილის ჩივილი გაისმოდა ამოღ. მ. თამარაშვილის დასაბეჭდად საქირო თანხის შოვნის თითქმის ყველა გზები მოსინჯა, მაგრამ არსაიდან არაფერი არ გამოდიოდა. ბოლოს მან შეადგინა თავისი წიგნის მოკლე ანოტაციები და სადაც საქიროდ სცნობდა ყველგან დაგზავნა ისინი. არც ამ ანოტაციებს მოუტანიათ მისთვის მნიშვნელოვანი რამ, თუ არ ჩავთვლით ორიოდე ფაქტს, როცა პოლონელებმა ანოტაციის გაცნობის შემდეგ გაუგზავნეს მის ავტორს 100-მდე ფრანკი. ამდენივე თანხით დაეხმარა მას რუმინეთის აკადემია. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ცნობილმა ქართველმა საზოგადო მოღვაწემ ნიკო ცხვედაძემ პირადად იკისრა მ. თამარაშვილის დარჩენილი წიგნების გავრცელება და ხალხში შემწეობის მოგროვება¹⁰⁷. თუმცა არც ამგვარის თაოსნობიდან გამოსულა მნიშვნელოვანი რამ და მკვლევარისათვის რეალური დახმარება არ გაუწევია.

ერთხანს დ. მულაშვილი ურჩევდა თამარაშვილს მისი თხზულებების ნაწილის ბეჭდვა დაეწყო ქართულად „ჯვარი ვაზისაში“ და მოეზახლებინა მისი ქართულ ენაზე გამოცემის საკითხი¹⁰⁸.

მ. თამარაშვილმა მაშინ ეს არ ისურვა იგი მთელი წიგნის გამოცემისათვის იბრძოდა. რადგან მკვლევარმა ვერსაიდან დახმარება ვერ მიიღო და წიგნის დაბეჭდვის საშუალება ვერ გამოიხაზა კვლავ ზუბალაშვილებს დაუწყო ხვეწნა და წერილების წერა: „ეს შრომა თქვენის იმედით დამიწყვია და თქვენის შემწეობით მოველი იმის გამოცემასა“ო. თამარაშვილი ატყობინებდა პეტრე კონსტანტინეს-ძე ზუბალაშვილს რომ მან ორი ათასი ფრანკი უკვე მიიღო ერთის მოწყალე პირისაგან და „კიდევ მჭირდება ათიათასი ფრანკი ამისათვის უმდაბლესად გთხოვთ თქვენ და ბატონ თქვენ ძმებს, რომ ეს დანარჩენი ხარჯი ათიათასი ფრანკი კეთილინებოთ და მიწყალობოთ, რათა შევძლო ამ წიგნის დამთავრება. თუ ჩნებებთ და ერთად გამომიგზავნით ამ ფულსა, რომ მერე აღარ შეგაწუხოთ, ხომ კარგი თუ არა ერთი ნაწილი ეხლა მიბოძეთ, და მეორე ნაწილი შემდეგში როცა საქირო

¹⁰⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 729, ფ. 1.

¹⁰⁸ იქვე, საქ. 246, ფ. 3.

¹⁰⁹ იქვე, საქ. 319, ფურც. 82.

იქნებაო¹¹⁰. ზუბალაშვილების დუმილი მ. თამარაშვილს გულს უღლი-
დნიდა და გამოუვალ მდგომარეობაში აგდებდა.

„უკეთუ ეს დიდი სიკეთე უნდა მიყოს — წერდა თამარაშვილს¹¹¹ დასაწყისში ზუბალაშვილებს — და შემეწიოთ ამ წიგნსა და სათვის. უპირველესად გთხოვთ, რომ ახლავე გამომიგზავნოთ, რათა ბოლო მოვუღო ამოღენა შრომას, რაის გამო დიდად ვწუხვარ... დარწმუნებული ბრძანდებოდეთ ესრედ არ შეგაწუხებდით უკეთუ საჭიროება არ მქონოდა. დიდად დაიმედებული ვარ თქვენი კეთილშობილი გულისაგან, რომ ამ ჩემს თხოვნას ყურადღებას მიაქცევთ და მალე მომაწვდით საჭირო შემწეობას წიგნის დასაბეჭდათ“-ო¹¹². სთხოვდა აგრეთვე არ შეეწყვიტათ მისთვის აწ. გარდაცვალებული სტეფანე ზუბალაშვილის მიერ დანიშნული სუბსიდი. ამის გამო მ. თამარაშვილი ეხვეწებოდა პარიზში ჩასულ აკაკი წერეთელსაც, მიშუამდგომლეთ ზუბალაშვილებთან, რომ თავიანთი უფროსი ძმის სტეფანეს მიერ დანიშნული სუბსიდი არ შემიწყვიტონო“¹¹³.

1909 წ. 8 მაისს პ. ზუბალაშვილი მკვლევარს ატყობინებდა:

„ჩემი ძმა იაკობი მოგზაურობს... და მთხოვა თქვენ გაცნობოთ, რომ მოელის თქვენგან ცნობებს და ანგარიშს „ეკლესიის ისტორიისა“, რომლის მიღების შემდეგ გიბოძებს საბოლოო პასუხს. მანამ კი, ამ კვირას, გამოგიგზავნის 2,000 ფრანკს დაპირებულ სუბსიდიის ანგარიშში“-ო¹¹⁴. არც ამ ანგარიშის წარდგენამ უშველა იმ ხანად მკვლევარს. იგი ფულის მოლოდინში დიდად ნერვიულობდა და უქმად იჯდა, თანდათან ქრებოდა ძველი აღმაფრენა და უიმედობის გრძნობა ეუფლებოდა. ამგვარ ყოფაში, თითქმის გატყდა მისი შეუღრეკელი და მტკიცე სხეულიც. 1909 წ. ზაფხულში ყოველმხრივ გზაშეკრული ისტორიკოსი ავად გახდა და ლოგინად ჩავარდა, მან ერთხელ კიდევ სცადა, მოეგო ზუბალაშვილების გული და მათგან საჭირო დახმარება მიეღო. ისტორიკოსმა საუბარი ჩამოაგდო მის მიერ აღმოჩენილ კასტელის სურათების რაობაზე და მნიშვნელობაზე. მართლაც ჩვენი კულტურის ისტორიაში კასტელის აღნიშნული ალბომის აღმოჩენას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ეს მოხდა 1904 წელს. იტალიის სხვადასხვა არქივებსა და წიგნთსაცავებში ნამუშევარმა მ. თამარაშვილმა ივარაუდა, რომ სიცილიის

¹¹⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, საქ. 734, ფ. 5.

¹¹¹ იქვე, ფ. 6.

¹¹² მ. თამარაშვილი უკვე ამ სუბსიდიის წელიწადნახევრის გამოვლობაში არაღებულობდა.

¹¹³ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, საქ. 124, ფ. 3.

1643630
20170103

ad Orientales Principes itaut isti etiam uitam propriam
norem datur ab ipsis in manibus illorum maxime in in-
xanibus suis filiorumq3. sperat potis in orationibus nostrorum.
Patrium quam Græcorum sacerdotum.

De Persiana Regina

Elena de Artabac Regina.
Persia filia uero spiritualis
nostrorum Missionariorum
manentium in Provincia
Gushellis in qua coluerunt
Anno Domini

1633.

De Benefactoribus.
Elia Principis Aedan Benuecia Samifichu in melofato

ელენე ათაბაგის ასული. კასტელის აღბოში

ერთ-ერთ წიგნთსაცავში შესაძლებელი იყო მოხვედრილიყო საქართველოში ნამყოფი მისიონერების წერილები, ამ წიგნთსაცავს უტორობდა მკვლევარმა მთელი 1903 წელი, საარქივო კატალოგების შედგენა და თითქმის შეუძლებელს ხდიდა ნაყოფიერ მუშაობას. მხოლოდ მეორე წელს, ალბათ რამდენიმე ათასი ფურცლის უიმედოდ გადაშლის შემდეგ მკვლევარს შეხვდა საქართველოში მყოფი მისიონერი ქრისტეფორე კასტელის ჩანახატების ცნობილი ალბომი, საიდანაც მთელი მეჩვიდმეტე საუკუნის საქართველო იყურებოდა. თითქოს პირადად გაეცნო მკვლევარი თეიმურაზ პირველს, ქეთევან დედოფალს, გიორგი სააკაძეს, ალექსანდრე იმერეთის მეფეს, ათაბაგებს, დადიანებს, გურიელებს და სხვა მრავალ სასულიერო და სამოქალაქო წარჩინებულ პირებს. ისინი უცხოეთის არქივში იყვნენ შეფარებულნი, რადგან მათ სამშობლოში ბევრჯერ დაინთო ყველაფრის მოპსაობი ხანძარი. ეს ერთ დროს გულზვიადი მეფე-მთავრები მ. თამარაშვილმა აღმოაჩინა არქივის მტვერში, ბოლოს დაიხსნა და დააბრუნა საქართველოში.

მ. თამარაშვილის მიერ სიცილიაში კასტელის ალბომის აღმოჩენის ცნობამ მთელს საქართველოში ელვასავით დაიარა; ამ ამბავს საქართველოს პრესა მხურვალედ გამოეხმაურა.

თვითონ მკვლევარი რომში ღებულობდა აურაცხელ მისასალმებელ წერილებს, მილოცვებსა და შეკვეთებს აღნიშნული ჩანახატების ფოტოპირების გამოგზავნის შესახებ. როცა გაზ. „ცნობის ფურცლის“ სურათებიან დამატებაში დაიბეჭდა სამი სურათი ამ ალბომიდან (1904 წ.) ამან ნამდვილი სენსაცია გამოიწვია.

როგორც მკვლევარი წერდა, ეს ჩანახატები მან გადაადგინა ყველაზე საუკეთესო ფოტოგრაფს, შეკრა ის ცალკე ფოტო-ალბომად, გააკეთა წარწერების ქართული თარგმანი და წინასიტყვაობის სახით საკუთარი შენიშვნები დაურთო. შენიშვნებში თამარაშვილმა სცადა კასტელის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის გარკვევა. იგი წერდა: „ფოტორი აქ მოქცეული სურათებისა არის ქრისტეფორე კასტელი, თითონელი მონაზონი. ეს ევროპიდან მოვიდა გორში 1623 წ. იქიდან წავიდა გურიაში 1634 წ. ხოლო გურიიდან სამეგრელოში გადავიდა 1649 წ. იმერეთის მეფე ალექსანდრემ სამეგრელოდან მოიწვია ქუთაისს 1643 წ. საქართველოში მან დაჰყო 21 წელიწადი. ქართული კარგად შეისწავლა და სხვათაშორის დაწერა ორი წიგნი: ერთი „განზრახვა ქრისტეს ვნებისათვის“, მიუძღვნა მალაქია კათალიკოსს, ხოლო მეორე წიგნი „სიტუტფე საღვთო სიყვარულისა“ გაუგზავნა თავის მიერ გაკათოლიკეებულ ელენე ათაბაგის ასულს, სპარსეთის დედოფალს. მან საქართველოს დიდი ამაგი გაუწია ბევრნაირათ თავისი

განწირული შრომით. ეს იყო შესანიშნავი მხატვარი. ილექ-
სანდრე იმერეთის მეფეს თავის სურათის გარდა დაუხატა წმინდა-
ნების ხატებიც. ყველა აქ მოყვანილი სურათები მან საქართველოში
ვე დიდის ხელოვნებით დახატა იმ დროს, როცა თუბილისში
სურათებში წარმოდგენილ პირებს. გარნა ყველა მისმა ძვირფას ნა-
ხატმა საქართველოს შესახებ ჩვენამდე ვერ მოაღწიო ვინაითგან თვი-
თვე ერთ ადგილს ამბობს: რომიდან პალერმოში დაბრუნების დროს
ზღვაში ღელვის გამო დავკარგე ერთი წიგნით. დარჩენილია მისი
სხვა წიგნები, რომლებიც ინახებიან პალერმოს სამოქალაქო ბიბლიო-
თეკაში სიცილიას. სამწუხაროდ არც ამ წიგნებში დაცულ სურათებ-
მა სისრულით ვერ მოაღწიეს ჩვენამდისინ, რადგან შევნიშნეთ, რომ
რამდენიმე სურათი ამოუჭრიათ წიგნებიდან და ესრე სამუდამოდ და-
კარგულა ჩვენთვის. ამ დანარჩენი სურათების ერთი ნაწილიც მალე
დაიღუპებოდა საქართველოსათვის უკეთუ ჩვენ არ მოგვესწრო და
არ გადაგვეღო ეს სურათები. რადგან ქაღალდი ძლიერ დაძველებუ-
ლია და ახლო ხელისშეხების დროს ფურცლები იხვევა; რის გამო
იძულებული გავხდით და ბევრს ადგილს დავაწებეთ ფურცლები.
ყველა სურათს თავის შესაფერი მოკლე წარწერა აქვს. ჩვენ რაც შე-
გვეძლო ვეცადნეთ და ყველა წარწერა სისრულით გადმოვიღეთ; ზო-
ლო იძულებული გავხდით ზოგიერთი გადმოგვეხატა, რომლების
ამოკითხვა შეუძლებელი გავვიხდა. აქ მოყვანილ წარწერებს ზოგი-
ერთი შენიშვნა ჩვენ მივუმატეთ სხვა წერილებიდან, რომლებიც
ხელში გვაქვს. ეს ყველა მხატვრობა არის კალმით მოხაზული რაც
აძნელებდა მათს სისრულით გადმოღებას. ამისთვის ჩვენ ბევრი ვიშ-
რომეთ და ორგზის სიჩილიაში მგზავრობით გარდა დიდი ხარჯიც თავ-
ზე ავიღეთ, რადგან საჭირო გახდა კარგად გადმოღებისათვის ყველა-
ზე საუკეთესო ფოტოგრაფისტი მოგვეწვია და ბევრი გვეშრომა, გარ-
ნა ყველა დიდის სიამოვნებით ვიტვირთეთ, რათა საქართველოსათ-
ვის შეგვეძინა ეს ძვირფასი განძი ჩვენის წარსულისა¹¹⁴.

ქრისტეფორე კასტელის აღნიშნული აღბომის აღმოჩენითა და
სურათების გადაღება-შენახვით მ. თამარაშვილმა ჩვენთვის თითქმის
ნივთიერად ხელშესახები გახდა მე-17 საუკუნის მოვლენები და პერ-
სონაჟები, მან ჩვენს წინ დააყენა ადამიანები მათი სოციალური, ეთ-
ნიკური და პოლიტიკური მდგომარეობით. ჩვენ ამ ადამიანების ჩაც-
მულობაში ვხვდავთ კლასობრივ სხვაობასა და ეროვნულ ხასიათს.
აქ მოთავსებული თამაშობანი, სამხედრო ვარჯიშობანი და ბატალური
სცენები იმდროინდელი მძიმე დიპლომატიურ-პოლიტიკური მდგომა-

¹¹⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი, 10, საქ. 582.

ჩეობის ნამდვილ ანარეკლს წარმოადგენენ. აქვე დასაბუთო ქართული არქიტექტურული ძეგლები საქართველოს მარადიულობის სიმბოლოებს ჰგვანან და იმ მიმე დროშიც ჩვენს ეროვნულ სულიან სიმტკიცეზე მიუთითებენ.

ამდგავარად გამზადებული და შეკრული ალბომის ცალი მკვლევარმა მიართვა ზუბალაშვილებს და კვლავ თავის შევიწროვებულ ნივთიერ მდგომარეობაზე მოახსენა, რომ აღრე გამოცემული წიგნის ვალი 189 მანეთი ჯერ კიდევ გასტუმრებული არ ჰქონდა, რომ ახლად დასაბუქლი ფრანგული წიგნისათვის სასწრაფოდ სჭირდებოდა 10000 ფრანკი. თუ საჭიროდ მიიჩნევდნენ ამ ახლად აღმოჩენილი ალბომის გამოცემასაც, მაშინ სულ ცოტა 700 ფრანკი მაინც იყო საჭირო დაბეჭდვისათვის.

მ. თამარაშვილის მომხიბვლელმა საუბარმა კასტელის ნახატის თაობაზე ზუბალაშვილებთან ამჯერად თითქმის უნაყოფოდ ჩაიარა, ოღონდ ალექსანდრე ზუბალაშვილმა იკისრა მისი დარჩენილი ვალის გადახდა და შემდგომ ხუთასამდე ფრანკიც გაუგზავნა¹¹⁵.

ამავე დროს ზუბალაშვილებმა მ. თამარაშვილის განუახლეს თავიანთი უფროსი ძმის სტეფანეს მიერ დანიშნული სუბსიდიის და გამოტოვებული თანხა ერთდროულად გაუგზავნეს, რამაც ორი ათას მანეთამდე შეადგინა.

ამ მცირე სახსარმა ისტორიკოსი დიდად შეაგულიანა და წიგნის ბეჭდვის დაწყება გააბედვინა. 1909 წ. ნოემბერში მ. ჯანაშვილს სწერდა: „უკვე ვაპირებ ჩემი ფრანგული წიგნის საქართველოს ეკლესიის ისტორიის დაბეჭდვასო“¹¹⁶. მას იმედი ჰქონდა რომ წიგნის გამოცემის შემდეგ მაინც შეიგნებდნენ ზოგიერთნი, რომ ამისთანა საქმეში გაწეული ხარჯი ნამდვილი საშვილიშვილო და სამამულო საქმე იყო.

ეს წიგნი „როცა დაიბეჭდება — წერდა იგი ზ. ჰიჭინაძეს — ვიცი კარგად თუ ქართველები და თუ ევროპელები დიდ ქებას იტყვიან, გარნა მარტო ქება არ კმარაო“. იმედოვნებდა, რა რომ წიგნის გამოცემის შემდეგ დახმარებაზე უარს აღარავინ იტყოდა, აიღო დიდძალი სესხი. მცირე სახსრით, რომელიც მას უკვე გააჩნდა და აღებული სესხით 1910 წ. დასაწყისშივე დაიწყო წიგნის ბეჭდვა და ოთხ თვეში წიგნი უკვე მზად იყო.

მ. თამარაშვილის წიგნის „L'église géorgienne“-ს გამოსვლა ფრანგულ ენაზე მოასწავებდა ევროპის ისტორიოგრაფიაში (ქართ-

¹¹⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი ფ. 10, საქ. 226, ფ. 4.

¹¹⁶ ლიტერატურის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 21880.

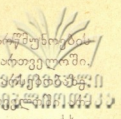
ველოლოგიის შესწავლის საკითხებში) ნამდვილ აღმოჩენას და წინადადებულ ნაბიჯს. მაშინ ეს თითქმის ევროპულ ენაზე ქართველის მიერ დაწერილი ერთადერთი „უნივერსალური“ ნაშრომი იყო, რელიზიონიზმი მისიერ თამარაშვილი სთვლიდა, რომ „ადრე ჩემს მიერ გამოცემული წიგნები ამ წიგნთან მოსატანი და სახსენებელიც არ არიანო“. და მართლაც თამარაშვილის ეკლესიის ისტორია, საქართველოს საკითხით დაინტერესებული ევროპელი და უცხო მეცნიერებისათვის ნამდვილ მაგიდის წიგნად გადაიქცა, რასაც მის დიდ მეცნიერულ ღირებულებასთან ერთად განაპირობებს მისი შედგენილობის ხასიათი და მდიდარი, ლიტერატურული მომხიბვლელი ფრანგული ენა.

„საქართველოს ეკლესიის ისტორია“ შედგება 12 თავისაგან. წიგნში ჩართულია 100 სურათი, 2 გეოგრაფიული რუკა და შეიცავს 700 გვერდს. აქვს შესავალი და საძიებლები. შრომის შესავალში ლაპარაკია საქართველოს გეოგრაფიულ, ეთნოგრაფიულ და პოლიტიკურ საკითხებზე. საქართველოს გეოგრაფიული საკითხების გადმოცემისას იგი განსაკუთრებით უსვამს ხაზს საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას, მოაქვს მრავალი ენობრივ-ტოპონიმიკური ცნობები და ქართულ ლინგვისტურ ძირებზე დაყრდნობით იძლევა ბევრი საკითხის ორიგინალურ გაგებას. ამგვარი თხრობა გრძელდება წიგნის 24 გვერდზე.

როცა ეხება ეთნოგრაფიას მკვლევარი პირველ რიგში „ქართველური ტომების“ მომდინარეობის, მის პირველყოფილ ნათესაობასა და შემდეგ დროინდელ ძირეულ ცვლილებებს არკვევს და თავისებურ დასკვნებს აკეთებს. ასევე იგი იყენებს იმდროინდელ ახლად აღმოჩენილ არქეოლოგიურ მასალებს წინა აზიასა და სომხეთში.

შემდეგ ეხება საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიას, ამ გეოგრაფიულ-ეთნიკურ არეში მისი პოლიტიკური განფენილობისა და უფლებების საკითხს და მიდის საქართველოს რუსეთთან შეერთებაზე. აღსანიშნავია, რომ მკვლევარი საქართველოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური დამოუკიდებლობისაგან სწრაფვის უნარს, მის შინაგან ეროვნულ თვისებად მიიჩნევს და მის მომავალს მუდამ პერსპექტივაში ხედავს. როგორც მისი სხვა წერილებიდანაც მტკიცდება ისტორიკოსს განზრახული ჰქონდა ამ ნაწილის შემდგომი გაფართოება და ცალკე წიგნად გამოცემა. ამის შესახებ ქვემოთ.

შრომის პირველ თავში იგი არკვევს საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების დროსა და პირობებს, ისტორიკოსი დოკუმენტალურად ასაბუთებს, რომ საქართველოში ქრისტიანობის ოფიციალურად აღიარებამდე მრავალი ქრისტიანი ცხოვრობდა, რის გამო შესაძლებელი და საძიებელია მე-2—3 საუკუნეებში ქართული ტაძრ-

ბის არსებობა წმინდა ადგილებში. აქვეა მსჯელობა საარქიუპისკოპოსოს
 სიმტკიცესა და ზოგიერთ დარღვევებზე იმ დროის საქართველოში.
 შემდეგ ლაპარაკია უფლის კვართის საქართველოში **პრეტენზიები**
 არის ცდა იმის მტკიცებისა, რომ უფლის კვართი საქართველოში
 სებობს პირველი საუკუნეებიდან. აქვეა გაბათილებული ყველა სხვა
 მოსაზრება და თეორია, რომელიც სხვადასხვა ქვეყნის მიმართ ამის
 საწინააღმდეგოს ამტკიცებდნენ. **ჩეხება** რა ანდრია პირველწოდებუ-
 ლი მოციქულის საქართველოში ყოფნას, მკვლევარი ძველი ქართუ-
 ლი და ბერძნული სასულიერო მწერლობის მხარდაჭერით ცდილობს
 გაამტყუნოს ის მოსაზრება, თითქოს ანდრია პირველწოდებული მო-
 ციქული საქართველოში არ ყოფილიყოს.

ცალკე თავია მიძღვნილი საქართველოში წმინდა ნინომდე ქრის-
 ტიანობის გავრცელების საკითხებისადმი. პირველ ქრისტიანთა, პირ-
 ველ მოწამეთა და პირველ მწერალთამდე.

ასევე ცალკე თავშია გაშუქებული წმინდა ნინოს ცხოვრება. სა-
 ყურადღებოა, რომ აქ არის პირველი ცდა, უცხოური და ქართული
 წყაროების შეჯერებით დაწერილიყო წმინდა ნინოს მოძრაობის, მო-
 ღვაწულისა და ცხოვრების ისტორია. მიმოხილულია ქრისტიანობის
 პროგრესი საქართველოში წმ. ნინოს შემდეგ. აქვეა აღწერა პირვე-
 ლი ეკლესიისა და თარგმნა საღმთო წერილისა. შემდეგ მოთხრობი-
 ლია იმის შესახებ თუ რა პრეტენზიები ჰქონდა სომხურ ეკლესიას
 ქართული ეკლესიის მიმართ, კერძოდ ქართველთა კათალიკოსის და-
 ნიშნის თაობაზე. აქვეა მოცემული პირველ თარგმანთა დადგენისა
 და გამოკვლევის ცდები.

წიგნის მეცხრე თავი წმინდა პოლიტიკურ-ისტორიული ხასიათისაა
 და საქართველოში არაბთა და სელჯუკთა შემოსევის საკითხებს აშუ-
 ქებს. ავტორს ამ საკითხების დამუშავებისას გამოუყენებია დიდალი
 სხვადასხვა ენაზე არსებული დოკუმენტალური მასალა და პირველ-
 წყარო. აქ შესანიშნავად არის ნათელყოფილი ის როლი, რაც შეას-
 რულა საქართველომ წინა აზიაში მსოფლიო კულტურისა და ცივილი-
 ზაციის გადასარჩენად. სხვათაშორის დღესაც შესაძლებელი და სა-
 სარგებლო იქნება თუნდაც მარტო ამ თავის ცალკე წიგნად თარგმნა
 და გამოცემა.

შემდეგ თავში ლაპარაკია საქართველოში მონასტრული ცხოვრე-
 ბისა და მონაზვნობის აღორძინებაზე. დიდ სამონასტრო მშენებლო-
 ბებზე. აღწერილია ყველა ღირსშესანიშნავი ტაძარი, საქართველოსა
 თუ საქართველოს გარეთ (წმინდა ადგილებში), ლაპარაკია ამ მონას-
 ტრებთან დაკავშირებულ ღირსშესანიშნავ პირთა ცხოვრებასა და
 შემოქმედებაზე. ეკლესია-მოსასტრების აღწერის შემდეგ, ავტორი იწ-

ყებს საქართველოს კათალიკოსთა ცხოვრების აღწერას და ცდილობს იმ დროს მომხდარ საყურადღებო ამბავთა გაკვრით გადმოცემას.

ამის შემდეგ ლაპარაკია მულალთა ანუ მონღოლთა საქართველოში შემოსევაზე, ქართული და მრავალი უცხოური წყაროების მიხედვით ავტორი ცდილობს საქართველოსათვის ამ უდიდესი ისტორიული ტრაგედიის სწორად დახატვასა და გადმოცემას. ჩერდება კათოლიკე მისიონერთა გამოჩენაზე საქართველოში (მე-12—13 სს.) და აღწერს მათ საქმიანობას. შემდეგ ეხება გვიან ფეოდალური საქართველოს მძიმე პოლიტიკურ მდგომარეობას, ქვეყნის შიგნით ატეხილ ფეოდალურ იმეზსა და თურქთა და სპარსთა შემოსევებს სამხრეთ საქართველოსა და აღმოსავლეთ კახეთის დაკარგვას — კათოლიკეების მისიის უკანასკნელ ხანას—თიათინელ მისიონერთა (1626—1700 წლები) საქმიანობას, ამ დროს მომხდარ საქმეთა აღწერას,

კაპუცინების მისიის მოღვაწეობას (1666—1845 წწ.), მათ სასულიერო, თუ პოლიტიკურ საქმიანობას, რასაც ისინი ეწეოდნენ საქართველოში და სხვა.

წიგნის უკანასკნელ თავში მოცემულია შრომის რეზიუმე და გაკეთებულია მეტად საყურადღებო დასკვნები.

მ. თამარაშვილის წიგნმა — *L'eglise géorgienne des origines jusqu'à nos jours. Rome, 1910* — საქართველოში მოაღწია 1910 წ. ივნისში. ფრანგულის მცოდნე ქართული საზოგადოება მას უცბად დაეწაფა.

1910 წ. 25 ივნისს თბილისიდან გაგზავნილ წერილში ლ. გოზალიშვილი მ. თამარაშვილს სწერდა: თქვენი წიგნი „დიდის ამბით მე თვითონ გადავეცი ბ. ყიფშიძეს, თავადაზნაურთ კრებულის მოზღლეს, რომ გარდაეცა თავმჯდომარისათვის. ჩემს იქ ყოფნისას ბლომად შემოვიდნენ, რო ნახეს წიგნი განცვიფრებაში მოვიდნენ... წიგნის სიდიადეზე და ავტორის მხნეობაზე... და უზენაესს ემადლნენ, რომ მოვევლინა ქვეყანას ჩვენი კულტურის დასავლეთში გასაცნობად თქვენი მამობა. ვერ მოვახერხებ მათი სიხარულის გამოთქმას. დამპირდნენ, რომ ახლა მაინც შეგეწევიან, რომ სინდისი გაიწეონ; მგონი 1000 მანეთამდინ გაახლონ... ბევრმა იფიქრეს ქართულ ენაზე ესეც აქ ითაონ რადგან ფრანგთა ენის მცოდნე და ქართულისა მოიპოება აქ ადვილად“¹¹⁷.

1911 წ. 5 თებერვალს ცნობილი ქართველი მწერალი და ისტორიკოსი სიმონ ქვარიაძე მ. თამარაშვილს ქუთაისიდან რომში სწერდა: „ეს ერთი თვეა რაც ჩამივარდა ხელში თქვენი ფრიალ შესანიშნა-

¹¹⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, № 10. საქ. 173, ფ. 88.

ვი თხზულება ფრანგულ ენაზე: L'église géorgienne“. წაკითხულმა აღტაცებაში მომიყვანა თავისი მეცნიერული ნაშენობით, საგულგანძობო მასალა ფაქტებით და კარგი ფრანგული ენით. გუდალამმა მოგახსენებთ, რომ ეგ თქვენი კაბიტალური ნაშრომი ძველადვე გამოცემულია და ჩვენსა და ევროპის ლიტერატურაში. ამ საგანზე ჯერ მაგისი მსგავსი არაფერი დაწერილა. წიგნის ავტორს ეტყობა დიდი ერუდიცია და შრომის დიდი უნარი. ბ-ნ. მიხეილ ჭეშმარიტად ვაშა თქვენს მხნეობას, მეცადინეობას და სამშობლო ქვეყნის სიყვარულს¹¹⁸. და უტბად კვლავ მიხეილ თამარაშვილის გარშემო ახმაურდა მთელი ქართული პრესა. საქართველოს ჟურნალ-გაზეთები ქართველი ისტორიკოსის ფრანგულად გამოცემულ წიგნს თავისებურ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ და მას მსოფლიო რეზონანსის მქონე ნაშრომად მიიჩნევენ. ზოგი ქართველი კორესპონდენტი საკითხს სვამდა ამ შრომის ქართულ ენაზე თარგმნისა და დაბეჭდვის შესახებ. ქართულ პრესაში აღნიშნულ წიგნზე იბეჭდებოდა მოკლე ანოტაციები.

თბილისში მცხოვრები მისი ძმა სოლომონ თამარაშვილი გახარებული სწერდა 1910 წ. რომში მყოფ ძმას: „უფალმა უკეთეს განათლებას მიგწიოს. ქვეყანას უკვირს შენ რომ თავადაზნაურობას და პატრი ლაზარეს რომ წიგნი გამოუგზავნევი“-ო¹¹⁹ და ჩვენ გაგვახარე და ქვეყანაზე ხალხში გამოგვაჩინე და კაცური ფასი დაგვადებინე.

მ. თამარაშვილის წიგნმა ევროპელი მკითხველის არანაკლები ინტერესი გამოიწვია. როგორც თამარაშვილისავე წერილიდან ჩანს, რაღაც ხუთიოდე თვის განმავლობაში 50-ზე მეტი რეცენზია დაიწერა ევროპის სხვადასხვა ჟურნალ-გაზეთებში — ფრანგულ, ინგლისურ, ესპანურ, იტალიურ, გერმანულ, პოლონურ და სხვა ენებზე. წიგნს უმაღლესი შეფასება მისცეს რომის პაპმა და კარდინალმა¹²⁰.

იმის ნათელსაყოფად თუ როგორი შეფასება მისცა ევროპის კრიტიკამ აღნიშნულ წიგნს, ჩვენ აქ მოვიყვანთ მოკლე ამონაწერს ცნობილი ფრანგი ჟურნალისტის ჟოზეფ ბტის რეცენზიიდან, რომელიც გამოაქვეყნა ფრანგულ ჟურნალ „განათლებამ“, „...სახელოვანმა ავტორმა მიხეილ თამარათიმ მოგვიძღვნა თავისი შესანიშნავი წიგნი ფრანგულ ენაზე. საუცხოო სტილით, სისწორით და გემოვნებით დაწერილი... ეს თხზულება შესანიშნავია ძველი დროის საბუთების და მასალების საქართველოს ეკლესიის შესახებ ბრძნული კრიტიკით და თავისი ქვეყნის მტერთა მიმართ წყნარი ტონით... შიგ გამოსკვივის

¹¹⁸ იქვე, საქ. 449, ფ. 5.

¹¹⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი № 10, საქ. 230, ფ. 2.

¹²⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 173, ფ. 97.

მხურვალე, მაგრამ შეგნებული პატრიოტიზმი ავტორისა, რომელიც ერთგვარი სისწორით აღნიშნავს თავის ერის, როგორც ბრწყინვალე საქმეებს, ისე შეცდომებს და საშუალებებს, რითაც შეცდომაში თავი ეხსნა... თამარათის ნაშრომი ფრიალ საინტერესოა და მიიჩნეო შინაარსით, არამედ იმ დიდი შთაბეჭდილებით, რასაც იგი ახდენს... მკითხველნი, რომელნიც შეიძენენ ამ დიდებულ თხზულებას, მიუძღვნაიან მის ავტორს დიდ მადლობას. ისინი გულის ფანცქალით წაიკითხავენ ამ წიგნში საგმირო ისტორიას იმ ერისას, რომელმაც მიუხედავად ხანგრძლივი და საშინელი დევნისა და ტანჯვაწამებისა შეინარჩუნა სიმაჰაცე, სულგრძელობა, სამართლიანობა და უმეტეს შემთხვევაში დარჩა თავისი ქრისტიანული ტრადიციების ერთგული¹²¹.

თამარაშვილის აღნიშნული ნაშრომი გამოითხოვა ევროპის თითქმის ყველა აკადემიამ და უმაღლესმა სასწავლებლებმა.

აღსანიშნავია რომ მეცნიერის შრომამ ბუქარესტის (რუმინეთი) აკადემიის განსაკუთრებული ინტერესი გამოიწვია. თამარაშვილის „ეკლესიის ისტორიას“ რუმინეთის მეცნიერები მაღალ შეფასებას აძლევდნენ და ყოველნაირ თანაგრძნობას უცხადებდნენ მის ავტორს. ისინი ცდილობდნენ ქართველ მეცნიერთან მჭიდრო კონტაქტი დაემყარებინათ და თავის მხრივ საქართველოს ისტორიის შეტად საყურადღებო ცნობებს სთავაზობდნენ. როგორც 1911 წ. 13 აპრილს სწერდა ზ. კიკინაძეს: რუმინელებმა თანაგრძნობის გამოცხადებასთან ერთად მომწერეს „ის გარემოება, რომელიც შეეხება ქართველ ანთიმოზ მღვდელ-მონაზონს... ეს იქ მისულა 1691 წ. დაუარსებია მონასტრები და დიდი მოღვაწეობა დაუღია იქაურობისათვის. ამ ანთიმოზის ორი ქადაგების წიგნი დარჩენილა, რომლებიც შეადგენენ რუმინელების საუკეთესო ლიტერატურას. იმის მოთავეობით ყოფილა რომ ტფილისში მიხეილ სტეფანეს-ძე უნგრელ-რუმინელი მოსულა და 1709 წ. სტამბა დაუარსებია. ამ დროს დაბეჭდილა ერთი ქართული სახარება და ერთიც ლიტურდიის წიგნი. სახარების ერთი ეგზემპლარი ჰქონიათ ხოლო ლიტურდიისა კი არა. ახლა მთხოვენ და მეხვეწებიან, რომ ეს მაშინდელი დაბეჭდილი ლიტურდიის წიგნი მოუპოვო“¹²². სხვა წერილებში რუმინეთის აკადემიის თანამშრომლები, სთხოვდნენ მ. თამარაშვილს, რომ „საქართველოს ეკლესიის ისტორიის“ მეორედ გამოცემის დროს გაეთვალისწინებინა ანთიმოზ ივერიელის დეაწლი და ვინაობა და ამ შრომაში შესაფერი ადგილი მიეჩინა მისთვის.

¹²¹ Iosef Petit „Etudes“ 5, octobre, 1910, გვ. 148—150.

¹²² ლიტერატურის ინსტიტუტის ხელნაწერთა ფონდი № 5465—6.

რომის სასულიერო აკადემიის მოსწავლე თ. სამარაშვილი ქ. თამარაშვილს 1911 წ. ივლისში წერდა: „თქვენმა ფრანგულმა წიგნმა ჩვენი ეროსინი ცამდის აიტანა. გიგზავნით მისგან გამოგზავნილ მალ-ლობის წერილს“¹²⁸.

ასეთსავე საინტერესო ცნობებს აწვდიდნენ მკვლევარს ქართლის, აზიის და აფრიკის ბევრი მეცნიერები, რომელთაც გაიცნეს მისი ღირსშესანიშნავი შრომა.

თამარაშვილს ამ შრომებმა ერთგვარად შეაჯამეს უცხოეთში მოღვაწე ქართველ კათოლიკეთა პატრიოტული საქმიანობაც. რომ უფრო ნათელი გახდეს ამ პატრიოტული საქმიანობის შინაარსი ჩვენ მოკლე დავახასიათებთ უცხოეთში არსებულ კულტურის კერებს, რომლის წევრადაც მ. თამარაშვილი ითვლებოდა.

როგორც ცნობილია მე-17 საუკუნეში სამშობლოს მოწყვეტილი, ერთიანი და ერთმორწმუნე მესხეთი მე-19 საუკუნეში მრავალი სარწმუნოებითა და უცხო შეხედულებებით გაბრუებული დაუბრუნდა საქართველოს.

სარწმუნოებრივი სხვაობის მიუხედავად, მესხეთის იმდროინდელი საზოგადოებრივი აზრი საჭიროდ თვლიდა ქართული ენისა და ქართული კულტურის განმტკიცებასა და მის გარშემო გაერთიანებას. მაშინ ამ დიდი საქმის მეთაურებად გამოდიოდნენ ქართველი კათოლიკეები და თავიანთი საქმიანობით იძლეოდნენ საუკეთესო მაგალითებს. ქართველ კათოლიკეთა ცხოვრების ისტორია ქართული ერისათვის საუკუნეების განმავლობაში ბრძოლის ისტორიაც იყო. მათი აზრით ქართული ენის განმტკიცება-შენარჩუნების საქმეში უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქართულ წიგნს (ამ შემთხვევაში ტიპიკონს). რა ენაზე იქნებოდა იგი შესრულებული, რა ენაზე დაიწყებდა მრეველი კითხვას, წირვას, გალობას....

ისინი ფიქრობდნენ, რომ ქართული წიგნი შეამცირებდა უცხო იდეების შემოტევას და დაიცავდა მის ეროვნულ თვითმყოფობას. ამ ფიქრს გადაყოლილმა ანტონ ხუციშვილის ოჯახის მომდევნო წევრმა იოსებ ხუციშვილმა (ხუციანოი) 1836 წ. სრულიად დამოუკიდებლად ქ. ახალციხეში ჩამოასხა ლითონის ასოები და შექმნა თავისებური ორიგინალური ქართული სტამბა. ამ ფაქტს მესხეთის კულტურული დაწინაურების საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მესტამბე-გამომგონებელი თავისი მკითხველისადმი მოხსენებაში წერს:

¹²⁸ ხელნაწერთა ინსტიტუტი ფ. № 10, საქ. 403, ფურც. 6.

ჩემს ძალაზე მეტი საქმე დიაკნობაშიდ ავსახე,
საღნობელი მადნისაგან წერვის ასონი ჩავსახე.
საბეჭდელი არ მენახა, ორი საქმე გამოვსახე,
კურსი ვეკარი ჩამოვასხი, ქალაღზედა ასო ვსახე
წამოთხველსა გიადვილებს, ამ წიგნის თარელი ნახე.

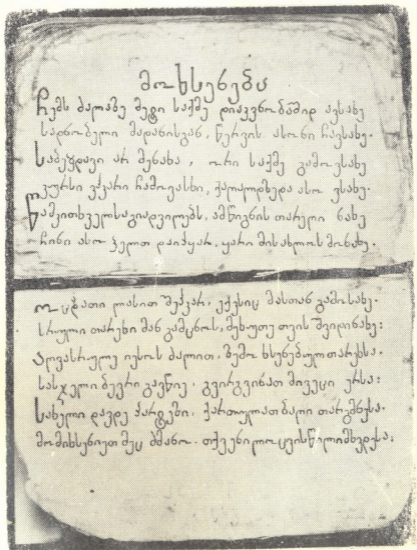

სტამბაში იოსებ ხუციშვილმა ჯერ სასულიერო და შემდეგ საერო წიგნების ბეჭდვა დაიწყო. მოუხედავად იმისა, რომ მისი შრომა დაკავშირებული იყო ბევრ უსიამოვნებასთან, მესტამბე გამომოგონებელი ამავე მოხსენების ბოლოს სიამოვნებით გვამცნობს „სასჯელი ბევრი გავსწიე, გვირგვინილ მივეცი ერსა“ (ეს დაბეჭდილი წიგნებით — შ. ლ.). ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმსა და თბილისის საჯარო ბიბლიოთეკის საცავებში იოსებ ხუციშვილის სტამბაში დაბეჭდილი ხუთიოდე წიგნი დღემდეა შემონახული. ეს ფაქტი მით უფრო საყურადღებოა რომ მე-19 საუკუნის 30-იან წლებში თბილისის უწყებათა ქართული სალიტერატურო ნაწილის გაუქმების შემდეგ ქართულ ენაზე სტამბურის წესით საქართველოში აღარ იბეჭდებოდა არაფერი. ამ დროს ხუციშვილის სტამბა ერთადერთი ქართული სტამბა იყო ჩვენში.

როგორც საარქივო დოკუმენტებიდან ირკვევა იოსებ ხუციშვილი არ ზოგავდა ძალასა და ენერგიას ქართული სწავლა-განათლებლისათვის მესხეთში. საარწმუნო ცნობებიდან ჩანს, რომ პირველად მას საკუთარ ოჯახში ჰქონია ორი სასწავლებელი: ვაჟთა და ქალთა. ვაჟთა წერთან-განათლების საქმეს უძღვებოდა თვით იოსებ ხუციშვილი, ხოლო ქალებთან მუშაობდა მისი ახლობელი ნათესავი ქალი, თანამედროვეთა სიტყვით ზედმიწევნით განათლებული და სათნო მანდილოსანი თერე ხუციშვილი. სასწავლებელში იოსებ ხუციშვილი საკუთარ სტამბაში დაბეჭდილ წიგნებს იყენებდა და მოსწავლეებს სრულიად უსასყიდლოდ ურიგებდა. ი. ხუციშვილი დაბეჭდილ წიგნში ალაგ-ალაგ სტოვებდა თავისუფალ ფურცლებს, რომელსაც შემდეგ საკუთარი ხელით ზატავდა და ჩუქურთმებითა და არშიებით აფერადებდა. ხუციშვილის სტამბაში ბოლოს და ბოლოს უადრესად ეროვნული მოწოდებების ბეჭდვამ ის გამოიწვია, რომ გასული საუკუნის 70-იან წლების ახლოს მეფის აგენტებმა იგი მოსპეს.

იოსებ ხუციშვილი დაბადებულა 1797 წლის ახლოს სოფელ ხიზაბავრაში და გარდაიცვალა ღრმად მოხუცებული 1890 წელს, მისი მოწაფე ვინმე მესხი ამ მეტად თავისებური ადამიანის შესახებ წერს:

„იგი გარდაიცვალა ღრმად მოხუცებული. სიკვდილის ორი წლის წინედ მან თავისი ხელით გათხარა და მოამზადა საფლავი; როცა

მოსხენება

ჩემს ბაბაზე მეტი საქმე რიგვინადაა მისაზე
 სარბი-ბუიო მარანისგან, წყვილის ასონი ჩემსაზე.
 საბეჭდავი არ მენახა, რთი საქმე გამოვსაზე
 კუხისი ვეპაჩი ჩამოვსახი, ქარაოვბედა ასო ვსაზე.
 წაქითხვეკოსა ვიძვირებ, ამწივინს თაჩელი ნახე
 ჩინი ასო ვეკოთ რაიყაჩ. ყაჩი მისახლოს მონახე.

რცხათი კოსით შექაჩ, ექესი მასთან გამოვსაზე.
 სრული თაჩეხი მან გამცხოს, მეხუთე თვის შევიღინახე:
 არვასაჩეკო იქოს ბალოთ, ზემო ხსენებულთაჩესა.
 სასჯელი ბეჭი გეწიე, გვიჩვიინათ მივეცი უჩსა:
 სახელი დავე ქაჩგვი, ქაჩთაუკათ ბალო თაჩგმესა.
 მომიხსენიეთ მეც ბმანო. თქვენი კოცვისწყო მიხვდესა.

ხუციშვილის სტამბაში დაბეჭდილი წიგნის თავფურცელი

ეროვნული
 ბიბლიოთეკა
 100

მოგვედები აქ დამმარხეთო. და მართლაც იქ თავის ამოთხრობის სათა-
ლაგში განისვენებს ნეტარსენებული ჩვენი მესხ-ჯავახი პეტრეზერ-
გიო“.¹²⁷

ი. ხუციშვილის საფლავი დღეს დაკარგულად ითვლება. ნათესავთა
კვლევა და დადგენა კი სრულიად იოლი საქმეა. იგი დასაფლავებუ-
ლია ახალციხის კათოლიკეთა ჯვრის მონასტრის სამხრეთ-აღმოსავ-
ლეთ კედელთან.

სამშობლოდან უცხოეთში გადახვეწილ ქართველ კათოლიკე
მოძღვართა ერთმა ნაწილმა მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ხელი
მიჰყო კულტურულ საქმიანობას და ქართული წიგნების დასტამბვით
შეეცადა სამშობლოსათვის მიეგო თავისი მცირე მისაგებელი. თან-
დათან ამ მოძღვართა წრეში გაჩნდნენ მთარგმნელი ლიტერატორები,
მწერლები და ამ საქმის ენთუზიასტები: მამულაშვილი, ხარისპირა-
შვილი, წინამძღვრიშვილი, მერაბაშვილი, გვარამაძე, ხუციშვილი,
ბათმანაშვილი და სხვანი.

50-იან წლების ახლოს ლიტერატურული საქმიანობა ყველაზე
მეტად მომწიფებული ჩანდა იმ ქართველ მოძღვართა შორის, რო-
მელნიც ვენეციის მხიტარისტთა კონგრეგაციაში იყვნენ გაერთიანე-
ბულნი*.

ბევრ მხიტარისტ მეცნიერს, როგორც ლინგვისტსა და აღმოსავ-
ლეთმცოდნეს ანგარიშს უწევდნენ ევროპელი მეცნიერები და სამეც-
ნიერო დაწესებულებანი.

1846 წ. მხიტარისტთა კონგრეგაცია მოინახულა მარჩი-ფე-
ლისტე ბროსემ. მარი ბროსემ კონგრეგაციის ახლად დანიშნულ

¹²⁷ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი...

* სომეხ მხიტარისტთა კონგრეგაცია (გაერთიანება) ჩამოყალიბდა ჯერ კიდევ
1701 წ. კათოლიკე მღვდლის მხიტარ საბასტაციის ინიციატივით.

1717 წლიდან კონგრეგაცია ვენეციაში გადავიდა და დამკვიდრდა წმინდა ლა-
ზარეს კუნძულზე, სადაც დღემდე არსებობს.

მხიტარისტებმა გარკვეული როლი შეასრულეს სომხური ფილოლოგიის განვი-
თარების საქმეში. ისინი სცემდნენ ძველი სომეხი მწერლების შრომებს, გამოკე-
ლევებს, ლექსიკონებს, თარგმნიდნენ ძველ ბერძნულ და რომაულ ლიტერატურას
ძველ სომხურ ენაზე (გრაზარ), ზოგჯერ ისინი არქეოლოგიურ გათხრებსაც აწარ-
მოებდნენ, კიდევ აგროვებდნენ ნუმიზმატიკურ და ეთნოგრაფიულ მასალებს და
სხვა. მხიტარისტების კონგრეგაციაში ბევრი ქართველი მოძღვარიც ვგვხვდებოდა,
რომელიც სომხურ რიტზე იდგა და სომხურის ეამკანუნით ლოცულობდა.

დირექტორ გეორქ ხურმუზიანთან გამოსთქვა სურვილი კონგრეგაციის საშუალებით ქართული წიგნების გამოცემისა¹²⁸.

ეს საკითხი კონგრეგაციაში როგორც ჩანს შემდგომაც შროაღოგზის ყოფილა დასმული. ისიც ნათლად დგინდება, რომ ამ საკითხს ყველაზე მეტად მხარს უჭერდნენ კონგრეგაციის ძმებთან გაქრნიანებული ქართველი კათოლიკენი. ბოლოს და ბოლოს ამ ქართველ კათოლიკეთაგან ყველაზე დიდი უნარი და მორგანიზებული ნიჭი გამოიჩინა ახალციხელმა აბატმა პეტრე ხარისჭირაშვილმა. მან მსიტარისტთა ძმობაში, როგორც ჩანს, შექმნა ქართული ჯგუფი, რომელმაც რთული საგამომცემლო საქმე ითავა.

პეტრე ხარისჭირაშვილი დაიბადა ქ. ახალციხეში 1804 ან 1805 წ. იგი სწავლობდა ჯერ ახალციხის წმინდა ნათლისმცემლის ეკლესიის სკოლაში პავლე შაჰყულიანის (ხომეზურაშვილი) ხელმძღვანელობით, სადაც საფუძვლიანად შეისწავლა ქართული ენა და ლიტერატურა. პავლე შაჰყულიანი იმ დროის კვალობაზე ფრიად განათლებული და გამოჩენილი პიროვნება იყო. იგი, როგორც თარჯიმანი თურქეთ-საქართველოს პოლიტიკურ საქმეებშიც ჩართული პირი გახლდათ. სარწმუნოებით სომხურ კათოლიკურ რიტზე იღვა. თანამედროვეთა სიტყვით იგი აგრეთვე შესანიშნავი მწიგნობარი და მთარგმნელი იყო. მის მიერ სხვადასხვა ენებიდან ქართულ ენაზე თარგმნილი წიგნები მე-19 საუკუნის ბოლომდე ინახებოდა ახალციხის ნათლისმცემლის ეკლესიის წიგნთსაცავში, რაც შემდეგ უკვალოდ დაიკარგა.

პავლე შაჰყულიანთან საჭირო კურსის გავლის შემდეგ პეტრე ხარისჭირაშვილი სწავლობდა ევროპაში. ევროპიდან დაბრუნებული პეტრე 1842 წ. ეკურთხა მღვდლად და მაშინ უკვე არქიმანდრიტ პავლე შაჰყულიანის თანაშემწედ დაიწყო მუშაობა. 50-იანი წლების ახლოს სომეხ და ქართველ კათოლიკეთა შორის ატეხილი დავის გამო, პეტრე ხარისჭირაშვილი, რომელიც არარატიანის წინააღმდეგ იბრძოდა, ახალციხიდან სოფელ ხიზაბავრაში იქმნა გადაყვანილი (გაძევებული), ხოლო 1856 წელს წავიდა საზღვარგარეთ და მსიტარისტთა ძმობას შეეკედლა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, აქ მან ქართული წიგნების გამოცემისათვის თავგანწირულად იშრომა და 1858 წ. შესძლო დაებეჭდა საკმაოდ მოზრდილი წიგნი: „ისტორია გინა მოთხრობა საღმრთო წერილისა ძველისა და ახლის აღთქმათა, თარგმნილი ქართულს ხმასა ზედა წიგნთ საბეჭდავსა შინა წმინდა ლაზარეს მონასტრისასა“. მომდევნო 1859 წ. მან აქვე მოახერხა კიდევ ორი ქართული

¹²⁸ გაზ. „Кавказ“, № 48 30/II—1846.

პეტრე ხაჩიკაშვილი

წიგნის დაბეჭდვა. ეს წიგნებია „წმინდანების ცხოვრება“... და „იგავნი იეზუბოს ფილოსოფოზისანი“... ყველაფერი ეს კეთდებოდა „ივერიის სასარგებლოდ“, მთელი ქართველი ხალხისათვის, და კეთდებოდა ეს ყველასათვის გასაგები ენით. ერთ-ერთი გამოცემის წიგნის სიტყვაობაში მთარგმნელი შენიშნავს: „ვისურვეთ, რათა წიგნი ესე ყოფილიყო თარგმნილი მდაბიურს ენასა ზედა, რათა ყოველთა ამის კითხვით და სიადვილით გულისხმის ყოფითა ძალ იღვან ნაყოფის გამოღებაჲ“-ო.

ჩვენ არა გვგონია სიმაართლეს შეეფერებოდეს ძველი და ახალი აღთქმის ისტორიის წინასიტყვაობაში მოტანილი ავტორის განცხადება; რომ მას არა ჰყავდა წიგნის გამოცემის დროს „ვინმე შემწეთ და არცა თანამშრომელი პირი ვინმე ქართული ენის მცოდნე“. ძალიან საეჭვოა, რომ ამხელა საქმე: თარგმნა, გადაწერა, აწყობა, დასტამბვა და სხვა ერთ კაცს შეესრულებინოს. მით უმეტეს, რომ აქ გამოცემული წიგნები, როგორც ენისა და სტილის, ისე ტექნიკურის მხრით, საკმაოდ კარგად არიან შესრულებულნი. ამ წიგნთა ავტორ-გამომცემელნი უაღრესად თავდაბალნი, კეთილსინდისიერი და მორიდებული მუშაკნი იყვნენ. ამდენის უფასო შრომის გაწვევისათვის ისინი მკითხველთაგან მხოლოდ მიტევებას ითხოვდნენ და თავმდაბლად იხვეწებოდნენ ნუ გაკიცხავთ ჩვენს ქართულსო.

„ბატრეცემულო აღმომკითხველნო
და წიგნთა ამათ დამმშუცნებელნო,
გლოცავთ თქუცნ მდაბლად რათა შეგვინდოთ
თუ რომ რამ ცთომა მათშიდ იხილოთ.
ნუ ეკიხოდგეთ ჩუცნსა ქართულსა
და ნურც თუ რამ ლექსს უშვერს ჩართულსა,
უძღურებასა ბუნებრივს კაცის,
გულკეთილ ექმნეთ და ცთომას ბეჭდვის.
თუმც კი ვფრთხილობდით ყოველნაირად
განწყობად ყოველ ლექსთაცა წრფელად,
გარნა მოხვდების, ვითარცა უწყით
ზოგჯერ რამ ცთომა ქმნილი შემთხვევით¹²⁹.

¹²⁹ ინჯიჯინი ლუკა, „წმინდანების ცხოვრება“, თარგმნილი და გამოცემული ქართულს ხმასა ზედა. ვენეტიკი, წიგნთ საბეჭდავია წმინდა ლაზარეს მონასტრისასა, 1859 წ., გვ. 7.

ისინი ყოველთვის „დიდი ქართლოს სამამულოს“ საქართვე-
ლოს ტრფიალში იყვნენ და უხაროდათ, რომ მეცხრამეტე საუკუნის
შუაწლებისათვის

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

„განელო რჩეულს საქართველოსა
ბჭე ესე ქებულ მწიგნობრობისა
და მშუჭნიერთა წიგნთა ქონვისა“¹³⁰.

ვენეციაში გამოცემული ქართული წიგნებიდან განსაკუთრებულ
ყურადღებას იმსახურებს, „იგავნი იეზებოს ფილოსოფოზისანი“. წიგნ-
ში სულ 95 იგავია მოთავსებული. იგი ლათინურიდან თარგმნილი
ჩანს. როგორც პირველი წიგნიდან ვგებულობთ, ნაგულისხმევი ყო-
ფილა, ეს იგავები გამოცემულიყო ორ ტომად. პირველი ტომი დას-
ტამბულის სახით არის ჩვენს ბიბლიოთეკებში, ხოლო მეორე ტომი
არსად ჩანს. შესაძლებელია იგი აღარც დასტამბულა. იეზებოს იგავ-
თა მთარგმნელი ქართული ენის შესანიშნავი მცოდნეა. იგი თარგმნის-
დროს აშკარად ბაძავს სულხან-საბა ორბელიანის სტილს, და თით-
ქოს იმეორებს მის ბოლომდე დაწურულსა და შემოკლებულ წინადა-
დებებს, თუმცა საბა მაინც საბაა და იმ სიმაღლემდე ჩვენი მთარგმ-
ნელი ვერ აღის.

რაც შეეხება იეზებოს გავლენას ს. ორბელიანზე ჩვენ იგი უსაფუძ-
ვლოდ გვეჩვენება, რადგან ამ იგავთა ნამდვილი ავტორი ჯერ კიდევ
არ ჩანს. მეცნიერთა უმეტესობა იეზებოს, ამ ხალხში მოარულ იგავ-
თა მხოლოდ შემკრებად მიიჩნევს, ეს მოარული იგავები თითქმის
ყველა ხალხსა და ქვეყანაში იყო გავრცელებული და ამ იგავთა სიუ-
ჟეტებს ბევრი ცნობილი მწერალი იყენებდა ხოლმე. ცნობილია, რომ
საბას თანამედროვე ფრანგი პოეტი და მეიგავე ჟან დე ლა ფონტენ
(1621—1695), რომელმაც იგავთა 12 წიგნი დაწერა, გაბედულად იყე-
ნებდა თავის ნაწერებში აგრეთვე ამ ცნობილ სიუჟეტებს, ასევე
იქცეოდა ცნობილი რუსი მწერალი კრილოვი. ხალხში გაბნეულ ამ
მარგალიტებს უდიდესი გულმოდგინებით კრებდა ჩვენი საბა ორბე-
ლიანიც და თავისი დიდი ნიჭისა და სიტყვის მაღლით უკვლავყოფდა
მათ. ერთი და იგივე სიუჟეტებზე შექმნილ ნაწარმოებთა ავტორები
ყოველთვის საასპარეზოდ გამოსულ ფალავნებს ჰგვანან, რომელთა
ჭიდილი უმთავრესად მხატვრულს სფეროში მიმდინარეობს. ამ ას-
პარეზზე ბევრი დამარცხებულა და თავდახრით დაუტოვებია სარ-
ბიელი. ისტორიამ მხოლოდ იეზებოს, სულხან საბა ორბელიანს,

¹³⁰ „წმინდანების ცხოვრება“, გვ. 2.

ქან დე ლა ფონტენს კრილოვსა და რამდენიმე სხვას დაადგა თავზე მარად გამარჯვებულის წმინდა გვირგვინი.

პეტრე ხარისჭირაშვილმა თავისი საქმიანობით ვატიკანის კურიაში დაიბრუნდა და იმდენს ეცადა რომ მისი უმაღლესი სამღვდელთა კოლეგიისაგან გამოითხოვა ნება—ქ. კონსტანტინოპოლში ქართველ კათოლიკეთა კონგრეგაციის შექმნისა, ქართულის ენითა და ტიპიკონით. 1859 წ. პ. ხარისჭირაშვილმა „დააფუძნა მონასტერი კონსტანტინოპოლს ღვთისმშობლის უმანკოდ ჩასახების სახელზედ. და განმარავლა მღვდელ მონაზონნი და მოლოზნები“. კონსტანტინოპოლში (ფერიქოვს) გადმოსვლამ რამდენიმე ხანს თითქოს შეაჩერა ვენეციაში დაწყებული საგამომცემლო საქმიანობა, მაგრამ ეს მოხდა დროებით. პ. ხარისჭირაშვილის მოუსვენარი ბუნება და დაუცხრომელი სული ვერ ითმენდა კეთილად დაწყებული საქმის მიტოვებას და მან აქაც დაიწყო შეძენა საბეჭდი მანქანისა, ზოგი რამ გადმოიტანა ლაზარეს კუნძულიდან, ზოგიც სხვაგან მოიძია, გამონახა სტამბახანის ადგილი და 1870 წელს ქ. კონსტანტინოპოლშიც აამუშავა ქართული სტამბა ეს სტამბა შემდეგ ისე გაიზარდა, რომ სრულიად დამოუკიდებელი წარმოების სახე მიიღო, რომელსაც ჰყავდა თავისი მომსახურე პერსონალი. 70—80-იან წლებში სტამბის დირექტორად მუშაობდა ანტონ გოზალიშვილი.

როგორც ქართველთა ძმობის, ასევე საგამომცემლო საქმის გამგებელი იყო პეტრე ხარისჭირაშვილი. პეტრე ხარისჭირაშვილმა საგამომცემლო საქმე ისე დააყენა, რომ წიგნთა ავტორებსა და მთარგმნელებს ჰონორარიც კი დაუშინა, რასაც „შეთხზვის ხარჯი“ და „თარგმნის ხარჯი“ ეწოდებოდა. 1877 წ. პ. ხარისჭირაშვილი ი. გვარამაძეს სწერდა: „მიახლება თქვენთვის 25 მანეთი... აქედან 5 მანეთი დაიჭირეთ წ-ა ესტატის ლექსებისათვის, 10-მანეთი წ-ა ეგნატის რვა დღის წურთვნისათვის და 10—მანეთი როტურველის წიგნისათვის, რომელიც უნდა დასთარგმნოთ“-ო¹³¹. ე. ი. ზოგიერთ შემთხვევაში „დათარგმნის ხარჯი“ წინდაწინაც ეძლეოდა მთარგმნელს.

არსებული წესის მიხედვით, დასაბეჭდად გამზადებული წიგნი სამცხალად უნდა წარდგენილიყო. ერთი ცალი ინახებოდა მთავარ მონასტრის ბიბლიოთეკაში, მეორე დედათა მონასტერში, ხოლო მესამე მიდიოდა სტამბაში, საიდანაც ხდებოდა აწყობა¹³². ზოგჯერ წიგნთა გადაწერისათვისაც ცალკე ხარჯი გაიცემოდა „ამ ორი წიგნის გადაწერისათვის რასაც თქვენ შერაცხამთ იმოდენ ფულსაც კიდევ მოგარ-

¹³¹ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 2202.

¹³² იქვე.

თმევ მე მათი გადათარგმნის ფულს გარდა“¹³³ — წერდა ხარისკირა-
შვილი ვინმე მესხს.

გამომცემლობის ძირითად შემოსავალს შეადგენდა გვერდული
წიგნებიდან შემოსული თანხა. ამიტომაც იყო რომ გამოსაცემი წიგ-
ნებს ისინი გულმოდგინედ ადგენდნენ, „თუ დაიბეჭდება იმისთანა
რამე უნდა დაიბეჭდოს, რომელიც ჯერ არ იყოს დაბეჭდილი, ეგრეთ
საჭირო და სასარგებლო მსგავსად „ბუნების კარისა“¹³⁴-ო წერდა
1873 წ. პეტრე ხარისკირაშვილი. იგი ყოველმხრივ ცდილობდა დაბეჭ-
დილი წიგნები გაწყობილი ყოფილიყო კარგი ქართული ენით, რომ
ყველასათვის გასაგები ყოფილიყო და მყიდველიც მეტი დასტანე-
ბოდა. ხარისკირაშვილი თავის მთარგმნელებს ყოველთვის გაზეთ
„დროების“ კარგ ქართულზე მიუთითებდა და ავალებდა „დროება
გაზეთის ენაზე დაითარგმნოს ესენიო“¹³⁵. თორემ ცუდ ქართულზე
თარგმნილი წიგნები არ იყიდება და ჩვენც დიდ ზარალში ვცვივითო.
მაგალითად „ცხონებულ მანუშას ნათარგმნი წიგნები რომ დავსტამ-
ბე ცუდი ქართულის მიზეზით არ გაიყიდა და დავიღუპეო“¹³⁶ ჩი-
ოდა იგი.

ზოგიერთი, მონასტრის ძმა და მოძღვართაგანი კრიტიკულად
ეკიდებოდა საგამომცემლო საქმეს და პ. ხარისკირაშვილის
გეგმები ყოველთვის არ მოსწონდა. ისინი მოითხოვდნენ გამოსაცემი
წიგნები შერჩეულიყო უფრო პრაქტიკული კუთხით. ე. ი. გამრავ-
ლებულიყო სასწავლო და საყოფაცხოვრებო ხასიათის წიგნების გა-
მოცემა და შემცირებულებო თეოლოგიური ხასიათის წიგნების ბეჭ-
დვა და საერთოდ შეწყვეტილიყო კათოლიკური ტრაქტატების გა-
მოცემა „იმისათვის რომ, — ასაბუთებდა პავლე კალაიჯიშვილი —
ქართულს ენაზედ მოლაპარაკე კათოლიკები ძალიან ცოტანი არიან
და ამათგანაც ხუთიწილი უსწავლელი და ღარიბები. რუსის სარ-
წმუნოების გაღარიბებულ ქართველებს მაგისტანა საკითხავი წიგნე-
ბის კითხვა არ ეხალისებათ დ ისიც კათოლიკებისაგან გამოცემულე-
ბი. და თუ მისთვისა, რომ საქართველო ჯერ კიდევ სიყმაწვილეშია
მომეტებულ ნაწილი და მაგნაირი მძიმე საჭმლის მონელება არ შეუძ-
ლია და არც მიიღებს რადვან გემო არ იცის. ად საქართველოს
ჩემის აზრით ამ დროში სჭირია სახალხო წიგნები, მაგრამ არა იმის-

¹³³ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 2202.

¹³⁴ იქვე.

¹³⁵ იქვე, № 2204.

¹³⁶ იქვე.

თანები, რომელშიც არავითარი აზრი და მიზანი არ არის თუ არ ყვლეფა ხალხისა. არა ბატონო ა-დ იმნაირი სახალხო წიგნები რომ ხალხსაც უყვარდეს იმნაირი წიგნების კითხვა და სარგებლობა და მათ ტანოს. ჩემის აზრით კარგი იქნება, რომ გამოიცეს ქართული მათემატიკა, მაგრამ ახალი ენისა, მოკლე ისტორია საქართველოსი, მოკლე გეოგრაფია საქართველოსი, თუ შეიძლება კარტებიც, საღმთო ისტორია მოკლე, სათემო ისტორია მოკლე და მისი გეოგრაფია, საქრისტიანო მოძღვრება მოკლე განაკვეთი და არა ასრე ყრუ. ბუნებითი საგნების განმარტება რაც კაცს გარეშე არტყია, ესეიგი მოკლე წიგნებით და ცალცალკე: ბოტანიკა; ასტრონომია, ზოოლოგია, ზი-მია, ფიზიკა და გეოლოგია. ასე რომ ესენი იყვნენ მოკლეთ და ცხა-დათ ამასთან არც შეუფერებელი იქნება სამკურნალო საშინაო წიგ-ნის გამოცემა და სხვა ამისთანები და როდესაც ესენი გასაღდებიან და ხალხი მიეჩვევა ამ წიგნების კითხვას, მერმე შეიძლება მოაყოლოს ის სერიოზნი წიგნებიცა. სხვაფრივ კი უნაყოფოდ დარჩება და ხალ-ხი უფრო დაფრთხებაო“¹²⁷. პავლე კოლაიჯიშვილს არ სიამოვნებდა, რომ ზარისკირაშვილს „არავისი არც ჭკუა მოსწონს და არც რჩევას მიიღებს“¹²⁸ ჩვენგან როცა რაიმეს ვეუბნებითო.

როგორც იტყვიან თავის საქმისა თვითონ უკეთესად იცოდა პ. ხა-რისკირაშვილმა და მის სტამბაში ამ დროისათვის ბევრი სასწავლო და სახალხო წიგნებიც დაიბეჭდა.

1873 წ. ხარისკირაშვილი ი. გვარამაძეს შეკვეთას აძლევდა: „მოგ-წერე ერთი ქართული ღრამატიკის გაკეთება და იმედი მაქვს, რომ თავის დროზე კიდევაც გავაკეთამთ იმასა... ჯერჯერობით მჭირდება ერთი მოკლე ქართული ღრამატიკა, ამისათვის მე დავიწყე აქ მოკლე ქართული ღრამატიკის გაკეთება და კიდევაც გავაკე-თე. მისი დიდი ნაწილი და დანარჩენ მცირე ნაწილსაც მალე შევასრუ-ლებ და იმასაც გამოგიგზავნი შესასწორებლად“-ო¹²⁹

კონსტანტინოპოლის აღნიშნულ სტამბაში ამ წლებისათვის დაბე-ჭდილ წიგნებს შორის აღსანიშნავია: „ყვავილების კონა“, „გზა ცხო-ვრებისა“, „მოკლე რიტორიკა“.

აი თქვენ შლით „ყვავილების კონას“ და არ გჯერათ, რომ ეს ლექსები საეკლესიო წრეებში იწერებოდა-

¹²⁷ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდები № 2670.

¹²⁸ იქვე.

¹²⁹ იქვე, № 2203.

„მიყვარს ვენახი ხევანი,
ხშირი სმა, ხილის ძღვევანი;
ყურძნისა მწიფე მტევანი,
ტკბილის სმა, ღვინის ლევანი.
გაშლილა სუფრა დიშისა,
დრო არის აწ ნადიშისა,
ძმავ რამ გარდაგიშისა?
ან დაჯე ან გადი მისსა.

მოყვარისა ჯაჭვით რთულითა
დაბმულხარ ათკეც კრულითა
რიგდება ღვინო კულითა
დალოცე ძმანი გულითა
ესვათ სადღეგრძელო ღვინითა,
მათ კათხით, ჩვენ კი მინითა
ვიხაროთ ტკბილის ღვინითა
გავბასროთ მტერი ჟინითა...“¹⁴⁰.

და მათ ამ ლექსებში სწამდათ რომ „ჩვენი მამული ჩვენი გვარია, ქართლოსის მოღმა უკვდავ მყარია“ და ეს ქვეყანა მტერთა მძლეველი, კვლავ აღსდგებოდა როგორც შეპყდრის. მათი სიტყვით ამგვარი ლექსები მამულის სიყვარულისაგან გულგანგრილებულთა წამლად დასადები იყო¹⁴¹. მამულისა და საზოგადოების ზრუნვაზე საუბარი კონსტანტინობოლოშივე გამოცემულ „მოკლე რიტორიკაში“. „დღემდინ — ვკითხულობთ მის წინასიტყვაობაში — არ ყოფილა რიგიანი ხელად სახმარი მჭერმეტყველების წიგნი ჩვენს დედაენაზედა; და არც არავის მიუქცევია ჯეროვანი ყურადღება ამასა ზედა, რათა საზოგადოებას მისცემოდა რამე საშველი სწავლის გაადვილებისა... ამისათვის შეეუდებოდა ამ ხელად სახმარი მჭერმეტყველების გამოცემის შრომასა და სწავლულ პირთა მიბაძვით გამოვჰკრიბეთ ძველი ქართული ადგილებითგან სახმარნი მაგალითები რაც შეიძლებოდა. რაც არა და გარდმოვიღეთ ქართულად, როგორც ოქროპირისა და რომაელთ მწერლებისა ადგილები, რათა სასარგებლოდ დაუშთეს საზოგადოებასა“-ო¹⁴². საზოგადოებისა და ერისათვის შრომა მათი უპირველესი ამოცანა იყო.

¹⁴⁰ ყვავილების კონა, გინა რჩეული ლექსები, 1877 წ. კონსტანტინობოლო, გვ. 18.

¹⁴¹ იქვე, გვ. 2.

¹⁴² მოკლე რიტორიკა, გინა მჭერმეტყველება სასარგებლოდ ახალგაზრდა ყმა-წვილ კაცთა, კონსტანტინობოლოს, ანთუან გვიზალინის სტამბაში, 1879 წ.

ერისათვის ზრუნვის გზაზე, მშობლიურ ენაზე მდიდარი ლიტერატურის შექმნას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რადგან „სხვათა ენით განსწავლა და მშობლიური ენის არ ცოდნა გამოუღეს ვერ მოუტანს ვერავითარ საარგებლობასაო“¹⁴³...

თარგმნის დროს ავტორმა მთავარი ყურადღება აზრის მართლად გადმოღებასთან ერთა თავისი დედაენის სიწმინდეს უნდა მიაქციოსო და ვინც თარგმნის დროს მიჰყვება თავისი დედაენის ფორმას, თვისებას და არა მხოლოდ სწორად გადმოღებასა — ცხადია, რომ კარგ ქართულს წარმოსთქვამს ის მთარგმნელიო¹⁴⁴. თარგმნით ხელოვნებაში მიუთითებდნენ ჩვენს წინაპართა მაგალითებზე. მათ განსაკუთრებით მოსწონდათ გიორგი ხუცეს მონაზონისა და ეფთიმე და გიორგი მთაწმინდელების სხვათა ენიდან ქართულად გადმოღებული შრომანი¹⁴⁵. ამრიგად თარგმნილი წიგნები ხელს უწყობენ სწორ აზროვნებასა და სწორ მჭერმეტყველებასო.

ამ წიგნთა ავტორები ორიგინალური თხზულების ბრწყინვალე ნიმუშად ასახელებენ შოთა რუსთველის „ვეფხისტყაოსანსა“ და სულხან საბა ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუისას“. ამიტომ შემთხვევითი არ არის რომ „რიტორიკის“ შემდგენელმა მარტო რუსთველის ვეფხის ტყაოსნიდან მოიტანა ასორმოცდაათზე მეტი მაგალითი ღრმა აზროვნების, ხატოვანი თქმის, მარტივი გამოხატვის და სწორი მეტყველების ნიმუშად.

„როგორ გაიწყობა სიმარტივე ლაპარაკში?“—სვამს კითხვას ავტორი და იქვე მიუგებს: „როცა თავისი გვარის წარჩინებული ძველი მწერლების ლექსებსა ბუნებითი მნიშვნელობისამებრ და იმათი სიტყვის სქესსა (კილოს) იხმარებს, და არა შემოსულს, ახალგამოგონილს და რიგ ვარეთსა... მით მჭერ მეტყველი ხშირად უნდა კითხულობდეს ძველებური კარგი მწერლების თხზულებებსა, რათა დახელოვნდეს დედა ენაშიდ“¹⁴⁶.

ავტორის აზრით ახალი „ლექსებისა“ თუ სხვა თხზულებათა „გამწყობი“ დიდად ნიჭიერი უნდა იყოს, რათა შესძლოს „ზომიერად“ გაწყობა-ჩამოსხმა, შეეძლოს „სხმით გარდასვლითა რთულ ჰყოს ლექსები, მაგრამ დიდად კი უნდა უფრთხილდებოდეს არ იხმაროს ღრამატიკის ახირებული კანონები“—ო¹⁴⁷. რადგან ენის კანონებს

¹⁴³ მოკლე რეტორიკა, გინა მჭერმეტყველება სასარგებლოდ ახალგაზრდა გამწვილ კაცთა, კონსტანტინოპოლს, ანთუან გვიზლინის სტამბაში, 1879 წ.

¹⁴⁴ იქვე, გვ. 111—112.

¹⁴⁵ იქვე, გვ. 121—122.

¹⁴⁶ იქვე, გვ. 1.

¹⁴⁷ იქვე, გვ. 2.

ქმნის ხალხი, მწერლობა და არა გრამატიკაო. „გრამატიკა — მისივე სიტყვით — არის ცოდნა თხზულების იმ კანონებისა, რომელნიც მოლექსეთა და მწერალთაგან... მრავალჯერ ხმარებულან და ფქმულან“¹⁴⁸. ე. ი. მაღლიანი სამწერლო ენა ისწავლება მხოლოდ ხალხისა და ლიტერატურისაგანო. თუმცა იქვე შენიშნავს: ძველთა მწერალთა ყოველ კილოს ასევე ვერ მივიღებთ, როგორც მაშინ იყო, რადგან ენა ბევრ რამეში შეიცვალა და განვითარდაო.

რიტორიკის ავტორს განსაკუთრებით მოსწონს მწერლობა, სადაც ყოველგვარი რთული აზრი მარტივად, ყველასათვის გასაგების ენით არის გადმოცემული. უფრო მეტიც, მისი აზრით არა კმარა მარტო „ნივთიერი (სიტყვიერი შ. ლ.) სიმარტივე... საქიროება თხოულობს აზრების სიმარტივესა, ამის გამო მჭერმეტყველმან ჯერ ყარგად უნდა გამოისახოს გონებაში აზრები და მერე წარმოსთქვასო“. იგი ვმობს ნამდვილის „აზრების ასახსნელად“ შემოკლებულ საუბარს და არც „გაზვიადებული საუბარი“ მოსწონს. გაზვიადებული საუბრის მაგალითად მოყავს ამონაწერი ბუზანდის თხზულებიდან: „ზამთრის არესა როდისაც შეყრილ შეგროვილ იყო დიდძალი სიმრავლე თოვლთა და შვაგებისა შექვიდელ შესიბულ იყვნენ საზამთრო ყინვითა მთები, მაშინ იმ მთებთა ზედა მისთანა დროსა უნდოდა წასვლა სადმე მგზავრად“—ო. და მიუთითებს „ნახე აქ როგორი გაზვიადებით აყრუებს აზრსა; შეეძლო ეთქვა: ცხარი ზამთრის დღეებში ფიქრობდა გარდაველო დათოვლილი მთები და წასულიყო სადმეო“¹⁴⁹. მისი აზრით მხოლოდ მარტივი მაღლიანი და მდიდარი მშობლიური ენა აცოცხლებს ერის ლიტერატურასა და აძლევს საგანს თავის დანიშნულებას. თვით ისტორიკოსმაც მარტივი და გარჩეული სქესი და კილო უნდა დაიჭიროსო, თვინიერ მდარე სიტყვაობისა და კარგად აღწერიტა სურათივით წარმოადგინოს თვითეული გვარის ყოფაქცევა, თვითეულთა პირთაცა მისთა ავი ზნენი და სათნოებანი. სარწმუნოება და ჩვეულებანი მისნი სხვებიო¹⁴⁹, რომ „მოთხრობის მწერალსა არ უნდა ჰქონდეს მეთვისობა, მომხრეობა გინა მხარის დაჭერა ვისიმესი“¹⁵⁰. იგი უნდა იყოს მართალი და მიუკერძოებელი მაძიებელიო.

ამგვარი აზრია გატარებული კონსტანტინოპოლში მათ მიერ გამოცემულ ყველა წიგნში, რაც ერთხელ კიდევ ადასტურებს იმას რომ უცხოეთში მომუშავე ეს მწიგნობარნი თავიანთ სამშობლოსთან არ წყვეტდნენ არა მარტო სულიერ კავშირს, არამედ მისი პრაქტიკულ

¹⁴⁸ მოკლე რიტორიკა. 1879 წ.

¹⁴⁹ იქვე, გვ. 131.

¹⁵⁰ იქვე.

საქმიანობითაც იკვებებოდნენ. რაღა თქმა უნდა ამ მოღვაწე მონაზონთათვის ყურადღების გარეშე არ დარჩენილა ამ დროს საქართველოში მამათა და შვილთა შორის ყველა ამ საკითხებზე დატყობილი დაევა. როგორც ჩანს ისინი ამ დავისას შვილების ხედულებებს იზიარებდნენ და თავიანთი პრაქტიკული საქმიანობით უცხოეთიდან ადასტურებდნენ მათი აზრების სიმართლესა და სისწორეს.

ქართველ კათოლიკე მოძღვართა საქმიანობა კონსტანტინოპოლში თანდათან ისე გაძლიერდა და გაიზარდა, რომ 70-იანი წლების ახლოს ამ ძმობამ საფრანგეთის ქ. მონთობანში დააფუძნა ქართველ კათოლიკეთა ახალი ძმობა. ახლად დაფუძნებულმა კონგრეგაციამ კონსტანტინოპოლის მსგავსად ხელი მიჰყო ლიტერატურულ საქმიანობას. აქაც გაჩნდა ორიგინალური თუ ნათარგმნი თხზულებანი და დაიწყო ზრუნვა სტამბის შექმნისათვის.

მონთობანის ქართული მონასტრის მთავარი მოძღვარი იყო ანდრია წინამძღვრიშვილი. იგი მეტად ენერგიული ხელმძღვანელი და პეტრე ხარისჭირაშვილსავე დაუზარელი მუშაკი გამოდგა. პეტრე ხარისჭირაშვილის სიკვდილის შემდეგ კონსტანტინოპოლსა და მონთობანის მოძღვართა შორის ანდრია წინამძღვრიშვილსა, ალფოზ ხითარიშვილსა და სტეფანე გიორგაძეზე უფრო საქმიანი არავინ ჩანდა. 80-იანი წლების ახლოს ანდრია წინამძღვრიშვილმა მონთობანში ქართული წიგნების გამოცემა დაიწყო. მან პარიზიდან „დაიბარა“ საბეჭდო მანქანა, რომელიც 500 ფრანკი დაჯდა. „სტამბაზანის ოთახები გააგლეხინა“ და ყველაფერი წესიერად მოაგვარა.

უფრო გვიან ერთმა ფრანგმა დედაკაცმა ძმობას შესწირა ტიპოგრაფიის მანქანა და მონთობანის ქართული სტამბა საკმაოდ გაძლიერდა. თუმცა შემდეგ სხვადასხვა მიზეზების გამო ეს საბეჭდო მონთობანის ძმობას აღარ შერჩენია. „გესიამოვნებათ შემდეგი — წერდა ალფოზს ხითარიშვილი მ. თამარაშვილს — პ. ანდრიას მონთობანში ყოფნის დროს შემოსწირა მონასტერს ერთმა ფრანკუზის დედაკაცმან, კარგი, ახალი სისტემის მანქანა ტიპოგრაფიისა: სტეფანე რა ჩავიდა მონთობანში უნდოდა გაეყიდა. მე სასწრაფოდ მივსწერე, რომ აქ გამოეგზავნა“-ო¹⁵¹, მართლაც მანქანა მონთობანიდან კონსტანტინოპოლში ჩაიტანეს და იქ ძველ „რეფექტორიაში გამართეს“.

მონთობანელი გამომცემელნი უფრო ლექსიკონებისა და სასოფლო სკოლებისათვის სახელმძღვანელოების ბეჭდვით იყვნენ გატაცებულ-

¹⁵¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფ. 10, საქ. 470, ფ. 9.

ნი, სახელმძღვანელოების გამრავლებით ცდილობდნენ ღარიბი ქართველი ბავშვებისათვის შეექმნათ სწავლის საშუალება. ამ წიგნთა გამოცემლებმა იცოდნენ, რომ ქართველი საზოგადოება ამ დროისათვის მთელი მონდომებით ეკიდებოდა სწავლის საკითხებს, სკოლებს, ქირობდა მასწავლებლებს და სხვა... „ღალატის რაღაცეა რამდენათაც გინდა სკოლები, განაწესე იმათში რამდენათაც გინდა მეცნიერნი მასწავლებელნი, ალაცე სკოლები ბავშვებით, რა სარგებლობა წარმოსდგება ამათგან თუ რომ არ იქნებიან თანვე დასტამბული წიგნები უხვად, რომელზედაც შეიძლებოდაც გაკვეთილის მიცემა და სწავლება ყრმათა?“¹⁵² წერდნენ ისინი და ასაბუთებდნენ, რომ საქართველოში სკოლების გამრავლებისათვის საჭიროა სასწავლო წიგნების გამრავლება, რომელზედაც შეეძლებოდათ ესწავლათ პატარა შეგიკრდებს. წინააღმდეგ შემთხვევაში უწიგნოდ გახსნილი სკოლები დღენაკლულნი იქნებიანო.

რომ მარტო „ბუნების კარი“ არ იკმარებდა სკოლებში მოსწავლეთა გასაწვრთნელად, ისინი იმოწმებდნენ ი. გოგებაშვილის ზეცუებს: „ბევრ ყმაწვილ კაცს სურს და ცოდნაც ნებას აძლევს, რომ სხვადასხვა მეცნიერებაზედ წიგნები შეადგინოს, მაგრამ კითხვა—ვინ მოითხოვს და ვინ მოიბოვებს, იმას ხელითგან კალამს ავლებინებს სამუდამოდ“-ო¹⁵³ და ჩვენც იმისათვის, რომ ქართველთა შორის ყოფილიყო მომთხოვნისა და მომპოვებელიც გადაწყვიტეთ „გვეშრომა გულისმოდგინებით ამ ფრიად სასარგებლო საქმისათვის“-ო¹⁵⁴. რადგან ჩვენი ძმობაც ორ ძირითად ამოცანას ისახავს: რომ ა) „ქვეყნიური გართხმულებისაგან მოცილებით. ...შევიძლოთ უფრო კეთილად მსახურება ღვთისა, საცხოვრებლად სულისა ჩვენისა“ და ბ) ქართული ენის მოუბარ რომის კათოლიკეთ და სომხის კათოლიკეთ საეკლესიო, გინა საბაროხო სკოლებში მასწავლებლობის ქმნით ვასწავლოთ კათოლიკე ყრმათა კითხვა, წერა, კათეხიზმი, არითმეტიკა და სხვა ამნაირი სასწავლო რამეები“-ო¹⁵⁵. ისინი ურჩევდნენ მასწავლებლებსა და მშობლებს, წერა-კითხვის შესწავლის შემდეგ მოსწავლისათვის ეწვალეზინათ ჯერ ქართული გრამატიკა, შემდეგ მოკლე გეოგრაფია, საზოგადო ისტორიის დასაწყისები და სხვა „ყმაწვილს თავის დედაენაზედ, რომელიც საკმაოდ ესმის გონება სულ მალე

¹⁵² მოკლე ქართული გრამატიკა, სასოფლო სკოლებისათვის, მონთობან-კონსტანტინოპოლში, 1877 წ., შესავალი.

¹⁵³ იქვე.

¹⁵⁴ იქვე.

¹⁵⁵ იქვე.

გაეხსნება და ადვილად შეისწავლის სამეცნიერო დასაწესებლად. ერთხელ კიდევ იმეორებდნენ იაკობ გოგებაშვილის სამართლიან აზრს.

სასოფლო სკოლებისათვის შედგენილი ეს სახელმძღვანელო „ადვილად სასწავლებელ მეთოდზე“ იყო აგებული. ვინც ამ მშობლიურს ენაზედ შედგენილ წიგნებს საფუძვლიანად შეისწავლის, მას გიმნაზიაში რუსული საგნების შესწავლაც სამჯერ უფრო გაუადვილებდნენ¹⁵⁶. წერდნენ ამ სახელმძღვანელოთა შემდგენელნი. და მართლაც, როცა ვაკვირდებით მათ მიერ გამოცემულ სახელმძღვანელოებს, თვალში გვეცემა აზრების სისხარტეცა და სიმარტივეც. აი ზოგიერთი მაგალითი ქართული გრამატიკიდან: „გრამატიკა არის ხელოვნება კანონიერად ლაბარაკისა და წერისა. ასოთაგან შესდგებიან მარცვალნი, მარცვალთაგან ლექსნი, ლექსთაგან შესდგება სიტყვა, რომლითაც გამოითქმის აზრი“¹⁵⁷. „მოკვეთილი და შემთხვევითი წინადადების“ ანალიზი. — „ვახტანგ გორგასლანი მოკვდა ვითარცა გმირი — ამ ფრაზაში არის ორი წინადადება. ერთი არის მთავარი და დამოკიდებული, სრული და წრფელობითი, და თანვე შიგ შეტყობილი, რადგან შესმენილი ზმნაში შეტყობილია. ქვემდებარე არის ვახტანგ გორგასლანი, არის მარტივი და ძიებიანი ზმნა შეიტყობების აქ იქმნა. შესმენილი არის მომკუდარი, რომელიც არის მარტივი და შენაწევრებული, რადგან ძიებად აქვს შემდეგი წინადადება ესე: ვითარცა გმირი. მეორე წინადადება არის — ვითარცა მოკვდების ერთი გმირი: ეს არის შემთხვევითი და განსაზღვრებითი წინადადება, რადგან მოკვიდების მთავარ წინადადებასა და აცხადებს მოუცილებრივ საჭირო ვარემოებასა მისსა. არის მოკვეთილი, რადგან ზმნა და შესმენილი მოკვეთილი აქვს და ძალითად შეიტყობიან მასში. ქვემდებარე არის ერთი — გმირი, რომელიც არის მარტივი და ძიებანი. ზმნა არის — არს, ხოლო შესმენილი არის მომკუდარი, მარტივი და შეუნაწევრებელი“¹⁵⁸.

მონთობანელმა გამოცემლებმა დიდი ამაგი დასდეს ლექსიკონების გამოცემის საქმესაც. მათ ერთხანს გადაწყვეტილი ჰქონდათ დიდი ქართული ლექსიკონის გამოცემა, რომელიც შეჯერებული უნდა ყოფილიყო საბა-სულხან ორბელიანის ლექსიკონთან. როგორც ირკვევა ჩვენს არქივებში დაცული წერილებიდან, მათ ასეთი ლექსი-

¹⁵⁶ მოკლე ქართული გრამატიკა ქართული სკოლებისათვის, მონთობანს, ენრიკო ფაბრის სტამბაში, 1877 წ.

¹⁵⁷ იქვე.

¹⁵⁸ იქვე, გვ. 155—156.

კონის გამზადებული ხელთაწერი უკვე ჰქონიათ, მაგრამ იმის გამო რომ ნებართვა ვერ აუღლიათ, მისი დაბეჭდვა ვეღარ მოხერხებულა. სამაგიეროდ მათ დაბეჭდეს მოკლე სახელმძღვანელო ფრანგულ-ქართული და ლათინურ-ქართული ლექსიკონები, რომელთაც დაეკუთვნა ილი იყო აგრეთვე სასოფლო სკოლების ყრმათათვის. ამ ლექსიკონების გამოცემით მათ თავიანთი წვლილი შეიტანეს ქართული ლექსიკოგრაფიის შესწავლის საქმეში.

მონთობანელ ლექსიკოგრაფებს ამ გზაზე დახვდათ ერთგვარი სიძნელეც, რაც მათ დიდის დაკვირვებით გადაჭრეს და დაძლიეს. „რადგან დღემდე არ იყვნენ ქართულს ენაზედ — წერდნენ ისინი — დაბეჭდილნი მეცნიერების სწავლისათვის საჭირო ხელთა სახელმძღვანელო წიგნები, რომლებსგანაც შესაძლებელი ყოფილიყო ზოგიერთი ტექნიკური ლექსების ამოკრება. ამისათვის ყოველის დონისძიებით ვეცადეთ, რათა გვებოვნა იმნაირი ლექსები, რომელნიც ყოფილიყვნენ ქართული ენის თვისებისანი და ზოგნიცა ვსთარგმნეთ ფრანციცულითგან. მაგრამ, რადგან ამ ლექსთაგან ზოგიერთი პირველში ძნელი მისახვედრია, ვიდრემდის კაცი კარგად შეეჩვიოს იმათ, ამის გასაადვილებლადაც ბევრს ადგილას გვერდითვე მიუწერეთ ის ფრანციცული ლექსები, რომელთაგანაც გადმოითარგმნენ ისინი, საცნობელად თუ რომელი ფრანციცული ლექსის მაგივრათ გვიხმარია ჩვენ ის ქართული ტექნიკური ლექსი“—ო¹⁵⁹. კოსტანტინოპოლსა და მონთობანში გამოცემული ლექსიკონების გაცნობა მკითხველს ადვილად დაარწმუნებს მის შემდგენელთა დიდ განათლებასა და გემოვნებაში. ზოგიერთ შემთხვევაში ისინი ასწორებდნენ დღეს გაბატონებულ უცხო სიტყვებს და ძველი ქართული მწერლობიდან მოტანილი ქართული სიტყვებით ცვლიდნენ მას. მაგ: le canif—ციფვი, კალმის დანა, la citerne—ცვარნიტი—წვიმის წყალი. Un noyau—წალკატი—ორწვერა თოხი და სხვა.

ზოგჯერ კი ქართულ ენაზე არ არსებულ ტექნიკურ სიტყვებს უძებნიდნენ საყურადღებო შესატყვისებს და ჩვენს ენაში შემოჰქონდათ სრულიად ახალი ცნებები, მაგ: Un conon—ქვემეხი, Un mortier—ქვემეხიკი, Un pantalon—საწმართული შარვალი, Un limonade—ლიმონათი —თურინჯის შარბათი და სხვა.

კოსტანტინოპოლისა და მონთობანის ქართული წიგნების გამოცემელთა სასახელოდ მარტო ისიც კმარა, რომ მათ 1877 წლიდან 1881 წლამდე, სულ რაღაც ოთხი წლის განმავლობაში შესძლეს

¹⁵⁹ მოკლე ქართული გრამატიკა, მონთობანი, 1877 წ. შესავალი.

25-მდე სხვადასხვა წიგნის დაბეჭდვა და გავრცელება საქართველოში. ეს კეთილშობილი ადამიანები, რომელთა გვარი არც ერთ წიგნს არ აწერია, წუხდნენ მხოლოდ იმაზე, რომ ეს „წიგნები ჩვენი ნატურის დაგვარ ჭერ კიდევ ვერ უპასუხებენ საქართველოს საზოგადოებების ყოველს მოთხოვნილებასა, და შეამჩნევს საზოგადოება ამათში სხვადასხვა სახის ნაკლებულობათაცა, რომელნიც საზოგადოდ მოხდებიან ზოლმე წიგნების პირველ გამოცემებში... მაგრამ იმედი გვაქს ამ გზობად მოგვიტევენ საზოგადოება... რადგან ახლა მრავალი სიძნელეების გამო შეუძლებელი იყო უკეთესი გამოცემა“¹⁶⁰. და პირობას დებდნენ ამ წიგნების მეორე გამოცემაში „შევასწორებთ გულისმოდგინებით ყველა ნაკლოვანებას და დაეკმაყოფილებთ მკითხველს“.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ პ. ხარისჭირაშვილმა დიდი ცდისა და შრომის შედეგად 1859 წ. პაპისა და თურქეთის მთავრობის ნებართვა აიღო და სტამბოლში, ფერიქვეს (უბანია სტამბოლში) დააარსა ქართველ კათოლიკეთა უმანკო შთასახების ძმთა სავანე. შემდეგ აქვე დაარსდა ქართველ კათოლიკე მონაზონთა (დედათა) სავანეც. დაარსებიდან უკვე ერთი წლის შემდეგ მონასტერს გაუჩნდა მცირე სასულიერო სასწავლებელი. ამ სასულიერო სასწავლებლის პირველი მოსწავლენი იყვნენ სტამბოლის ბაზარზე გასაყიდად გაყვანილი გურული ბავშვები და ახალციხიდან სპეციალურად ჩამოყვანილი ყმაწვილები. იმისათვის, რომ ამ სასწავლებელს, სადაც ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა სწავლა, ოფიციალური სახე ჰქონოდა, ხარისჭირაშვილმა შეუდგინა სპეციალური დებულება, რომელიც დიდი ბრძოლის შემდეგ 1864 წ. ქ. რომში დაამტკიცებინა კარდინალებს¹⁶¹.

სტამბოლის ქართულ სასულიერო სასწავლებელში სწავლის ხანგრძლიობა პირველად ორი წელი იყო. 1870-იანი წლებიდან იგი სამწლიან სასწავლებლად გადაკეთდა და ქართული სასულიერო სემინარიის შექმნის რეალური პირობები მოამზადა. საყურადღებოა, რომ 1894 წელს მონასტრის ახლოს დაწყებული ახალი 4 სართულიანი სახლის მშენებლობისას ნაგულისხმევი იყო, რომ აქვე მოთავსებულიყო მომავალი ქართული სასულიერო სემინარია¹⁶².

ახლად დაარსებულ ქართულ სკოლაში საღვთისმეტყველო საგნების გარდა ისწავლებოდა: ქართული ენის გრამატიკა, ქართული ლიტერატურა და ისტორია, მათემატიკა, ფიზიკა, ასტრონომია, სა-

¹⁶⁰ მოკლე ქართული გრამატიკა, მონთობანი, 1877 წ. შესავალი.

¹⁶¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. № 10, საქ. 787, ფ. 9.

¹⁶² იქვე, საქ. 169, ფურც. 11.

მედიცინო საქმე და სხვ. სასწავლებელში დიდი ყურადღება მქონდა დათმობილი ფრანგული და ლათინური ენების სწავლებას. რადგან ლათინური ენა ძველი სამეცნიერო და აგრეთვე საეკლესიო ენა იყო და ამავე დროს კათოლიკური სამყაროს „უმადლესობის“ ენა იყო ლათინურ ენაზე მუშაობდა. ხოლო ფრანგული ენა მშვენიერად ევროპაში ყველაზე უფრო გავრცელებული და ყველაზე უფრო პოპულარული ენა იყო. ცნობილია, რომ საფრანგეთის სახელმწიფო კათოლიკური სამყაროს ცენტრის შემქმნელიც და თავგამოდებული მფარველიც იყო ათეული წლებით. ალბათ ამიტომ კათოლიკური სარწმუნოება ბოლოს და ბოლოს ფრანგების სარწმუნოებადაც გაიგებოდა სხვადასხვა ქვეყნებში (ასე იყო ეს ჩვენშიაც). ამიტომაც სკოლაში ლათინური და ფრანგული ენები ყოველთვის წამყვანი საგნები იყვნენ.

სასწავლო პროგრამა ისეთნაირად იყო შედგენილი, რომ სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ, ყველა მოსწავლეს შესძლებოდა ფრანგულ და ლათინურ ენებზე წირვის აღსრულება და ფრანგულ სემინარიაში სწავლის გაგრძელება. განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა აგრეთვე ლიტერატურული ქართული ენის სწავლებასაც. კონსტანტინოპოლის ქართველ-კათოლიკე ძმთა მთავარი მოძღვარი პ. ხარისჭირაშვილი 1873 წ. წერდა: „ამისათვის გვსურს ახლა, რომ ვიდრემდე იმ სამ წელს ისწავლონ თანვე ქართულზე დაბალი კლასის რამეები, რათა ოდეს დაასრულებენ ევროპულ ენების სწავლას იყვნენ მომზადებულნი მაღალი კლასების სწავლისათვის იმ ევროპულ ენებზე და იმ რიგობით თანვე შეისწავლონ კარგად სუფთა, დაბიური ქართული და თხზვა. კანონიერად, ქართულზე. თვარემ უამისოდ რას არგებს მათ და ანუ მამულს, მარტო ევროპულის ენებით ლაპარაკი; ოდესმე თუ ვერაფერს ასარგებლებენ მამულსა და თავიანთ მამებსა; ვითარცა აგერ.იოსები, აგრედ საქებურად შეთხზავს ლათინურებ, ფრანციკულებ და იტალიანურებ, რომ ბევრს ნასწავლ ფრანკულს და იტალიანს გაუჭირდება ეგრეთ შეთხზვა, მაგრამ ოდეს მოვა ქართულზე თხზვაზედ ორ სირას* ვერ შეთხზავს, ეგრედ, რომ სწორე ქართული იყოს და წადგეს სადმე ის თხზულება“¹⁶³...

იმისათვის, რომ ფერიქოვის ქართველ კათოლიკეთა ძმობას ჰქონოდა ეკონომიური დასაყრდენი, პ. ხარისჭირაშვილის ინიციატივით და-

* სირა-მწყრივი, ხაზი ამ შემთხვევაში სტრიქონი (თურქულია).

¹⁶³ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, ანაწერი 2546.

არსდა სავაჭრო ამხანაგობა-ქარვასლა, რომლის შემოსავალი ძმობას საერთო ფონდში გადადიოდა და მის სხვადასხვა საჭიროებებს მიჰედებოდა. ჩვენს ხელთ არსებული ცნობებით, 1900 წლისათვის ამხანაგობის განკარგულებაში ყოფილა 5 დუქანი და სხვა საგნები, რომლის წლიური შემოსავალი უდრიდა 4 000 მანეთზე მეტს. 1900 წლისათვის ძმობას ბანკში დაბანდებული ჰქონია 45 000 მანეთი. გარდა ამისა ძმობას ჰქონდა თავისი პატარა ძროხების ფერმაც, სადაც საჭირო ხდებოდა აგრეთვე დაჭირავებული მუშახელი.

ამ შემოსავალზე იყო დამოკიდებული კონსტანტინოპოლის ქართული სასულიერო სკოლის ბედიც, რომლის კონტინგენტი თანდათან იზრდებოდა. პეტრე ხარისჭირაშვილს მიაჩნდა, რომ ამ სასწავლებელ დამთავრებულს შეუძლია შეასრულოს როგორც სასულიერო, აგრეთვე სამოქალაქო სამსახური. იგი განსაკუთრებული გულისხმიერებით ეკიდებოდა სასწავლებელში ქართველი მაჰმადიანების მოზიდვასა და მომრავლებას და ფიქრად ჰქონდა ყველა ისინი, როცა დამთავრდნენ სასწავლებელს, გაეგზავნა ადგილებზე, როგორც ქართული ენისა და მამულიშვილური გრძნობების დაცვისათვის მეზობელი მისიონერები. მისი აზრით, როცა ამგვარად მომზადებული პატრიოტებით დაიფარებოდა „თურქეთის საქართველო“, მაშინ დადგებოდა რეალური პირობები საქართველოს სრული გაერთიანებისა. კათოლიკური სამყარო ამ საკითხს თავისი კუთხით უყურებდა და სულ სხვანაირად აფასებდა მას. „წმინდა რომა“ ფიქრობდა, რომ მუსულმან ქართველთა შორის „გვაროვნული“ პროპაგანდის წარმოება და ეროვნული გრძნობების გაღვიძება შექმნიდა პირობებს მათი გაკათოლიკებისათვის. ამ საქმეში ქართველი კათოლიკენი მეტად საჭირონი იყვნენ. 1876 წ. ფრანგული გაზეთი „ინდებენდანტ ბელგიეში“ წერდა: „ცხრამეტ მარტს 1876 წ. წმ. იოსების დღესასწაულის დროს დიდძალი ხალხი დაესწრო სტამბოლში ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიაში ქართულ ენაზე წირვას, სხვათაშორის იყვნენ სამი პრიმასი (მღვდელი) ქართველ კათოლიკებისა და მონსიონონერი კრასერი, არხიეპისკოპოსი დეკლოსერი, ვიკარიოტესტა და სხვანი. წირვის დროს ქართულად გალობდნენ. ქართული გალობა საამო სასმენელი ყოფილა. წირვის შემდეგ ამ ქართველთ ეკლესიის დამფუძნებელმა პ. ხარისჭირაშვილმა და ერთმა სხვა პატრმა სიტყვა წარმოსთქვეს ქართულად. ამ შესანიშნავ მონასტერთან გამართულია ორი სკოლა ერთი სავაჭებო და მეორე საქალებო, რომელშიაც მოწაფეებს ქართულად ასწავლიან ყველა საგნებს. ეს სკოლები ამ თხუთმეტი წლის წინ არის დაფუძნებულნი. ამჟამად ამ სკოლაში 160 ყმაწვილი სწავლობს, თითქმის ყველა ქართველები არიან, თუმცა მცო-

რედ ბერძნები და სომხებიც ურევებიან, რომლებიც ავრეთვე ქართულ-სა სწავლობენ. მიზანი ძმობისა არის ნაციონალურის ვრძინობის აღძვრის საშუალებით კათოლიკის სარწმუნოების გავრცელება ოსმალეთის გამაჰმადიანებულ ქართველებშიო¹⁸⁴.

შიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ ოღნავ გვექვეებს აქ წავლეთა რიცხვი (160), ვერწმუნებით იმ აზრს, რომ 80-იანი წლები-სათვის მისი კონტინგენტი საკმაოდ გაზრდილი იყო, რომ ქართველთა ამ სასწავლებლებში მართლაც სწავლობდნენ ბერძნები, სომხები და აქაიქ ქართველი მაჰმადიანებიც. ის ვარაუდი, რომ მართლაც ბევრმა ქართველმა მაჰმადიანმა მიაშურა სტამბოლის ქართულ სკოლას იქიდანაც მტკიცდება, რომ 1896 წ. სკოლის მასწავლებელი ალექსანდრე მელვინიშვილი ივ. გვარამაძეს ახალციხეში სწერდა: „მამაო გვარამაძევ მაქვს ვედრება თქვენდამი და ველი რომ ამ ჩემს ვედრებას უღებყოფთ და კიდევაც ეს გახლავთ თხოვნის მიზეზი... თუ რომ შეიძლება, თქვენგნით, როგორც წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წევრი შეიძლოთ სახეში მიღება და ცოტაოდენი წიგნებისა ორ-ორი ეგზემპლარი მომიძებნოთ, რადგან ქართველ თათრებმა ზალლა წაიდეს და ზოგიც მაიბანი კიდევაც გაკვეთილს იღებენ ჩემგან და წიგნების სიმცირემ მეტის მეტად შეწუხება მომაცენათ“¹⁸⁵.

ბევრი ქართველი მაჰმადიანი იქამდე დაუახლოვდა „ქართველთა ძმობას“, რომ ეკლესიაში ქრისტიანულ ქადაგებაზედაც კი დაიწყო სიარული. „აქ სამი რიგის ქართველები არიან — წერდა სასწავლებლის მოძღვარი სტეფანე გიორგაძე 1909 წ. — კათოლიკენი, არა კათოლიკენი და მაჰმადიანიო“¹⁸⁶. მართლაც რელიგიური და პოლიტიკური წინააღმდეგობის მიუხედავად შორს გადაკარგული ბევრი მაჰმადიანი ქართველი თავიანთ თვისტომ ქართველებთან არჩევდა ყოფნასა და სიახლოვეს.

ფერიქოვის ქართული სკოლის მასწავლებლებს სკოლაში შემოღებული ჰქონდათ სწავლების თავისებური მეთოდები და ხერხები. 1900 წ. დ. მულაშაშვილმა მოინახულა სტამბოლის აღნიშნული სკოლა, მისი ყურადღება მიიპყრო იქ სწავლების ახლებურმა მეთოდებმა, რომელსაც თავისებური დადებითი შედეგიც გამოუღია, მულაშაშვილი კონსტანტინოპოლიდან თამარაშვილს სწერდა: „აქ ყმაწვილებს

¹⁸⁴ ზ. კვიციანიძე, აბატი ხარისპირაშვილი, 1895 წ., გვ. 74—77.

¹⁸⁵ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზ. ხელნაწ. ფ. № 2684.

¹⁸⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 169, ფ. 81.

ქართული
საგარეო
საზღვაო
საზღვაო

ქართველ კათოლიკეთა სკოლა და მონასტერი კონსტანტინოპოლში

ბუნედიქტეს მშვენიერი მეთოდით კარგათ შეუსწავლიათ ფრანგული, ფრანგულად ლაპარაკობენ უკვეო¹⁶⁷.

სკოლის მოსწავლენი განსაკუთრებული მონდომებით ემსახურებოდნენ ქართულ ლიტერატურას. მათ წრეში დიდი სიყვარულით სარგებლობდა „ვეფხისტყაოსანი“, რომლის გენიალური ავტორის, შოთა რუსთაველის პორტრეტი 1874 წ. თამარ მეფის სურათთან ერთად გადაბეჭდეს თავიანთ სტამბაში. როგორც ფაქტებიდან ჩანს ბევრმა მოსწავლემ ზეპირად იცოდა ვეფხისტყაოსნის ადგილები, ხოლო ზოგიერთმა მთლიანად ვეფხისტყაოსანიც. ამ ფაქტს ადასტურებს მათი პირადი წერილების გაცნობაც. ალბად ქართული ლიტერატურის დიდი სიყვარულის წყალობით იყო, რომ ამ მოსწავლეთაგან ბევრი თბზავდა ლექსებსაც. სკოლაში დიდი სიყვარულით სარგებლობდა აგრეთვე სულხან-საბა ორბელიანის იგავ-არაკთა წიგნი და მისივე ევროპაში მოგზაურობა, რომელიც ხელნაწერის სახით ინახებოდა ბიბლიოთეკაში. ამავე ბიბლიოთეკაში იყო შენახული „ქართლის ცხოვრების“, „მარგალიტის“ (დიდაქტიკური კრებული), „ოთხთავების“, „იამბიკოებისა“ და სხვა მრავალ წიგნთა ხელნაწერები¹⁶⁸.

სკოლის ხელმძღვანელობა განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა იმას თუ სკოლაში ვინ კითხულობდა გაკვეთილს ანუ როგორც მაშინ ამბობდნენ „ვინ აძლევდა დასებას“¹⁶⁹. მასწავლებლები განსაკუთრებით მომზადებულნი „ფილოსოფოსნი“ უნდა ყოფილიყვნენ, რათა შეძლებოდათ მოსწავლეთა კარგი გაწვრთნა. ამგვარივე მკაცრი მოთხოვნები წარუდგებოდათ ხოლმე მოსწავლეებს. მოსწავლეები მარტო „ღვთის მოშიშობითა“ და მორჩილი ბუნებით არ შეიჩივოდნენ. მოსწავლის სკოლაში მიღებისას ანგარიში ეწეოდა იმას თუ ვის შეეძლო გამოსულიყო „სამაგალითო სწავლული“ და ვის შეეძლო გამოსდგომოდა თავისი ცოდნით სამშობლო ქვეყანას¹⁷⁰.

1880—1900-იანი წლებისათვის სკოლაში განსაკუთრებული რეჟიმი, თითქმის სპარტანული მეთოდები ყოფილა შემოღებული. სკოლადაშთავრებულ მოსწავლეთა ნაწილი (ვინც სწავლაში გამოიჩინათ თავს) საეკლესიო ძმობის ხარჯზე სწავლას აგრძელებდა სხვადასხვა ფრანგულ და იტალიურ სემინარიებში. მოსწავლეთა მეტი ნაწილი მაინც სტამბოლის იენიშარის ფრანგულ სემინარიაში რჩებოდა, სადაც ქართველი სემინარისტებისათვის კვირაში ორჯერ განკუთ-

¹⁶⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 319, ფურც. 49.

¹⁶⁸ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, ხელნაწ. ფონდი № 2662.

¹⁶⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 410, ფურც. 3.

¹⁷⁰ იქვე, საქ. 165, ფურც. 14.

ვნილი იყო ქართული გაკვეთილების მიცემა ქართულ ენაში, ლიტერატურაში და ისტორიაში¹⁷¹.

მეცხრამეტე საუკუნის მიწურულისათვის კონსტანტინოპოლის ქართულ სკოლას ყურადღება მიაქცია საქართველოს საზოგადოებრიობამაც. ქართულ პერიოდულ პრესაში სულ უფრო ხშირად იყენებოდა კორესპონდენციები და წერილები ამ სკოლის შესახებ.

1897 წ. გაზეთ „ივერიის“ კორესპონდენტი ეწვია სტამბოლის ქართველთა ქმობას და მოინახულა მისი სასწავლებელიც. კორესპონდენტის ჩასვლა დაემთხვა სკოლაში გამოცდების დაწყებას. იგი დაესწრო გამოცდებსაც. ყოველივე იქ ნახულით გაოგნებული და აღფრთოვანებული კორესპონდენტი ამავე წლის ივლისში „ივერიას“ სწერდა:

„3 ივლისს ამა წლისა იყო წლიური გამოცდა კონსტანტინეპოლის ჩვენ ქართველ კათოლიკეთა ახალ დაარსებულ ქართულ-ფრანგულ სკოლაში. ყმაწვილებმა ზედმიწევნით კარგად იცოდნენ ქართული კითხვა-წერა, გრამატიკა და ხალხური სიმღერები. ფრანგული და ლათინური გვარიანად იცოდნენ. ყველა იქ დამსწრენი კმაყოფილი დავრჩით. გამოცდამ გასტანა ოთხი საათი. ბოლოს დავარიგეთ საყმაწვილო წიგნები, რომელიც შემოსწირეს ჩვენს სკოლას ბ-ნ იოსებ ლეჟავამ და მაქსიმე შარაძემ. თექვსმეტი ცალი პატარ-პატარა წიგნაკები მშვენიერისა და შესაფერის შინაარსით. ის წიგნაკები დიდის სიხარულით და პატივით მიიღეს პაწაწინა მესხებმა, რომელთა მომავლისაც დიდი იმედი გვაქვს. დამფუძნებელი წინამძღვარი სკოლისა მამა სტეფანე გიორგაძე ძმებითურთ დიდ მადლობას უძღვნიან შეწირულობისათვის“ —ო¹⁷².

კონსტანტინოპოლის ქართული სასულიერო სასწავლებლის მოსწავლენი სისტემატურ მიწერ-მოწერას აწარმოებდნენ წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების წევრებთან და ბევრ მოწინავე ქართველ მოღვაწესთან. მათი წერილების შინაარსი ყოველთვის სამშობლო ქვეყნის ამა თუ იმ საკითხს შეეხებოდა. ზოგიერთი მათგანი სკოლის მერხიდანვე ფიქრობდა ქართული ისტორიული მეცნიერების შესწავლისათვის მოეკიდა ხელი. ასეთი იყო მ. თამარაშვილი, მ. ანტონოვი, დ. მულაშაშვილი, მ. თარხნიშვილი და მრავალი სხვა.

„ყურადღებით შევაგროვებ ყველა ჩვენი ძველი ცხოვრების ნაშთსა—წერდა 1907 წ. ამ სკოლის ერთ-ერთი მოსწავლე ალიოზ ბათმანაშვილი¹⁷³ — ეს შრომა კიდევ დაწყებული მაქვს: ჩვენი მონასტ-

¹⁷¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 165, ფურც. 14.

¹⁷² გაზ. „ივერია“, 1897 წ. № 185.

¹⁷³ ახალციხის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი 507.

რის ბიბლიოთეკაში უყურადღებოდ მიყრილნი იყვნენ რამდენიმე ხელნაწერები, მლილთაგან შექმულნი და ნოტიობისაგან დაზინებული. ესენი შევავროვე და სულ გავჩხრიკე. ჯერჯერობით ხელნაწერი მაქვს ხელში 1) ოთხთავი ტყავზე ნაწერი ჩვეულებრივ დაწვერიან დაწვერის ხელი საოცრად მშვენიერია, ისე რომ მრავალნი შეკითხვბოდნენ დაბეჭდილი ხომ არ არისო. 2) ოთხთავი მსხვილ ქალაღზედ ნაწერი. გადაწერილია ვიღაც დავითისაგან „ღ-შე ფ დ ცდვლი — დავით და მეუღლე მისი გულივარდა“. ეს ოთხთავი დაუხსნია მხე-ქალას თვის შვილის სვიმონისათვის. თარიღი არსად უძევს: იქნება თქვენ ამ ზემოხსენებულ პირს იცნობდეთ და თარიღი ასე თუ ისე მიაგნოთ. 3) სამწირველო კონდაკი, ესეც ხუცურად ნაწერი. პირველ ფურცელზედ მხედრულად აწერია: ეს წიგნი ნარის ბეჟანსჯან ძეს შ-გ წელსა ათასი რვაასი. ჩემის აზრით ეს წიგნი ერთ ანტონთაგანის დროს ეკუთვნის, რადგან მხოლოდ ეს ორნი იყვნენ მგონია, რომელნიც დაყოფის შემდგომ თავიანთთავს უწოდებდნენ „ყოვლის საქართველოს კათალიკოსად“. აი აქ როგორ იხსენიება კათალიკოსი: „წ—მმთ. მთავარი ჩვენი სახელ პატრიარხი (?) სამეუფოსა ქალაქისა. ახლის იერუსალემისა მცხეთის ქართლისა, კახეთისა და ყ დ საქართველოსა“. 4) იამბიკონი ჩართულ-მხედრულით ნაწერი ვიღაც „პოლოსასაგან“. დანარჩენ ხელნაწერებზე სხვა დროს... აი მათი სახე-ლები: 1) თელემაკი 2) ქრისტომათიასავით წიგნი (მგონია 1499 წლისა) ჩვეულებრივ ხუცურით ნაწერი, რომელიც შეიცავს ღვთისმშობლის ცხოვრებას, მარგალიტს, სამოთხეს და კვლავ მარგალიტს. წიგნი in-8 დიდის სახისაა და შეიცავს 608 გვ. დაწერილია ნათანაელისაგან. 3) ს. ს. ორბელიანის ევროპაში მოგზაურობა, ხუცურათ 1768 წ. 4) სადღესასწაულო 1786 წლისა, ხუცურათ, 5) რიტორიკა ანტონ კათალიკოსისა. 6) ქცევითი ღვთის მეტყველება, სომხურიდან ნათარგმნი 1785 წელს კონსტანტინეპოლს, ახალციხელ მღვდლის ანტონ სიმონ ქარუხნოვის მიერ... ძნელად წარმოიდგენთ რარიგ ნუგეშია მწირ ქართველისათვის, როდესაც იგი ეღირსება მამაბაბათა დიდებულ ნაშთების ნახვას-ო“¹⁷⁴. ბათმანაშვილის მიერ აღწერილი ეკლესიის ბიბლიოთეკაში დაცული ეს ხელნაწერი წიგნები; დაწყებული ტყავზე ნაწერი ოთხთავიდან, გათავებული ქცევითი ღვთის მეტყველებით, დღეს უფრო დიდ ინტერესს იწვევენ. სამწუხაროდ ახლა ამ ძეგლების მდგომარეობის შესახებ ჩვენ აღარაფერი ვიცით. შესაძლებელია მათ ადგილი არც უცვლიათ. ამის დადგენა არც ისე ძნელი საქმეა ჩვენი ისტორიკოსებისათვის.

¹⁷⁴ ახალციხის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი 507.

ამ ხელნაწერთა რიცხვს ბათმანაშვილის ცნობით „36 მოწოდება-
ლი საბის წიგნი“¹⁷⁵ შეადგენდა. გულისხმიერი მოწაფე დიღონის
უკირკიტებდა იოანე პეტრიწის თარგმან „მარგალიტს“¹⁷⁶ რომელიც
მეთხოვეტე საუკუნის ბოლოს მესამედ გადაეწერა ნათესაველს ან
ერთ-ერთ წარწერას: „ი ნემ ნ ფლსფსმნ ჭიმჭიმელმან ატიქურისა
ელადელთა ხმისაგან სპანთ მოსახლედ ენად მოცვალა ესე“¹⁷⁷ იგი სა-
ფიქრებელში ჩაეგდო; ეს „სპანები“ ახალი საბუთი ხომ არ არის
იმისა, რომ ქართველები ისპანელთ განაყოფნი არიანო და თბილი-
სსა თუ სხვა ქალაქებში მოწერილი წერილებით ცდილობდა პასუხის
გაგებას. „ბჭე“ რა ნაწილია კარისა როცა „კარიბჭეს“ ერთად წარ-
მოვსთქვათ ან ბჭობა რა ურთიერთობაშია ამ სიტყვასთანო კითხუ-
ლობდა იგი სხვაგან. კონსტანტინოპოლელ მოსწავლეთა მიზანი სამ-
შობლოში დაბრუნება და აქ მოღვაწეობა იყო. მათ ენატრებოდათ
უცხოეთში თავიანთი სამშობლო და მასზე ფიქრში აღამებდნენ და
ათენებდნენ. აი როგორი აღფრთოვანებით ლაპარაკობენ ეს მოსწავ-
ლენი იმ ერთ შემთხვევაზე, როცა მათ კონსტანტინოპოლის ბაზარში
საქართველოდან ჩამოსული ქართველი ნახეს: „ამ დღეებში ერთი
ქართველი მგზავრი მოვიდა საქართველოდამ... ეს მგზავრი ბაზარში
შეგვხვდა... სულ გაგვაგოცა!... რამდენი ხანია ერთი ქართველი კაცი
არ გვენახა. მაშინვე ვიცანით, მოწითალო ჩოხა ეცვა, წელზეც ხანჯა-
ლი ერტყა. რა წამსვე მას თვალი მოვკარით დაუყვირეთ: ქართვე-
ლო, ქართველს გაუმარჯოს! და დაგვაგვიწყდა რომ შუა ბაზარში ვი-
ყავით. მოვრთეთ მაღალი ლაპარაკი და სიცილი. ფაიტონები გადიოდ-
ნენ და გამოდიოდნენ. გამვლელი და გამომვლელი აქეთ-იქით ეტანე-
ბოდა, თანაც ბნელოდა.. მეორე დღეს სანლუსის სალაპარაკოში მოვი-
და და მაშინ კარგათ ვილაპარაკეთ. საქართველოს ამბები გამოვკით-
ხეთ“-ო¹⁷⁷.

ქართველი მოსწავლენი ფერიქოვის დედათა მონასტრის მონაზვ-
ნებთან ერთად ხშირად საღამოს წარმოდგენებსაც მართავდნენ. ისი-
ნი ჩვეულებრივად მდიდარი პროგრამით გამოდიოდნენ (ფრანგულ,
ქართულ, თურქულ ენებზე) და მაცურებელთა მოწონებას იმსახუ-
რებდნენ. ქართველმა მოსწავლე ქალწულებმა ერთი ასეთი „წარ-
მოდგენა გააკეთეს 1894 წ. მაისის 8-ს, რომელსაც ბევრი ხალხი და-
ესწრო და 40-ოქროზე მეტი აიღეს“¹⁷⁸. აღნიშნული ფული საერთო

¹⁷⁵ ახალციხის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი № 2665.

¹⁷⁶ იქვე.

¹⁷⁷ იქვე.

¹⁷⁸ იქვე.

ფონდში ირიცხებოდა და ახლად დაწყებული სასახლის მშენებლობას ხმარდებოდა.

განსაკუთრებით მომზიბელები იყო აქ 1908 წ. 26 აპრილს წერეთლისადმი მიძღვნილი საიუბილეო საღამო. ამ საღამოს ერთი მონაწილე გახ. „დროების“ კორესპონდენტი—ქართველი მწიღი წერს: „ვინც 26 აპრილს ფერიქოვის ქართველ კათოლიკეთა მონასტერში იყო, იმას აღარ დაავიწყდება ეს დღე. მონასტრის უნცროს კმების ხელით მშვენიერად იყო მოართული ზალა და სურათი აკაკი სა. სურათს ყვაილებს გვირგვინი ჰქონდა შემოვლებული და თავზევით ოქროს ვარაყიანი ასოებით ეწერა: „აკაკი ჩვენი, ვითა შოთა რუსთველი და სარგის თმოგველი“. ქრისტიანი ქართველები, ვისაც კი გაეგო და ბარათი მიეღო, თითქმის ყველა მოვიდა თავის ოჯახობით, დაესწრო სხვათა შორის სპარსეთიდან შაჰის ბრძანებით გაძევებული დღეს აქ მყოფი რუსული გაზეთების კორესპონდენტი ი. ამირაჯიბი. მოახერხეს და მოვიდნენ ჩვენდა სასიამოვნოდ ნაპმადიანი ქართველებიც“¹⁷⁹.

საღამო პარაკლისის გაღაზღით დაიწყო. პარაკლისი გადაიხადა სტეფანე გიორგაძემ. პარაკლისის დროს მოსწავლეთა გუნდი ქართულად გალობდა შემდეგ შესავალი სიტყვა კვლავ გიორგაძემ წარმოსთქვა და კვლავ გალობა დაიწყო. მოსწავლეთა ორკესტრი ყოველი სიტყვის შემდეგ მრავალყამიერს ასრულებდა. ამის შემდეგ იასე რაჭველი შეეხო აკაკის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას. საღამოზე სიტყვები წარმოსთქვეს აგრეთვე დომინიკე მულაშაშვილმა, ვლ. წერეთელმა და სხვებმა. ფერიქოვის ქართული სკოლის მოსწავლე ნებაძემ აქ კისადმი მიძღვნილი საკუთარი ლექსი წაიკითხა. სხვები კიღვე აკაკის ლექსებს კითხულობდნენ.

ქართული კულტურის ეს ცენტრები კონსტანტინოპოლში, მონთობანში თუ ვენეციაში წარმოადგენდნენ სინას, ათონის ჯვრისა და სხვა ძველი კულტურული ცენტრების დაგვიანებულსა და ფერშეცვლილ გამოძახილს, რომლის მოღვაწეობის მთელი შინაარსი საქართველოს ეროვნული და ეკონომიური კონსოლიდაციის ბაზაზე ევროპულ კულტურასთან დაახლოება იყო.

თუ შუა საუკუნეებში საქართველოს გარეთ დაარსებული ეს მონასტრები (კულტურის კერები) ფეოდალური საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური ძლიერების გამოხატულება იყო, მეცხრამეტე საუკუნის ევროპაში დაარსებული ქართველ კათოლიკეთა აღნიშნული კულტურული კერები დაქუცმაცებული და უფლება დაკარგული საქართველოს გაერთიანება-აღდგენის სუსტი ილუზია გახლდათ.

¹⁷⁹ გახ. „დროება“, 1908 წ., № 11.

ფერიქოვის ამ ცენტრში გზად გავლილი მეცნიერები, სტუდენტები, მოგზაურები, ვაჭრები და სხვ. ყოველთვის ქმნიდნენ ეროვნული და ეკონომიური ერთიანობის მომხიბვლელ ატმოსფეროს და კულტურული მოღვაწეობის დიდ გეგმებს ადგენდნენ. ამგვარი ურთიერთობის ერთ-ერთ მაგალითს წარმოადგენს აზნაურ ვლადიმერ წერეთლის მიერ კონსტანტინოპოლში დაარსებული ქართველთა სავაჭრო-ამხანაგობა. კომერსანტი ვლ. წერეთელი საზოგადოებრივ მოღვაწეობასაც ეწეოდა. იგი ქართული ლიტერატურისა და საერთოდ კულტურის დიდი თაყვანისმცემელი იყო. ვლ. წერეთლის მიერ დაარსებული ქართველთა კომერსანტული ამხანაგობის შესახებ სტ. გიორგაძე მ. თამარაშვილს სწერდა: „შეიტყობდით, რომ აქ აზნაურ ვლადიმერ წერეთელმა მოისურვა სავაჭრო ამხანაგობის დაწესება აგერ ერთი წელიწადი იქნება. აქ ჩვენი ახალციხელები ყველა ჩაეწერნენ და აგრეთვე ბევრი ქართველი მაჰმადიანიც. ამან ჩვენ კათოლიკებს ჯერეთ ეს სიკეთე მოუტანა, რომ კვირობით დღეებებს აღარ აღებენ. აქ ჩვენს მონასტერში ერთი ოთახიც მათთვის მიცემულია და ქართული პატარა ბიბლიოთეკაც აქვს. ამ დროს რომ ჰქონდეთ შემთხვევა შეკრებისა და თან ღვთის სიტყვისა. მენაც მოვიწვიე ყველა ქართველი ქრისტიანი თვეში ერთხელ—ერთ კვირას ქართული ქადაგებისათვის თუ მამანი და თუ დედანი და ჯერჯერობით აგერ მეოთხე თვეა და ესწრებიან ქადაგებას. და აქ ქართველ თათრებმაც დაიწყეს მოსვლა... ასე რომ აქ არც ერთს წაეკრება ფეხი ქვაზე, რადგან სამი რიგნი არიან: კათოლიკენი, არა კათოლიკენი და მაჰმადიანიო“¹⁸⁰, და თითქოს ხორციელდებოდა ეროვნული კონსოლიდაციის ლოზუნგი. რელიგიითა და გამოვლილი ისტორიული უბედურებით ერთიმეორეს დაცილებული ქართველობა თითქოს ერთიანდებოდა. ფერიქოვში დამყარებული ამგვარი ურთიერთობის მნახველ დომინიკე მულაშაშვილს მართლაც უფლება ჰქონდა ეთქვა „მე ამაში ზეგარდმო მადლსა ვხედავ და ვრწმუნდები, რომ სამი სარწმუნოების სამი შვილი ქართველთ გვაროვნებისა ისევ ერთს ხეზე ყოფილა დამყნილი და თავის ფესვებს არ მოშორებია“-ო¹⁸¹. ეს ფესვები ყველას საქართველოსკენ ეწეოდნენ.

ამგვარ სიტუაციას უფრო აცხოველებდნენ და სიცოცხლის უნარიანს ხდიდნენ ფერიქოვში დროდადრო სტუმრად ჩამოსული გამოჩენილი ქართველი მოღვაწენი, როგორც იყვნენ: დიმიტრი ბაქრაძე, ალექსანდრე ხახანაშვილი, ალექსანდრე ცაგარელი,

¹⁸⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 169, ფურც. 81.

¹⁸¹ გაზ. „დროება“ 1908 წ., 12. IX.

თედო სახოკია, აკაკი წერეთელი, პ. უმიკაშვილი, მის. წერეთელი, ალექსანდრე მრეველიშვილი, იაკობ ნიკოლაძე და სხვა მოღვაწენი. ევროპაში შექმნილ ამ კულტურის კერებმა თავისებური როლი ითამაშეს საერთოდ ქართული კულტურის ისტორიის განვითარების საქმეში. ფერიქოვის ქართული სასწავლებლის ბევრმა მოწაფემ შემდეგ მეცნიერების ასპარეზზე გამოიჩინათავი, როგორც იყვნენ ისტორიკოსი მ. თამარაშვილი, პუბლიცისტი დომინიკე მულაშაშვილი, რომელიც რედაქტორობდა „ჯვარი ვახისას“, მკვლევარი ალიოზ ბათმანაშვილი, რომელიც საქართველოს ისტორიისა და საეკლესიო მუსიკის საკითხებზე მუშაობდა, მიხეილ ანტონაშვილი (ანტონოვი) სარატოვის სასულიერო სემინარიის რექტორი, მიხეილ თარხნიშვილი გამოჩენილი ქართველოლოგი, ევროპაში ქართული კულტურის მგზნებარე პროპაგანდისტი, ქართული ლექციონარისა და ქართული ლიტურგიული ძეგლების გამომცემელი და კომენტატორი, ევროპაში ქართული ეპიგრაფიკის დამწერლობისა და კულტურის ძეგლების მკვლევარი და ბიბლიოგრაფი, რომელიც აქვეყნებდა შრომებს: გერმანულ, ფრანგულ, ინგლისურ, იტალიურ, ლათინურ და ქართულ ენებზე, თანამშრომლობდა ისეთ მნიშვნელოვან სერიულ გამოცემებში, როგორცაა „მუზეონი“, „კირიოსი“, „აღმოსავლური ქრისტიანული დამწერლობის ძეგლთა კრებული“ და სხვ. ამ უკანასკნელში იგი ხელმძღვანელობდა ქართულ სერიას. მერაბაშვილი, რომელმაც თავი ისახელა მედიცინის საქმეში, ბოლო დროს მოღვაწეობდა ეთიოპიაში, სადაც გამოსცა — ეთიოპიის ხალხური მედიცინის ისტორია რამდენიმე ტომად. შალვა ვარდიძე — ბეირუთის უნივერსიტეტის პროფესორი, ისტორიკოსი, არაბისტი, დაუცხრომელი პატრიოტი და მრავალი სხვა.

ასეთი იყო მეცხრამეტე საუკუნეში დაარსებული ქართული კულტურის კერები ევროპაში თვალის ერთი გადავლებით, ასეთი იყო ის წრე, სადაც უხდებოდა ცხოვრება და მოღვაწეობა აგრეთვე ჩვენს მიხეილ თამარაშვილს.

მიხეილ თამარაშვილი განსაკუთრებული გულისხმიერებით ეკიდებოდა ფერიქოვის ქართულ სკოლას, სადაც 1896—1897 წლებში მასწავლებლობდა კიდევ¹⁸². იგი სკოლაში ფილოსოფიასა და თეოლოგიაში აძლევდა გაკვეთილებს. მ. თამარაშვილის მასწავლებელში მისვლამ ერთბაშად შეატრიალა სწავლების საკითხები. გაძლიერდა და გადიდდა ფილოსოფიისა და ისტორიის გაკვეთილების მიცემა, ხოლო პროგრამა უფრო გართულდა და გამრავალფეროვანდა. ამის გამო

¹⁸² ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, № 142.

მიხეილ თვითონვე წერდა „მაღალი სწავლება ჩვენს სკოლაში სოციალური ლეზბით არ იყო, ისიც შემოვიტანე“¹⁸³ სკოლაში ჩემი მოსვლისთანავე.

საყურადღებოა, რომ კონსტანტინოპოლისა და მსტამბუღში არ დაბეჭდილა მ. თამარაშვილის არც ერთი წიგნი. მიუხედავად იმისა, რომ აქაური გამომცემელი მას ეხვეწებოდნენ წიგნები ჩვენთან გამოაგზავნენ და ჩვენს სტამბუღში დაბეჭდნენ. 1898 წ. იორონიძე მუსაღაშვილი მ. თამარაშვილს სთავაზობდა: თუ მაგ წიგნი წიგნის ფრანგულად გამოცემას აპირებ, დოკუმენტების თარგმანში დაგეხმარებით, ოღონდ აქ გამოაგზავნეო. იგი დახმარებას პირდებოდა აგრეთვე გამოცემის საკითხებში¹⁸⁴. მაგრამ როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თამარაშვილმა პირვანდელი გადაწყვეტილება შეცვალა და განიზრახა წიგნი ქართულად გამოეცა. ამ გადაწყვეტილებისთანავე კონსტანტინოპოლიდან თუ მონთობანიდან თამარაშვილს სთხოვეს, წიგნი მათ სტამბუღში დაებეჭდა, ხოლო თვით დაბრუნებულიყო კონსტანტინოპოლს და იქ დედა მონასტერში ემოღვაწა სულიერი საქმეებისათვის. როგორც ვიცით, თამარაშვილი კონსტანტინოპოლის ქართული კონგრეგაციის ამ მოთხოვნას არ დაეთანხმა, რამაც საკითხის გამწვავება და მისი „ძმობიდან“ მოკვეთა გამოიწვია. ყოველივე ამის გამო თამარაშვილმა ვერ შესძლო კონსტანტინოპოლის და მონთობანის ქართულ სტამბუღში თავისი შრომების გამოქვეყნება. იგი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თბილისსა და რომში გამოქვეყნდა.

ამ დროისათვის მ. თამარაშვილს თავის საკვლევადიებო ქსელი ფართოდ ჰქონდა გაშლილი. მას მსოფლიოს თითქმის ყოველი კუთხიდან, საიდანაც კი სავარაუდებელი იყო ქართული დოკუმენტების არსებობა, მოსდიოდა წერილები და ცნობები. მისთვის თანდათან ნათელი ხდებოდა, რომ საქართველოს ისტორიის შესახებ დოკუმენტები მრავლად მოიპოვებოდა: პეტერბურგის, მოსკოვის, ლონდონის, პარიზის, კონსტანტინოპოლის, ტრაპიზონის, ბეირუთის, ქაიროს, ალექსანდრიის და სხვა ქალაქთა წიგნსაცავებსა და არქივებში. ამგვარი დოკუმენტები უფრო დიდი რაოდენობით მოიპოვებოდნენ უცხოეთში გაფანტულ ქველ ქართულ მონასტრებში: პალესტინაში, შავ მთაზე, სირიაში, სინასა და თაბორის მთებზე — ეგვიპტეში, ათონზე — ბულგარეთში და სხვ.

¹⁸³ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, № 143.

¹⁸⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 319. ფურც. 29.

„მე როდესაც ბეირუთში ვიყავი, — წერდა თამარაშვილს 1907 წ. მაისში კონსტანტინოპოლის ქართულ სკოლადათავრებულ იოსებ მარტიროზოვი, — იქ ძალიან ბევრი მღვდლები გავიცნე. მათ მონასტერში დავდიოდი და ძალიან კარგად მეგობრობდნენ მათთან. იქ იმათ ბიბლიოთეკაში და არხივებში ხშირად დავდიოდი და ბევრი ქართული წიგნები დამხვდა მათ ბიბლიოთეკებში თუ ხელნაწერი თუ ბეჭდური. არხივებშიაც საქართველოს შესახებ საკმარისი საბუთები ვნახე იქ. მე დამპირდნენ, რომ თუ რომ მონიდომეს რაიმე უმჯობესად მომცემდნენ... დაუეიწყარო მამაო თუ რომ გენებოსთ მომწერეთ და მე ყოველგვარ სამსახურს გაგიწევთ-ო“¹⁸⁵

ასევე უგზავნიდნენ ცნობებს ქართული მონასტრის შესახებ იერუსალიმიდან მარიამ თუმანიშვილი, პატრიარქი ფილიპე კამსავი და სხვა.

მ. თამარაშვილს, რა თქმა უნდა, ყოველივე ეს დიდად ახარებდა. მაგრამ იმ ხანად მისი თავი და თავი საფიქრებელი იყო იმ დიდი ვალების გასტუმრება, რომელიც წიგნის გამოცემას მოჰყვა და რომლის პროცენტები დღითი დღე იზრდებოდა. გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდნილმა მკვლევარმა კვლავ თავის სამშობლოს სთხოვა შველა და დახმარება. ამავე დროს იგი გაბედულად მოითხოვდა: „ყველა პატიოსან ქართველს, ვისაც მამული უყვარს, მის წარსულს აფასებს, დიდი ვალი აქვს ხელი მომიწყოს ამისთანა სამამულო შრომაში“-ო¹⁸⁶ მ. თამარაშვილი დაუწყებლად ჩარიცხეს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების წევრად¹⁸⁷.

1911 წ. 10 მაისს მან მიმართა ყიფშიძეს, რომ მას ეშუამდგომლა თბილისის თავადაზნაურობის წინაშე, რათა შესაფერისი შემწეობა აღმოეჩინა წიგნის გამოცემისათვის აღებული ვალების გასტუმრებაში.

„დარწმუნებული უნდა იყო, — წერდა მკვლევარი, — რომ საქართველომაც, რომლისათვისაც განწირული ვიშრომე ჯეროვნად დააფასოს ესრეთი შრომა და მიიღოს შესაფერისი მონაწილეობა მის წარსაგებში. ამ წიგნის გამოცემამ დიდი შრომის გარდა დიდი ხარჯიც მამიწეზა. ყოველნაირი შეწუხება თავზე ავიღე წიგნის სისრულეში მოყვანისათვის, რის გამო საკმაოდ ვალიც დამედო. იმედი მქონდა რომ საქართველოდან მალე აღმომიჩენდნენ შემწეობას, როცა ნახავდნენ ჩემს წიგნს; გარნა ჩემდა დიდად სამწუხაროდ დღემდინ არაფე-

¹⁸⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, 10, საქ. 296, ფ. 1.

¹⁸⁶ ლიტერატურის ინსტიტუტი, ხელნაწერთა ფონდი № 5463—6.

¹⁸⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტი № 10, საქ. 173, ფურც. 103.

რი მივიღე. ამიტომ ვერც ვალი გადავიხადე შეპირებულ ღირებულებას გამო 500 ფრანკით მეტის თხოვნა დამიწყეს“-ო¹⁸⁸.

ყფშიძემ მკვლევარს ბევრი ვერაფერი სანუგეშო ვერ აღწერა. მან ურჩია მხოლოდ, რომ ერთხელ კიდევ პირადად მიეხვედნენ თბილისის თავადაზნაურთა წინამძღოლისათვის. მართლაც, მისი თბილისის თავადაზნაურთა კანცელარიის დავთრებში კიდევ ჩაიწერა მ. თამარაშვილის გვარი, რომ მას დახმარებაზე უარი ეთქვა. სათხოვარ წერილში, რომლის მეორე ცალი მკვლევარის არქივში შემორჩა, ვკითხულობთ:

„თქვენს ბრწყინვალეობას მოუხსენება, რომ ქ. რომში დაიბეჭდა ფრანგულ ენაზე ისტორია ამ სათაურით „საქართველოს ეკლესია“. დიდი შრომა დასჭირდა ამ ისტორიის შედგენას, უფრო დიდი შრომა და ჯათა მოვასმარე მის დაბეჭდვას: ვინაიდან მე ქონება არაფერი არა მაქვს. როგორც იყო დავძლიე ყველა დაბრკოლება. ვიშოვნე ვალი და დავამთავრე ისტორიის დაბეჭდვა... დაბეჭდვას მოუნდა 5000 მან. ეს ამდენი ვალი დამაწვა კისრად და საშუალება არა მაქვს რომ გადავიხადო. ამის გამო მოვალეებმა წიგნი დაატუსაღეს და თუ დროზე არ გადავიხადე სულ დაიკარგება ამოდენა შრომა... ასი თუმნითაც რომ გამიმართოთ ხელი ისიც დიდი შემწეობა იქნება ჩემთვისო“¹⁸⁹.

თავადაზნაურთა სხდომაზე რამდენჯერმე გამოიტანეს დადგენილება დახმარების შესახებ, მაგრამ დადგენილება სისრულეში არავის მოყავდა. ასევე მოიქცა ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურობა, რომელიც იმიზეზებდა, რომ ის, თბილისის თავადაზნაურობაზე ღარიბი იყო, რომ დახმარება მკვლევარისათვის პირველ რიგში თბილისის თავადაზნაურობას უნდა გაეწია.

ბოლოს და ბოლოს მცირე თანხის გამოღება კვლავ ზუბალაშვილებმა იკისრეს. ამასთანავე ბევრმა პატრიოტმა ქართველმა ინტელიგენტმა გამოიღო თავისი მცირე წვლილი და ყველა ეს შეკრებილი თანხა, თბილისის ქართველ კათოლიკეთა მონასტრის მოძღვარს ლ. გოზალიშვილის ინიციატივით გაეგზავნა რომში მ. თამარაშვილს.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ თანხით თამარაშვილმა მთელი ვალეები ვერ გაისტუმრა, ის მაინც შესძლო, რომ წიგნისათვის ყადაღა შეხადა და გავრცელების ნება მიეღო.

მოწინავე ქართველი ინტელიგენცია დიდად წუხდა, რომ უცხოეთში გადაკარგულს და მამულის სიყვარულში გაწამებულ მკვლევარს ასე განუჩივლად ეპყრობოდა საქართველოს „დიდკაცობა“.

¹⁸⁸ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი № 10, საქ. 752, ფურც. 1.

¹⁸⁹ იქვე, საქ. 173, ფ. 97.

იგი კიცხავდა ჩვენი საზოგადოების ერთი ნაწილის ინდიფერენტობას და უსულგულობას. თავის მხრივ ეს მოწინავე ქართველი ინტელიგენცია მუდამ აღფრთოვანებდა, აიძულებდა და საქმიანობაში უშევდა მკვლევარს. მ. თამარაშვილთან ამგვარ ურთიერთობაში ვხვდებით იმ დროის ბევრ გამოჩენილ მოღვაწეს.

მიხეილ თამარაშვილი, როგორც მკვლევარი და ისტორიკოსი, მოწინავე ქართველმა ინტელიგენციამ ჯერ კიდევ 1897 წლიდან გაიცნო, როცა მან ილია ჭავჭავაძის ივერიაში მოათავსა წერილი ქართველი კათოლიკეების შესახებ.

ამის შემდეგ დიდი ილია, რომის არქივებში ჩამჯდარ ქართველ მეცნიერს, როგორც ჩანს, განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა. მიუხედავად იმისა, რომ ილია ჭავჭავაძე და მიხეილ თამარაშვილი არც პირადად და არც წერილობით ერთიმეორეს არ იცნობდნენ, ერთიმეორის დამფასებელნი და პატივისმცემელნი ყოფილან მუდამ. ი. ჭავჭავაძეს 1900 წ. თავისი რედაქციის თანამშრომლებისათვის ბრძანება მიუცია, რომ რომში ღარიბი ქართველი მეცნიერის მ. თამარაშვილისათვის უფასოდ ეგზავნათ გაზეთი „ივერია“.

მ. თამარაშვილი ნატრობდა ილია ჭავჭავაძის გაცნობას, როგორც საქართველოს უპირველესი და „უწარჩინებულესი კაცისას“. იგი ეხვეწებოდა ხან ივანე გვარამაძეს, ხან ზ. ჭიჭინაძეს და ხან სხვებს,¹⁹⁰ რომ როგორმე გაეცნოთ მისთვის ილია. თამარაშვილი თავის მეგობრებს უზიარებდა აზრს, რომ ილიას მსგავსი „აზრისა და ფიქრის“ კაცი „დიდსა და კულტურულ“ ქვეყნებშიც ძნელად მოსაძებ მოსანახიანო. იგი აღფრთოვანებული იყო ილიას მწერლობით, პუბლიცისტობითა და ქვეყნის კაცობით. მ. თამარაშვილი პირდაპირ ცას დაეწია, როცა ილიამ თავისი სიტყვა სთქვა საქართველოს ისტორიის საკითხებზეც. მაგალითად, როცა მიხეილ თამარაშვილმა წაიკითხა ილიას „ქვათა ღაღადი“, აღფრთოვანებული და გახარებული ზ. ჭიჭინაძეს სწერდა: „მე მსურდა რომ პირდაპირ წერილი მეახლებინა და მით დიდი მადლობა მომეხსენებინა მისთვის; ამ ყოვლად საყურადღებო წერილის გამო, რადგან დაახლოება და პიროვნული ცნობა არა მაქვს მაგ დიდად პატიოსანი და ჩვენდა სასიქადულო პირისა, ამისთვის ვერ ვაგებდე, რომ პირდაპირ წერილი მიმერთმია მაგ ყოვლად უწარჩინებული მწერლისათვის. უკეთუ თქვენ სცნობთ, რომ მას სასიამოვნოდ დარჩება ჩემ მიერ მადლიერების მოხსენება, გთხოვთ სიღაბლით, რომ ჩემს მაგიერ გრძნობით სავსე და გულითადი მადლობა მოახსენ-

¹⁹⁰ ახალციხის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 159 და ლიტ. ხელნაწერთა ფონდი № 5460—6.

ნათ ბ-ნს ილია ჭავჭავაძეს ამ თავის ფრიალ საყურადღებო წერტილს
სათვის“-ო¹⁹¹.

ილია ჭავჭავაძის განცხადება რომ „სარწმუნოების სხვადასხვა
ბა ჩვენ არ გვაშინებს... ოღონდ მოვიდეს კვლავ ის ბედნიერი დღე
რომ ჩვენ ერთმანეთს კიდევ შევუერთდეთ ერთმანეთი ვიშროთ“¹⁹¹ —
შეძლება ითქვას რომ მ. თამარაშვილს თავისი ცხოვრების ხატად
ჰქონდა გულს დაჩნეული. სწორედ ილიას „ივერიამ“ უწოდა მ. თა-
მარაშვილს შემქმნელი „მეორე ქართლის ცხოვრებისა“.

მიხეილ თამარაშვილთან ნამდვილი სულიერი სიახლოვე ჰქონდა
„დედაენისა“ და „ბუნების კარის“ შემქმნელს ი. გოგებაშვილს. ცნო-
ბილია რომ მ. თამარაშვილის „ისტორია ქართველი კათოლიკების“ —
გამოცემით, ქართველი ინტელიგენტებიდან ყველაზე უფრო აღფრ-
თოვანებული და გახარებული ყოფილა „იანვანამ რა ჰქმნა“-ს ავ-
ტორი¹⁹².

მიხეილ თამარაშვილისა და აკაკი წერეთლის ურთიერთობა უფ-
რო მჭიდრო და უფრო ახლოაღებული იყო. აკაკი წერეთლის ზღაპრუ-
ლი სახელი და ავტორიტეტი ყველა ქართველის გულში პოულობდა
ბინას. აკაკი განსაკუთრებით უყვარდათ ქართველ კათოლიკებსაც.
აკაკის პირადი ხასიათი და ბუნება ხალხის ამ სიყვარულს აორკეცებ-
და. ამიტომაც იყო რომ აკაკი ყველგან იყო და ყოველთვის ხალხ-
თან. ალბათ არც ერთ ქართველ პოეტს საქართველოში თუ მის ფარ-
გლებს გარეთ იმდენი არ უმოგზაურია, როგორც აკაკის. ჯერ კიდევ
1895 წ. აგვისტოში მ. თამარაშვილი კონსტანტინოპოლიდან ივანე
გვარამაძეს სწერდა, რომ შეგვატყობინეს, თითქოს აკაკი აპირებს
აქეთ გამოვლას და ჩვენ მის შესახვედრ სამხადისში ვართო¹⁹⁴. მართ-
ლაც ამის შემდეგ კონსტანტინოპოლის ქართველობა დიდხანს იყო
აკაკის მოლოდინში.

აკაკი წერეთლის ევროპაში გამგზავრება საქართველოში რეაქცი-
ის მძევლარებას დაემთხვა. 1905—1907 წლების რევოლუციის მარ-
ცხით შემოფოთებული და იმედგაცრუებული ინტელიგენცია ეროვ-
ნულგანმათავისუფლებელი მოძრაობის ამ ერთ-ერთი ბელადის
პარიზში გამგზავრებას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა და თავისებურ
შეფასებას აძლევდა.

¹⁹¹ ლიტერატურის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 5460—6.

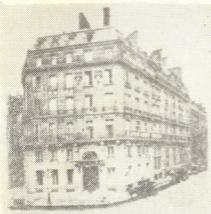
¹⁹² ი. ჭავჭავაძე — წერილები ლიტერატურაზე და ხელოვნებაზე, თხზულებ-
ბანი ხუთ ტომად.

¹⁹³ ხელნაწერთა ინსტიტუტი № 10. საქ. 459, ფ. 7.

¹⁹⁴ ახალციხის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 137.

ქართული
ნაციონალური

Normandy Hotel

7, RUE DE L'ECHELLE
PARIS

24 April 1918

Telegrammes
NORMANDY-PARIS
TELEPHONE 239-68

გაგონივრებ!

10 წლის განმავლობაში, მან
გაგონივრებ, და ვლად
დავით ხაბაძე იყო. და ვლად
3 სპორტ სკოლა გოგონა
უკან იყო სხვა. გოგონა
ყოფილი იყო სკოლაში
და მსოფლიო, და სკოლაში
და სკოლაში და სკოლაში

მე და სკოლაში
და სკოლაში

1909 წ. აგვისტოში აკაკი ევროპაში გაემგზავრა. ამ ცნობას იმ მაცხოვრებელი ქართველები დიდი სიხარულით შეხედნენ. ქართველმა სტუდენტებმა და სათვისტომოებმა პოეტის შესახვედრად დაიწყეს და დეპეშებითა და წერილებით დაქსელეს ევროპაში მაცხოვრებელი ქართველმა კათოლიკეებმა (კონსტანტინობოლი, მონთობანი, რომი და სხვა) სპეციალური გეგმა შეიმუშავეს, რაც ევროპისა და საქართველოს პოლიტიკურ-კულტურული ურთიერთობის შემდგომი დაახლოების სურვილით იყო ნაკარნახევი. ამ გეგმის ინიციატორები და სულისჩამდგმელები იყვნენ პატრი მერაბაშვილი, სტეფანე ვარდიძე და მიხეილ თამარაშვილი. მიხეილ თამარაშვილი ცხრა-ასიანი წლების ევროპაში ის ცენტრალური ფიგურა იყო, რომლის გარშემო ერთიანდებოდნენ ქართველი ახალგაზრდები. მისი ბინა (მას რომში საკუთარი ბინა ჰქონდა) ქართველთა ნამდვილ შესაკრებსა და სათათბირო სალონს წარმოადგენდა. ვისაც მნიშვნელოვანი რამ დასჭირდებოდა ევროპაში, რჩევასა და დახმარებას პირველ რიგში თამარაშვილს სთხოვდა. და იგიც დიდის გულმოდგინებით ასრულებდა ყოველგვარ დავალებას. ყველა „უგზოუკვლოდ“ დაკარგული ქართველი მასთან მიდიოდა და მის მფარველობასა და დარიგებას იღებდა. მიხეილ თამარაშვილი ევროპაში ჩასული ახალგაზრდა ქართველების ნამდვილი გზის მაჩვენებელი იყო. ამ ერთის შეხედვით თითქოს წვრილმან საქმეს უდიდეს საკვლევ-საძიებო მუშაობასთან ათავსებდა და მთელი თავისი სიცოცხლის განმავლობაში თავისი ნიჭითა და თავისი არსებით ერის სამსახურში იღვა.

1909 წ. აგვისტოს პირველ რიცხვებში პატრი მერაბი კონსტანტინობოლის ქართველი კათოლიკე ძმთა მონასტრიდან გაგზავნილი სპეციალური ბარათით აცნობებდა მიხეილ თამარაშვილს, რომ აკაკი ევროპაში სამოგზაუროდ მიდიოდა და თან აკაკის პარიზის მისამართს წერდა.

როგორც საარქივო დოკუმენტებიდან დგინდება აკაკი საქართველოდან ჯერ კონსტანტინობოლში ჩასულა, სადაც მას კონსტანტინობოლის ქართველების ერთი ჯგუფი შეხვედრია და პოეტისათვის გულთბილი საღამო მოუწყვია¹⁹⁵. ამ საღამოზე განსაკუთრებით აქტი-

¹⁹⁵ უფრო ადრე 1908 წ. კონსტანტინობოლის ქართულმა კოლონიამ (ქართველი კათოლიკენი, მართლმადიდებლები და მამადიანები) აკაკის ოფიციალური საიუბილეო საღამო აღნიშნა, სადაც სიტყვები წარმოსთქვეს ქართული კათოლიკური ეკლესიის წინამძღვარმა სტეფანე გიორგაძემ, პუბლიცისტმა „გვარი ვახისა“-ს რედაქტორმა დომინიკე მულაშაშვილმა, ისე რაჟველმა და სხვებმა.

ურ მონაწილეობას იღებდნენ კონსტანტინოპოლის (ფეროქოვის) ქართული სკოლის მოსწავლენი. ამ სკოლის ერთ-ერთმა მოსწავლემ სო სო ვარდიძემ პოეტს მიმართა საკუთარი ლექსით. ლექსში ვარდიძის პოეტს ქართველთა სულის მნათობი უწოდა, რომლის მიხედვითაც ეთნიკ ათბობდნენ ივერთა შვილებსო. შეხვედრისას საუბარი ყოფილა როგორც პოლიტიკურ, ისე პატრიოტულ თემებზე, საქართველოსა და ევროპის მომავალ ურთიერთობაზე, სარწმუნოებაზე და სხვა ლიტერატურულ საკითხებზე.

აკაკის კონსტანტინოპოლში ჩასვლას და საუბარს იქაურ ქართველ კოლონიაზე იმდენად დიდი შთაბეჭდილება მოუხდენია, რომ ამ საუბარზე წამოჭრილი კითხვები მათ 1909 წლის 21 აგვისტოს სპეციალურად მოწვეულ ყრილობაზე განუხილავთ. „ამ ენკენის 5 თქვენებურად 23 აგვისტოს მოვახდინეთ ქართველების ყრილობაო“. აცნობებდა აკაკის პატრი მერაბაშვილი. ამ ყრილობას თავმჯდომარეობდა ივანე სიდავა. ყრილობაზე პოლიტიკური სიტყვა წარმოსთქვა ვინმე გელაძემ, რომელიც თურმე „ყველასათვის საამური არ იქნა¹⁹⁶. რადგან იგი რუსის კონსულს შეეხებოდა — ზოლო „აქაურები ყველანი რუსის კონსულატის შემხედვავები არიან და მის საწყენ საქმეს ვერ შეუდგებიანო“¹⁹⁷, სწერდა მერაბაშვილი უკვე ბარიზში მყოფ აკაკის კონსტანტინოპოლიდან. პოლიტიკურ ხასიათს ატარებდა აგრეთვე ყრილობაზე წარმოთქმული სიტყვა ქუთაისის არხიმანდრიტ ნიკოლოზისა, რომელიც იმხანად სპეციალურად კონსტანტინოპოლში იყო ჩასული. ყრილობაზე შემუშავებულ იქნა აგრეთვე პრაქტიკული გეგმა, თუ როგორ უნდა დახვედროდა ქართული კოლონია ევროპიდან დაბრუნებულ და გზად გამოვლილ აკაკი წერეთელს. „თქვენს გამოვლაზედ, რაც გავლისას ვერ მოვახერხეთ—წერდა აკაკის მერაბაშვილი — ე. ი. თქვენი მიღება ერთხელ მთელი ქართველების შეკრებაზედ“¹⁹⁸. გადაწყვიტეთ და აუცილებლად აქეთ უნდა ჩამოიაროთო. ამ დროს იტალიასა და საფრანგეთში მყოფ ქართველმა კათოლიკეებმა აკაკისთან შეხვედრის ახალი გეგმა შეადგინეს. 1909 წ. აგვისტოში რეითიდან ემანუელ ვარდიძე მ. თამარაშვილს ატყობინებდა, რომ შესაძლებელია აკაკი რომში ჩამოვიდეს მიმდინარე წლის სექტემბრის დამლევსო.

¹⁹⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, აკაკის ფონდი, საქ. 405.

¹⁹⁷ იქვე.

¹⁹⁸ იქვე.

ამავე წლის 12 აგვისტოს რეითიდან ქართველ-კათოლიკე მღვდელ-მა სტეფანე ვარდიძემ აკაკის რომში მოსალოდნელი ჩასვლის შესახებ მ. თამარაშვილს მისწერა საკმაოდ ვრცელი და შენარჩუნებული რილი. ამ წერილში ნათლად არის ასახული, როგორც პოლიტიკური დამოკიდებულება ისე ის მიზნები და საქმიანობა, რომლის მოლოდინშიც თვითონ იყვნენ. სხვათაშორის ამ მეტად საყურადღებო წერილში სტეფანე ვარდიძე წერს: „აკაკი მგზავრობს და ბოლოს რომში შეერთებისათვის უნდა იშრომოს. პ. მერაბი ამბობს თქვენს წერილში ყველა დაწვრილებით არისო. მაშ მე აღარ დავახელმეორებ. მხოლოდ ყველა მოსწავლეებს გვთხოვენ აკაკი დიდის პატივით მივიღოთ. თვით აკადემია გავუკეთოთ. ერთი კარგი ძღვენიც ყველას მოწყობა უნდა და ამისათვის რაყამს წაიკითხავთ, გთხოვთ, რომ გვაცნობოთ თქვენი სურვილი. საცალკევოდ იხვეწებიან, რომ აკაკის ოდიანცი ვუშოვნოთ, რადგან თბილისის, ქუთაისის და ფოთის ეპისკოპოსნიც თანახმანი ყოფილან შეერთებაზედ. აკაკის უნდა პაპს წარუდგინოს ოდიანცის დროს ვრცელი მოხსენება და პლანები. ამისათვის მამაო გთხოვ, რომ როგორც აქამდის დღეს უფრო. ისახელებთ თავს, უფრო დიდის მოწიწებით, თავაზიანად მიიღებთ ჩვენს თავადს და თავადურად დაუხვდებით, ეს ისტორიაში დარჩება. ამისათვის ნურას დაზოგავთ. მეორე, პაპის ოდიანცის გარდა გააცნეთ იგი და დეკორაციანი მიაცემინეთ. მწერენ სამი თავდება აქვსო: 1. ვიდრემდის... წავგლიჯოთ საქართველოს ეკლესიის სიმღიდრე, იქამდის პაპიც მოვალეობას შეეწიოსო. 2. ამავე დოგმატიკურ საკითხებზედ ლაპარაკი არ ჩამოვარდესო. 3. ჩვენ ვიცნობთო პაპას, ვითარცა თავს მთელი ეკლესიისათ... ესრედ რასაც თვით აკაკიზედ გვწერენ, ვითარცა მეც მწერს, და მისი აზრით, ერთობა ადვილად მოხერხდებაო. დანარჩენებს თქვენვე გაიგებთ წერილით თუ აკაკის პირით. ახლა ჩვენი საფიქრელი ის არის, რომ თუ როგორ უნდა დავხვდეთ აკაკის რომშიდ. აჰა ჩვენი პლანი: 1. უთუოდ აკაკის მოსვლის დღეს ჩვენ ყველანი მანდ ჩამოვიდეთ ერთი დისკური მოვაწყოთ. 2. რასაკვირველია თქვენსას მიიღებთ თავადურად და იქ შინაურად ჩვენ პატარა აკადემიას გავუკეთებთ, თავის იუბილეის გამო და რომთან დაახლოების გამო. აკადემიის პლანს შევიმუშავებთ და გავაცნობთ, როცა მივიღებთ თქვენს პასუხს. 3. უთუოდ ერთი ძღვენი თუ ისურვებთ, და ამაზედ გვაცნობეთ რა იქნება მისთვის (აკაკისათვის) საამო, რა უთავაზოთ. ასრედ მამაო, დანარჩენი თქვენ იფიქრეთ და ჩქარა. დღიდან დღეზედ პასუხს ველით. თქვენვე უნდა მოაწყოთ, რომ თუ აკაკი ჩვენის ჩამოსვლის წინ რომში მოვიდა, როგორ შეგვეძლება მანდ მოსვლა. უთუოდ ამათ ნება უნდა დავაძროთ

და თქვენც რომ მოახსენებდეთ კარგი იქნება, რადგან აკაკის მოსვლა მაგისათვის დიდი საქმეა, ვითარცა საბა-ს ულქანობელი იანისა. ვუჩვენოთ, რომ ჩვენც ქართველნი ვართ და ვინ იცის თუ საქმე არ მოხერხდა მაინც ჩვენს გზაზე დასაწყობი ლიერი და აღტაცებული იყოს. უთუოდ უნდა დიდებულად გარიგდეს ყველა ეს. აქ შეუწებება არ გვაკლია და ეგ დაგვაფიწყებს და აღვაფროთოვანებს.

ჩვენ უნდა დავუხვდეთ რკინის გზაზე და სახლშიდ ვუჩვენოთ პოეტს, რომ ქართველნი ვართ. გვიყვარს ქართველობა, მასთან მარადის კარგი ლაპარაკით¹⁹⁹.

მიხეილ თამარაშვილი აკაკის ევროპაში მოგზაურობის მიზნებით და მისი რომში შესაძლებელი ჩასვლით ისე აღფროთოვანებულა და მოხიბლულა, რომ იმთავითვე პოეტთან შეხვედრის სამზადისი დაუწყებია და რომიდან პარიზში მისთვის მისაპატიყებელი წერილი გაუგზავნია: „მაუწყეს თქვენი აქ მოსვლის სურვილი, — სწერდა იგი აკაკის, — ამ მოულოდნელმა ამბავმა მეტად გამახარა, რადგან თქვენი ნახვა ჩემთვის დიდი სიზარული იქნება. ამისათვის მოუთმენლად მოველით თქვენს აქ მობრძანებას. უმორჩილესად გთხოვთ წერბლით წინდაწინ მაცნობეთ თქვენი აქ მოსვლის დრო... აგრეთვე მაცნობეთ როცა იტალიაში შემოხვალთ.. თქვენი აქ მოსვლის საათი, რათა მე ტანციაზე დაგიხვდეთ“²⁰⁰, რომ აკაკი წერეთელი მართლაც დაინტერესებული ყოფილა კათოლიკობის საკითხით და ამ კუთხით ევროპასთან საქართველოს შემდგომი დაახლოების ცდით, ეს თვით აკაკის წერილებიდანაც კარგად ჩანს. თამარაშვილისადმი გაგზავნილ ერთ-ერთ წერილში იგი პირდაპირ ითხოვს, გამომიგზავნეთ თქვენი ნაწერები კათოლიკობის შესახებ, რადგან ეგ დოკუმენტები ახლა ჩემთვის „დიდად სასწრაფო და საჭიროა“ო. აი აკაკის ეს წერილიც: „თქვენმა წერილმა დიდად მასიამოვნა! მართლა რომ ძალიან გულით მინდა მანდ მოსვლა და თქვენი ნახვა, რადგანაც თქვენი რჩევა ჩემთვის დიდად საჭირო იქნება. ჯერჯერობით, ამ თვეში ვერ მოვდივარ და როცა წამოვალ შეგატყობინებთ. თქვენი ნაწერები კათალიკოსობის შესახებ ფასდადებით სასწრაფოდ გამომიგზავნეთ. დიდად საჭიროა“—ო²⁰¹.

თამარაშვილმა თავისი „ისტორია კათოლიკოსობისა ქართველთა შორის“ პოეტს სასწრაფოდ გაუგზავნა და თითქოს ყველაფერი

¹⁹⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი 10, საქ. 205, ფურც. 8—9.

²⁰⁰ იქვე, საქ. 467, ფურც. 1, 2.

²⁰¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი № 10, საქ. 467, ფ. 2.

კარგად მიდიოდა, რომ აკაკიმ პარიზიდან აცნობა თამარაშვილს, რომ ში ჩამოსვლა შემეგვიანდებო.

აკაკი წერეთლის რომში ჩასვლის გადავადება მ. თამარაშვილს არ სიამოვნებდა, წერილებით ურჩევდა პოეტს, რაღაც არ უნდა დასჯდომოდა მაინც ჩასულიყო რომში; გზა და გზა იტალიის ლამაზ ქალაქებში შეჩერებულიყო და დაეთვალეირებინა. იგი წერდა: ამ ქალაქთა ნახვით „ყველგან დიდად კმაყოფილი დარჩებითო“ და დაჟინებით განაგრძობდა: „კვლავ დიდის სურვილით მოველი ჯერ თქვენს მშვიდობის ამბავს და შემდგომ თქვენს მობრძანებას აქ, რომშიო“²⁰².

მიხეილის ამ წერილებმა, როგორც ჩანს იმოქმედა პოეტზე და დია ბარათით სასწრაფოდ შეატყობინა: ახლა „თქვენი წერილი როგორც მომივა მალე წამოვალო“. მაგრამ აკაკიმ ვერ შესძლო „მარადიულ ქალაქში“ ჩასვლა. რომში მომლოდინე თამარაშვილმა მაშინ აღბაღ არ იცოდა, რომ აკაკის ჩაუსვლელობის ერთ-ერთი მიზეზი მისი „საგზალზე ნაკლებობაც“ იყო. თუმცა ეს მისი რომში ჩაუსვლელობის მთავარი მიზეზი მაშინ არ ყოფილა. 1909 წ. 24 ოქტომბერს აკაკი პარიზიდან ატყობინებდა: „ბატონო მიხეილ ამ დღეებში მივდივარ კავკასიაში. გარემოებამ ისე მოიტანა და ვეღარ ჩამოვალ სამ თვეზე ადრე, და მაშინ კი რომში ჩამოვალ უფრო დიდი ხნითო“²⁰³, ამ „გარემოებაში“ თამარაშვილს არ შეიძლება პოლიტიკური მიზეზები არ დაენახა. როგორც ევროპაში მაცხოვრებელ ქართველთა წერილებიდან ჩანს, აკაკი რუსეთში „გაიწვიეს“. ამ ამბის შეტყობამ ისე დაანაღვლიანა მიხეილი, რომ აკაკის პირდაპირ მისწერა „სწორედ მოგახსენებ, რომ დიდად დამადონა ამ ამბავმა, რომ ეხლა ვეღარ მობრძანდებით... დიდის აღსწრაფებით მოგელოდი აქ. ახლა მოთმინების მეტი რაღა გზა მაქვს“-ო²⁰⁴. ბუნებით ოპტიმისტი თამარაშვილი იქვე შენიშნავდა „ვინუგეშებთ იმით, რომ სამი თვის შემდგომ მობრძანდებით“ რომში, გავიცნობთ ერთი მეორეს და საჭირო საგნებზედ კვლავ ვილაპარაკებთო. აკაკის ჩაუსვლელობის მიუხედავად თამარაშვილმა გული არ გაიტეხა და როგორც იტყვიან თავისი გაიტანა. რომში ჩაატარა პრეტის საპატივცემულო ლიტერატურული საღამო და ამის აღსანიშნავად პარიზში მას მცირე ძღვენი და ადრესი მიართვა.

²⁰² ხელნაწერთა ინსტიტუტი, აკაკის ფონდი, საქ. 404, ფ. 2, 3.

²⁰³ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. № 10, საქ. 467, ფ. 3.

²⁰⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, აკაკის ფონდი. 404, ფ. 4.

როგორც ჩანს, არც აკაკის არ მიაჩნდა თავისი მისია შესრულებულად და ევროპაში, ისიც პირდაპირ რომში დაბრუნებას ფიქრობდა. მაგრამ ამის შემდეგ აკაკი ევროპაში ველარ ჩავიდა და ამის შესახებ მის ზრახვებს ელირსათ სრული გამომზეურება.

ჩვენ გვგონია, რომ სტოლიპინის შავზნელი რეაქციის დროს აკაკის ევროპაში მოგზაურობის მიზანი მართლაც არ უნდა ყოფილიყო თავისუფალი ეროვნულპოლიტიკური ტვირთისაგან, ეს მოგზაურობა მართო პოეტის მკურნალობის ინტერესებით არ ამოიწურებოდა და ვფიქრობთ, რომ შემდგომ მისი საზოგადოებრივი ცხოვრების შესწავლით დაინტერესებული პირი ამ საკითხსაც მიაქცევს სათანადო ყურადღებას: ეს მით უმეტეს საგულისხმოა, რომ მას ზოგიერთი „ქართველთა მესიას“ უწოდებდნენ და პოეტის მოგზაურობას საბასულხან ორბელიანის მოგზაურობას ადარებდნენ და პრაქტიკული მოქმედების გეგმებს ადგენდნენ. აკაკის, საბას გვერდით დაყენება, ეროვნული დამოუკიდებლობის გზაზე, ევროპასთან ურთიერთობის უწყვეტ ჯაჭვს ქმნის და ჩვენი ისტორიის ბევრ მტიკინეულ საკითხზე მიგვანიშნებს. როგორც ცნობილია გვიანფეოდალური ხანის საქართველოში უაღრესად დასუსტებული და გაღარიბებული ქართული ეკლესია ველარ გამოდიოდა ეროვნული მიზნების გამაერთიანებლისა და ხელმძღვანელის როლში. თუ მე-19 საუკუნემდე ამ ტვირთს საქართველოს სახელმწიფო უჭრედები (მისი სამეფოები) სწევდნენ, საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, როცა ეროვნული კონსოლიდაციის ეს პოლიტიკური ცენტრიც მოიშალა, მისმა ისედაც სუსტმა ეკლესიამ დაკარგა თავისი ავტოკეფალია და ამ ტვირთის აწევა მოუხდათ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ბელადებს ილია ჭავჭავაძის ხელმძღვანელობით.

ილიას სიკვდილის შემდეგ აკაკი წერეთელზე უფრო დიდი ფიგურა ჩვენი ეროვნული ერთიანობის გზაზე არ ჩანდა. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ეს ბელადები საქართველოსა და ქართველების ერთიან მიზნებს სახავდნენ და არსებულ სოციალურ-პოლიტიკური თუ სარწმუნოებრივი სხვაობის მიუხედავად, ახერხებდნენ ყველა მიზნების ეროვნულ ფოკუსში მოქცევას. ამიტომაც იყო რომ ეროვნულობის განსაზღვრისას ისინი პირველად გილს ერის ისტორიულ ცხოვრებას ანიჭებდნენ. „ჩვენის ფიქრით, ამბობდა ილია ჭავჭავაძე, — არც ერთობა ენისა, არც ერთობა სარწმუნოებისა და გვარტომობისა ისე არ შეამსჭვალეს ზოლმე ადამიანს ერთმანეთთან, როგორც ერთობა

ისტორიისა“²⁰⁵. მათ მართლაც თავიანთი საქმიანობით ჩვენი ეროს შიგნით აღმოაჩინეს კიდევ რაღაც „რღვეულთა შორის იღუმალის შემსკვალების“ საოცარი უნარი. აკაკი წერეთლის 1909 წლის საქართველოში ჩატარებული იუბილე ამის ნამდვილი დემონსტრაცია იყო. ასევე იყო ეს საქართველოს ფარგლებს გარეთაც მაგ. ოსმალეთში, სადაც აკაკისადმი მიძღვნილ საღამოზე, როგორც პატრი გიორგაძე წერდა: ოთხი რიგის ქართველნი მოვიდნენ, ქართველი მართლმადიდებლები, ქართველი კათოლიკენი, ქართველი მაჰმადიანები და ქართველი გრიგორიანებიო. მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენს ისტორიულს ავბედითს ცხოვრებას მათი ყველა გზები ერთიმეორისაგან დაეცილებინა და გაეთიშა, ეს ერთი იღუმალეობით მოცული გზა მაინც დარჩენილიყო, რომელიც კვლავ მომავალი ერთიანობისაკენ მოუწოდებდა.

არ შეიძლება უგულვებელეყოთ აგრეთვე ის დიდი ზრუნვა ქართულ ეკლესიისადმი, რომელსაც იჩენდნენ ილია ჭავჭავაძე და აკაკი წერეთელი. როგორც ილიას არქივში შემონახული დოკუმენტებიდან მტკიცდება, მას 1900 წლის ახლოს სახელმწიფო სათათბიროში წარსაუდგენად შეუდგენია სპეციალური პროექტი, საქართველოს ეკლესიის რუსეთის ეკლესიისაგან გამოყოფისა და მისი ავტოკეფალიის საკითხებზე. ყოველივე ამას რა თქმა უნდა ეროვნული თავისუფლებისათვის ბრძოლის ელფერი ეღო. როგორც ჩანს ილიას სიკვდილის შემდეგ აკაკი წერეთელმა მოკიდა ხელი ამ საქმეს და უფრო სხვა კუთხით სცადა მისი გადაჭრა, იგი უფრო სულხან-საბა ორბელიანის გზას გაჰყვა. და „შეერთებისათვის“ ზრუნვა დაიწყო. აღსანიშნავია, რომ 1909 წ. საქართველოს ეკლესიის 15 წინამძღვარმა წერილობითი თანხმობა განაცხადა გაკათოლიკებაზე, რის წინააღმდეგი არც თბილისის, ქუთაისის და ბათუმის ეპისკოპოსნიც არ იყვნენ... ამის საწინააღმდეგო ღონისძიება იყო საქართველოს კათალიკოსის კირონის „უმისამართო“ მკვლევლობა. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ეკლესიასთან ამგვარ ურთიერთობაში სრულიად გამორიცხული იყო სარწმუნოებრივი საკითხი და ეს მხოლოდ ეროვნული უფლებების დე-იურეს შეეხებოდა.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ; ფიგურალურ თქმას, რომ აკაკი წერეთელი ლექსებს კი არა საგალობლებს წერდა, ამტიციებს საქართველოს ეპისკოპოსის ლეონიდის 1914 წ. 13 თებერვალს აკაკისადმი თხოვნა, რომ მას დაეწერა დამოუკიდებელი საქართველოს საეკლესიო პიმნი.

²⁰⁵ ჭავჭავაძე, სრული კრებული ხუთ ტომად, ტ. II, გვ. 309.

ასეთი თხოვნის ღირსი უკანასკნელ საუკუნეებში იშვიათად გამოდგება რომელიმე პოეტი.

ევროპიდან დაბრუნების შემდეგ აკაკის არ გაუწყვეტილი იყო მისი თობა არც ისტორიკოს მიხეილ თამარაშვილთან და არც მისი მოწოდებებთან. პირიქით, აკაკი წერეთელი მათ დიდი სიყვარულითა და გულისხმიერებით ექცეოდა. ალბად ამიტომ იყო, რომ მ. თამარაშვილი მას ერთგვარ დავალებასაც უბედავდა და თავის ფიქრებს გულმართლად უზიარებდა. საქართველოში მომავალ აკაკის იგი თავისი „ეკლესიის ისტორიის“ ფრანგულ ხელნაწერზე ესაუბრებოდა და თან აღნიშნული შრომის საძიებელს უგზავნიდა, რომ პოეტს სრული წარმოდგენა ჰქონოდა შრომაზე. „ეს დიდი შრომა თარი სამი წლის წინედ უნდა დამებეჭდა, — წერდა მ. თამარაშვილი, — მაგრამ აქამდის მისი დაბეჭდვა ვერ დავიწყე, რადგან დიდი ხარჯი უნდა... ბევრგზის მივმართე ქართველებს, საცალკეოდ თავად აზნაურთ წარმომადგენელს, რომ ცოტა რამ შემწეობა აღმოჩინათ ამის დასაბეჭდად, გარნა ჩემდა სამწუხაროდ, ცარიელა პასუხიც კი არ მაკადრეს. წინათ ზუბალაშვილები წლიურ სუბსიდიას მაძლევდნენ, ისიც მომისპეს ამ ბოლოს წლებში. ეს ჩემი შრომა რა გაიცნეს პოლიაკებმა, ასე წარმოიდგინეთ, იმათ შემწეობა აღმოჩინეს და ქართველებმა კი მთლად ზურგი მომაქციეს. ამნაირ მათ უყურადღებობამ ძლიერ დიდად გული გამიტეხა. ამისათვის არ ვიცი შემდეგში კიდევ გავბედავ თუ არა შრომას საქართველოს სასარგებლოდ.“

უკეთუ კეთილ ინებებთ და ქართველ საზოგადოებას ჩააგონებთ, რომ ცოტა მაინც შემწეობა აღმოჩინონ ამ წიგნის დასაბეჭდათ ძლიერ დაგიმადლებ. ხოლო ამას კი გთხოვთ უმორჩილესად, რომ ვისი საშუალებითაც კი შეიძლება ზუბალაშვილებს, მეტადრე იაკობს შემახვეწოთ, რომ ის წლიური სუბსიდია გადაწყვეტილი თავიანთი მიცვალებული ძმის სტეფანეს მიერ, ისევ გამომიგზავნონ, როგორც მისი სიკვდილის შემდგომ კვლავ გამომიგზავნეს. უკეთუ ამ სუბსიდიას კვლავ თქვენის საცალკეო თხოვნით გამოგზავნიანებთ ძლიერ დამავალებთ, რადგან მაშინ კაი საშუალება მექნება, რომ ამ ჩემი წიგნის საქმე ვაწარმოო“²⁰⁶. და მართლაც აკაკი წერეთელს ძალღონე არ დაუშურებია თამარაშვილის თხოვნის აღსასრულებლად. აკაკი წერეთელი ქართველ კათოლიკებს მიიჩნევდა პატრიოტიზმის, დაუღალავი შრომის, ევროპული განათლების ნამდვილ განსახიერებელს მის წინააღმდეგ მათი მდიდარი და ძარღვიანი ღედა ქართულიც. ამიტომ იყო, რომ იგი ივანე გვარამაძეს სთხოვდა, შეედგინა ქართული

²⁰⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, აკაკის ფონდი, საქ. 404, ფურცელი 4—5.

ლექსიკონი და შეედარებინა იგი მანამდე არსებულ ლექსიკონებისათვის. ამ დიდი დავალების გამო ვინმე მესხი თავის მხრივ ამ თამარაშვილს მიმართავდა, შენს მეტი ამ საქმეში მე დახმარებას ვერ ვინ გამიწევსო. გულმოდგინე მუშაობის შემდეგ აკაკი მკვლევარი წერდა: „თქვენ რომ შემომიკვეთეთ ქართული ლექსიკონის დაწერა ხელი ვახლე უკვე. ბ. ჩუბინოვის ლექსიკონი გადავებრუნე-გადმოვებრუნე და ოცი ათასი ლექსი მოვუმატე. სულ ცოტა რომ ვსთქვა, ახლა დაბადების წიგნიც გადავჩხრიკე და გაუგებარი ლექსები ამოვკრიბე“²⁰⁷ და დასაბეჭდად გავამზადეო.

აკაკი წერეთელი ბევრს ზრუნავდა აგრეთვე კათოლიკე მოღვაწეთა პოპულარიზაციის საკითხებზე. მისი პირადი შეკვეთითა და დავალებით, ცნობილმა საზოგადო მოღვაწემ ზ. ჭიჭინაძემ წიგნებად გამოსცა ამ მოღვაწეთა ბიოგრაფიები, ხოლო მათი სურათები რამდენჯერმე დაბეჭდა საქართველოს კალენდარმა. ეს მოღვაწენი თავის მხრივ აკაკი წერეთელს დიდად აფასებდნენ ერის მცველ-მფარველსა და ენის გამაცოცხლებელს უწოდებდნენ. პიროგორ შეფასებას აძლევდა ვინმე მესხი აკაკი წერეთელს იუბილეზე დაწერილ თავის სიტყვაში: „ერთად ერთი ენა დაგვრჩენოდა პირში სატირელსა-ვაგლახო, ისიც ჩვენს მოსწრებაში 60—70 წლის წინად მიხავებულ მიხრწნილი იყო. ის იყო სული უნდა დაელია რომ ღმერთმან სხვათაშორის ამ 60 წლის წინად მცველ-მფარველად გავვიჩინა აქეთ ძლიერი მგოსანი თ. ილია ჭავჭავაძე და იქით აკაკი წერეთელი. ღვთის მაღალ ნიჭ-მადლით დალოცვილნი და კურთხეულნი. ამათ და ამათ მოწაფეებმან გამოგვიცოცხლეს ენა ჩვენი სიცოცხლე და სული“ ჩვენიო.

მართლაც ამ დროისათვის ილია ჭავჭავაძეს და აკაკი წერეთელს ჰქონდათ ისეთი მაგიური ძალა, რომელიც სხვადასხვა სარწმუნოებრივი და პოლიტიკური შეხედულებების მიუხედავად ახდენდა რევოლუციამდელი საქართველოს ეროვნულ კონსოლიდაციას და მას ახალ გზებსა და მიზნებს უსახავდა. ევროპაში მყოფი კათოლიკე ქართველებისა და აკაკი წერეთლის ხსენებული ურთიერთობა ამ ერთიანობის ნათელი დადასტურება იყო.

მიხეილ თამარაშვილს პირადი ნაცნობობა ჰქონდა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტ, ცნობილ ისტორიკოს დიმიტრი ბაქრაძესთან. თამარაშვილისა და ბაქრაძის გაცნობა მოხდა კონსტანტინოპოლს, ქართველ კათოლიკეთა ფერიქოვის მონასტერში 1888 წელს. ამ წლის გაზაფხულზე დიმიტრი ბაქრაძე მივლინე-

²⁰⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, აკაკის ფონდი, საქ. 448, გვ. 3.

ბით მოგზაურობდა ევროპისა და წინა აზიის სხვადასხვა ქალაქებში და ძველ წიგნთსაცავებში ეძებდა ქართულსა თუ საქართველოზე სახებ საბუთებს. მოგზაურობის დროს მეცნიერმა კონსტანტინოპოლის წიგნთსაცავებიც მოინახულა და ფერიქოვის ქართულთა მუზეუმსაც მიაკითხა. ამ დროს ფერიქოვში დაბრუნდა პარიზში სწავლა მიღებული მიხეილ თამარაშვილი. კონსტანტინოპოლიდან იგი საქართველოში წამოსასვლელად, „სამოღვაწეოდ“ ემზადებოდა, რომ მოულოდნელად გაიცნო უკვე ასპარეზზე გამოსული და საკმაოდ ცნობილი ისტორიკოსი დ. ბაქრაძე. ბაქრაძის პირადად გაცნობამ და საუბარმა თამარაშვილზე წარუშლელი შთაბეჭდილება მოახდინა. შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს ისტორიის შესწავლით დაინტერესებულ ახალგაზრდას პირველად გზა დ. ბაქრაძემ დაულოცა. ამ სასიხარულო ამბის გამო მიხეილი თავის მასწავლებელ ივ. გვარამაძეს 1888 წ. 5 აპრილს კონსტანტინოპოლიდან ახალციხეში წერდა „დიმიტრი ბაქრაძე სამოთხვერ ამოვიდა მონასტერში და იმედი მაქვს კარგათ დავუხვდით. ამ აღდგომის მეორე დღესაც ამოვიდა კიდევ მოსალოცავად და ვგონებ უფრო უკეთესათ მივიღეთ. საწიგნეში შევიყვანეთ, მთელი ჩვენი წიგნები თუ ქართული და თუ ფრანკუზული ვანახეთ; მე პარიზიდან მქონდა მოტანილი ერთი წიგნთ საძიებელი, რომელშიდაც იყო ქართული და საქართველოზე მოლაპარაკე წიგნთ აღრესები, ის მას ვუთავაზე და მას დიდად ესიამოვნა. ვგონებ კარგი შთაბეჭდილება მიიღო“²⁰⁸.

დ. ბაქრაძეს, რომელსაც ამ დროისათვის ფეხით ჰქონდა მოვლილი ე. წ. „თურქეთის საქართველოს“ ერთი ნაწილი და საკუთარი თვალთადად ჰქონდა ნახული ერთ დროს დიდებული მესხეთის კულტურულ-პოლიტიკური დეგრადაციის ტრალიკული სურათი, არ შეიძლებოდა თავისი დამაჯერებელი და დარბაისლური ტონით დიდი გავლენა არ მოეხდინა კონსტანტინოპოლის ქართველ კათოლიკეებზე.

მიხეილ თამარაშვილი დ. ბაქრაძის „საქართველოს ისტორიის“, „გურია-აჭარაში არქეოლოგიური მოგზაურობისა“ თუ სხვა მისი ნარკვევების ყოველთვის დიდი დამფასებელი და პატივისმცემელი იყო. სამწუხაროდ, დ. ბაქრაძე ვეღარ მოესწრო მ. თამარაშვილის საყურადღებო გამოკვლევების ნახვას, „მისსავე ფიქრთა და ჰაზრთა აღორძინებას“.

1898 წ. ივნისში ქ. რომში მ. თამარაშვილმა პირადად გაიცნო პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორი ალექსანდრე ცაგარელი, რომელიც იმხანად ევროპის წიგნთსაცავებსა და არქივებში ქართულ

²⁰⁸ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 128.

დოკუმენტებს ეძებდა და კრებდა. მათი შეხვედრა რომის ერთ-ერთ წიგნთსაცავში მომხდარა. ალ. ცაგარელი თურმე არც ელოდა, რომ იქ დახვდებოდა ვინმე ქართველი, ისიც ამავე საქმიანობაში დასაქმებული, როგორც თვითონ, რა თქმა უნდა ასეთ შემთხვევაში არც თუ მარაშვილი ფიქრობდა. აი, როგორ აღწერს თვითონ მ. თამარაშვილი ამ შეხვედრას: „მე იმის აქ ყოფნა არ ვიცოდი და არც იმან ჩემი. შემთხვევით შევხვდით ერთმანეთს. მე ბიბლიოთეკაში ვიყავი. იქ დირექტორს ჰკითხეს ქართული წიგნების შესახებ, რადგან დირექტორმა ჩემი ვინაობა და გარემოება იცოდა გამაცნო ამასთან. თუმცა კი ერთმანეთის უცნობი ვიყავით მაგრამ დიდად გაგვეხარა ერთმანეთის ნახვა. ზოგიერთი ჩემი მოძიებული დოკუმენტები ვუჩვენე, მეტად ესიამოვნა, ეგრეთვე რა შეიტყო ჩემი აზრი ისტორიების და დოკუმენტების შესახებ, დიდად გაეხარა და... შემაგულიანა რომ თავში გამეტანა... სამწუხაროდ ეს დამრჩა რომ აქედგან მალე წამოვიდაო“²⁰⁰. როგორც ჩანს ცაგარელმა მ. თამარაშვილის „ქართველი კათოლიკეების ისტორიის“ ძირითადი ნაწილი გაიცნო და თავისი შთაბეჭდილებებიც გაუზიარა. ა. ცაგარელს მიხეილისათვის უამბნია თავისი მუშაობის შესახებაც და ზოგიერთი მოსაზრებები დოკუმენტების გამოცემის შესახებ გაუზიარებია²¹⁰.

ალ. ცაგარელი მ. თამარაშვილის რჩევით რომიდან ტორე დელ-გრეკოში წავიდა, სადაც 13 ქართული წიგნი იყო (კაპუჩინების ნახელავი);²¹¹. ტორე-დელ-გრეკოში დაცული ხელნაწერის ზერელე გაცნობამაც კი ალ. ცაგარელზე უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა. 1899 წ. მ. თამარაშვილმა და ალ. ცაგარელმა ერთიმეორე კვლავ ინახულეს მსოფლიო ორიენტალისტების კონგრესზე ქ. რომში. ეს მათი უკანასკნელი შეხვედრა იყო.

ქართველი მეცნიერებიდან მ. თამარაშვილს ყველაზე ახლო და ხანგრძლივი ურთიერთობა ჰქონდა ალ. ხახანაშვილთან. 1899 წ. პეტრე უმიკაშვილის რჩევით (რომელიც იცნობდა მ. თამარაშვილის ვინაობას და საქმიანობას) ბალაშვილი მიხეილს ატყობინებდა: მომავალ პარიზის გამოფენაზე ჩამოვა პროფესორი ალექსანდრე ხახანაშვილი და კარგი იქნება, რომ თქვენ ჩაბრძანდებოდეთ პარიზში. ამ დროისათვის გაიცნობდეთ მას და გააცნობდეთ თქვენს წიგნსო. რომ თქვენი ურთიერთ გაცნობა ჩვენ დავალებული გვაქვს რაფიელ ისარ-

²⁰⁰ ლიტერატურის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 5457—6.

²¹⁰ ახალციხის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 153.

²¹¹ იქვე.

ლიმეილისათვის, რომელიც საქართველოდან წარმომადგენლად იქნება იქაო²¹².

როგორც ჩანს თამარაშვილს ვერ მოუხერხებია აღნიშნულმა მისათვის პარიზში ჩასვლა და ხახანაშვილის გაცნობა. **საბჭოთა კავშირი**

სამავიეროდ ალექსანდრე ხახანაშვილმა „შეიწუხა თავი“, 1900 წლის ივლისში რომს ეწვია და მ. თამარაშვილს გაეცნო.

ამ დროისათვის ალ. ხახანაშვილს რუსულ პრესაში ატეხილი ჰქონდა პოლემიკური დავა ქართველი კათოლიკების საკითხებზე ზოგიერთ ცრუ მეცნიერებთან და ამიტომაც რომის არქივების ნახვა და მ. თამარაშვილის გაცნობა მისთვის აუცილებელი შეიქმნა. ალ. ხახანაშვილმა მ. თამარაშვილის შეკრებილი დოკუმენტები გაიცნო და პოლემიკისათვის ყველა საჭირო ცნობები მიიღო²¹³. ხახანაშვილი გაეცნო ამავე დროს თამარაშვილის მიერ შედგენილ ქართველ კათოლიკეთა ისტორიას და აღფრთოვანებული დარჩა. ხახანაშვილმა ამ წიგნს „მოულოდნელობით სავსე ისტორია“ უწოდა და ავტორს სთხოვა მისი გამოცემის დაჩქარება.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ხახანაშვილმა ევროპიდან დაბრუნებისთანავე გაზეთ „ივერიაში“ დასტამბა წერილი მ. თამარაშვილის საქმიანობისა და მის მიერ შედგენილი წიგნის შესახებ, რითაც ქართველი ხალხის საერთო ინტერესი გამოიწვია.

ამის შემდეგ ალ. ხახანაშვილს არ გაუწყვეტია მეცნიერული ურთიერთობა მ. თამარაშვილთან. იგი ხშირად უგზავნიდა თამარაშვილს ფილოლოგიური ხასიათის შეკითხვებს და ყოველთვის დამაჯერებელსა და სრულ პასუხს ღებულობდა მისგან.

ალ. ხახანაშვილი ფიქრობდა, რომ უმდიდრესი ქართული სასულიერო მწერლობის საკითხთა კვლევისა და შესწავლის საქმეში მ. თამარაშვილი უდიდესი პიროვნება იყო. როცა ხახანაშვილმა ფიქრი დაიწყო, სრულყოფილის სახით სახარებისა და ბიბლიის ქართულად გამოცემაზე, მას მ. თამარაშვილი ყველაზე დიდ ავტორიტეტად მიაჩნდა. 1907 წ. იგი მკვლევარს კიდევ წერდა თანხმობა განეცხადებია ასეთი გამოცემის რედაქტირებაზე და საერთოდ დახმარებოდა მათ მის გამოცემაში²¹⁴. როგორც ვიცით, ამ დროისათვის თამარაშვილს სარედაქტოროდ არ ეცალა, იგი მაშინ თავისი „ეკლესიის ისტორიის“ გამოცემისათვის იბრძოდა. მ. თამარაშვილს მოსწონდა

²¹² ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 127, ფურც. 25.

²¹³ ახალციხის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, ანაწერი № 160.

²¹⁴ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 910, ფურც. 7.

ხახანაშვილის პატრიოტული სული და მუდამ მისი მეცნიერული შემკვიდრეობის პატივისმცემელი იყო.

მე-19 საუკუნის 80-იანი წლებიდან ზ. ჭიჭინაძე ქართულ პუბლიცისტიკასა და ისტორიაში საკმაოდ ცნობილი პირი გახდა და უზარელი მაძიებელი, რომელიც კრებდა ყველაფერს, რასაც ეროვნული ელფერი დაჰკრავდა. ამავე დროს იგი პატრიოტული იდეების უბიძგარი პროპაგანდისტიც იყო. პუბლიცისტი, ისტორიკოსი-მკვლევარი, გამომცემელი, რედაქტორი და სხვა, და აი ამ დაუცხრომლად მაძიებელმა ზ. ჭიჭინაძემ ცნობილ ქართველ მოღვაწეთა შორის თითქმის პირველმა აღმოაჩინა თამარაშვილი მკვლევარი-ისტორიკოსი. მის შეაჯებ ცნობები ქართველ კათოლიკეთა მონასტრიდან გამოიტანა და შემდეგ რომში მოიკითხა და აღმოაჩინა შორს გადასროლილი ცხელი გული, რომელიც უცხო ქვეყანაშიაც საქართველოს სისხლის ძაფებით სცემდა. ზ. ჭიჭინაძესთან ურთიერთობაში თითქმის გადაიხსნა თამარაშვილის ფიქრები, რომელსაც სიყმაწვილიდანვე ეროვნული ჯადო მოჰკიდებოდა. ზ. ჭიჭინაძემ ჯერ კიდევ 1890 წ. სთხოვა თამარაშვილს, თუ შესაძლებლობა ექნებოდა შეეკრიბა ცნობები რომის ქართული სტამბის შესახებ. ვის დააარსა, ვინ მფარველობდა და რა საქმიანობას ეწეოდა თავის არსებობის მანძილზე ეს სტამბა²¹⁵. ყველა ეს საკითხები მ. თამარაშვილმა მართლაც გულმოდგინედ გამოიძია და შეისწავლა. რომში პირველი ქართული სტამბის შესახებ მის მიერ აღმოჩენილი მასალები ჩვენი კულტურის ისტორიის ახალ თავს ხსნიან. თამარაშვილმა დაადგინა, რომ პირველი ნაბეჭდი ქართული წიგნის ქართულ-იტალიური ლექსიკონის შემდგენელნი იყვნენ იტალიელი მისიონერი პაოლინი და საქართველოს მეფის თეიმურაზ პირველის რომში წარგზავნილი ელჩი ნიკიფორე ირბახი, ანუ ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი. ნიკიფორე ირბახის ვინაობის დასაზუსტებლად იგი ზ. ჭიჭინაძეს წერდა.

„ნიკიფორე ირბახი არც პატრი და არც ევროპელი არ არის. არამედ ნამდვილი და პატრიოტი ქართველია. ეს შვილი ყოფილა ერთი ქართველი შესანიშნავი სპასალარისა, რომელსაც ბევრგზის დაუმარცხებია სპარსელები. ნიკიფორე საქართველოში ცნობილი იყო ნიკოლოზ ბერის სახელით, რადგან წმინდა ბასილის მონაზონი იყო. ამის ევროპაში წასვლის დროს საქართველოს ჯარის უფროსი ყოფილა მისი ბიძაშვილი. ეს ნიკიფორე ბიძა ყოფილა ყარაყალხანის ერისთავ ზურაბისა. თეიმურაზ პირველმა ეს გავზავნა ევროპაში მთავრობისაგან შემწეობის მოსაშოვნელად — სპარსელთ წინააღმ-

²¹⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი, № 10, საქ 409, ფ. 1.

დევ. მოვიდა პირველად სიცილიაში 1626 წ. იქიდან ნეაპოლში, საიდანაც წავიდა მაშინვე ისპანიაში, რათა ისპანიის მთავრობა თეიმურაზთან დაეკავშირებია, იქიდან გამობრუნდა რომში. იქიდან ფემაც გამოატანა რეკომენდაციის წერილი პაპთან. ტივიტ მიიღეს ესა. როგორც ჩანს ამან კათოლიკობა აქ მიიღო და ისე წარსდგა პაპთან, რომელსაც მოახსენა საქართველოს გაჭირვება. თეიმურაზის ერთგულება და გაჭირვება...

მან შეასწავლა ქართული სტეფანე პოლინსაც. მას შემდეგ შეადგინეს ქართული-იტალიანური ლექსიკონი... ნიკიფორე რომში დაბრუნდა 1628 წლის დამლევამდინ.. საქართველოში დაბრუნდა 1629 წ. აგვისტოს თვეში... როსტომ მეფისა და სპარსელების შემოსვლის დროს ქართლიდან თეიმურაზთან ერთად გაიქცა და წავიდა სამეგრელოში²¹⁶. როგორც ზემოთაც ვნახეთ, ამ ნიკიფორე ირბაზის შესახებ მის. თამარაშვილი ვრცლად შეჩერდა თავის გამოკვლევებში და დაახასიათა მისი მოღვაწეობა როგორ საქართველოში, ისე მის ფარგლებს გარეთ, სადაც განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ნიკიფორეს პოლიტიკურ-სარწმუნოებრივი კამათი საქართველოს სამეფო კარსა და ეკლესიასთან.

ასევე აწვდიდა მკვლევარი ზ. ჭიჭინაძეს ანთიმოზ ივერიელის შესახებ ახლად მოძიებულ ცნობებს, რომელიც 1690-იანი წლებიდან რუმინეთში მოღვაწეობდა და ამ ქვეყნის კულტურულ რეფორმატორად გადაიქცა. სწორედ ამ ანთიმოზის წყალობით 1709 წ. სტეფანე უნგრო-ვლახეს მოუწყვია თბილისის ცნობილი სტამბა, სადაც ბევრი საყურადღებო წიგნი, მათ შორის „ვეფხისტყაოსანიც“ დაიბეჭდა. ზ. ჭიჭინაძე მ. თამარაშვილისაგან განუწყვეტლად იღებდა მისთვის საჭირო დოკუმენტებსა და ცნობებს. „თქვენი მოწერილი ცნობა მოურავის შესახებ მოვათავსე მის წიგნში“ მაღლიერების გრძნობით წერდა ზაქარია მას და სთხოვდა: „შევიტყვე, რაღაც ალბომი მოგიძევიანთ, დაბეჭდვას აპირებთ და მე თქვენს დიდ პატივისცემელსა და მეგობარს ნუ დამივიწყებთო“²¹⁷.

როდესაც მ. თამარაშვილის წიგნები იბეჭდებოდა თბილისში, ცენზურის ნებართვა ზაქარიამ მოახერხა და მთელი ბეჭდვის პროცესში თვითონვე დიდ ყურადღებას აქცევდა მას.

ზაქარია მიხეილს ხან აღფრთოვანებული წერილებით ელაპარაკებოდა 1907 წ. თბილისში ჩამოსული ფერეიდნელი ქართველების მოლა უსეინ ონიკაშვილისა და მოლა აგრებ ხუციშვილის შესახებ,

²¹⁶ ლიტერატურის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი № 5461—6.

²¹⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი № 10, საქ. 469, ფ. 19—26.

რომ მათ ქართული ენა კარგად შეუწავსთ, ძველი გრამატიკული ფორმებით ლაპარაკობენ და ცრემლით მისტირიან საქართველოს ხსენებასო²¹⁸, ხან დაღონებული ეჩურჩულებოდა „ჩვენ ქართველები პოლიტიკურად დამონებული ხალხი ვართ, მასთან გულგრილობა უნდა იქონიოდეს“²¹⁹ ონალურ დედააზრებში. ვითომც ვკოსმოპოლიტობთ ვითომც მსოფლიოს ძმობას ვეტრფით, მაგრამ იმავ დროს ყველაფერი მიგვდის ხელიდან: ენა, ისტორია, ტერიტორია, და ვრჩებით დაბრმავებული ცარიელნი. ის რაც არმენიას, ქალღესას, და ბიზანტიას მოვევლინა, ერთობის მხვედრი დღეს ამ მეოცე საუკუნეს გვევლინება ქართველებს“-ო²¹⁹, ხან კიდევ იმედიანად ესაუბრებოდა: ხალხის ნამდვილი ცხოვრების გადმოცემის გარეშე, ამ ცხოვრებაში ჩატრეგლობის გარეშე, შრომა ე. წ. „წმინდა ცხოვრებით“ მამულისათვის მკვდარი ლანდი იქნება და იმედი მაქვს, რომ მანდ მყოფი ქართველი კათოლიკე მოძღვარნი მიბაძვენ თქვენს კვალს და ჩვენს სამშობლოს გამოადგებიანო²²⁰.

ჭიჭინაძის ამ აზრმა უცხოეთში მყოფ ქართველ კათოლიკე მოძღვართა შორის დიდი მხარდაჭერა ჰპოვა. 1910 წ. სექტემბერში ქართული პოეზიის დიდად მოყვარული მოძღვარი სტეფანე ვარდიძე მ. თამარაშვილს მონტე-ფიასკოდან წერდა: „ჭიჭინაძისაგან ორი წერილი მივიღე ფრიად საინტერესო. თქვენს ქებაში იყო. პასუხი მივეცი უფრო ვრცელი. ამბობს საზღვარგარეთ ნუ ჰყრისხართო, აქ, აქ უნდა უშველოთ ქართველებსო. სიმართლე აქვს. ჩვენ კულდა-ხარასავით ვიქცევით, ბუზანკლებს ვახვევთ ურთიერთსო“²²¹.

მის. თამარაშვილი იმ ხანად სწორედ კახეთიდან და ქართლიდან მე-17 საუკუნის ოციან წლებში აყრილი და გადასახლებული ქართველების შესახებ მოძიებულ ისტორიულ დოკუმენტებს შიფრავდა და სწავლობდა, ამიტომაც იყო, რომ ორი ფერეიდნელი ქართველის აქ მოსვლამ მასზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა და ზაქარია ჭიჭინაძეს სასწრაფოდ მოსწერა: „ყურადღების მიქცევა და ხელის შეწყობა მათ დიდ სიკეთეს მოუტანს და განუახლებს გვაროვნობის სიყვარულს“-ო²²².

²¹⁸ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი № 10, საქ. 469, ფ. 19.

²¹⁹ იქვე, ფ. 20.

²²⁰ იქვე, ფ. 29.

²²¹ იქვე, საქ. 205, ფ. 14.

²²² ლიტერატურის მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი № 5463—6.

ზ. ჭიჭინაძე ამ ურთიერთობის თაობაზე საქვეყნოდ აცხადებდა ჩემი გაგზავნილი წერილები მ. თამარაშვილთან უფრო შეკითხვებით და მე მათი პასუხებით ყოველთვის კმაყოფილი ვარო²²³.

თავის მხრივ მ. თამარაშვილი ზ. ჭიჭინაძისაგან იღებდა მისთვის საჭირო ბევრ დაბეჭდილ ლიტერატურას. იგი. ზ. ჭიჭინაძეს სთხოვდა აღეწერა და გაეგზავნა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში შემორჩენილი რიტუალები წვიმის მოყვანისათვის და იქვე შენიშნავდა, — გამოძიგზავნე ყველაფერი გარდა ახალციხის მხრისა, რადგან მე ახალციხელი გახლავარ და იქაური წესები ძალიან კარგად მახსოვსო. მ. თამარაშვილი ერთხანს ცდილობდა ქართული ეთნიკური ჩვევების პარალელების მონახვას ევროპაში, რასაც ლეგენდარული დიდი გადასახლების შედეგს მიაწერდა. უკვირდებოდა ბევრი ხალხის ყოფას, ზნეჩვეულებას, წესს და ქართულ ცხოვრებას ადარებდა. ზოგჯერ ბევრ საერთოს ადგენდა და ცდილობდა კვლევის ისტორიული მეთოდებით აეხსნა და გაერკვია ყველაფერი.

მ. თამარაშვილს განსაკუთრებული ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ცნობილ პუბლიცისტ თედო სახოკიასთან 900-იან წლებში. თ. სახოკიას ევროპაში ყოფნამ ისინი ერთიმეორეს მჭიდროდ დააახლოვა.

1901 წ. იანვარ-თებერვალში თ. სახოკიამ რომში იმოგზაურა. ამ მოგზაურობის დროს მან გაიცნო მ. თამარაშვილი. მ. თამარაშვილს მამინ უკვე გამზადებული ჰქონდა გამოსაცემად „ქართველ კათოლიკეთა ისტორია“ და შეკრებილი ჰქონდა აურაცხელი დოკუმენტური მასალა საქართველოს შესახებ. თ. სახოკია კარგად გაეცნო მ. თამარაშვილის მთელ საქმიანობას და აღფრთოვანებული დარჩა მისით. გადაწყვიტეს, სულხან-საბა ორბელიანის შესახებ მოძიებული დოკუმენტებისათვის დაერთოთ თავიანთი შენიშვნები და თბილისში გამოეგზავნათ გაზ. „მოამბეში“ ან „ცნობის ფურცელში“ დასაბეჭდათ. რათა მოეპოვებინათ უფლება ამ ქართულ გამოცემათა უფასოდ მიღების შესახებ²²⁴.

1901 წ. 4 მაისს მ. თამარაშვილმა თ. სახოკია რომში თავისთან მიიწვია, რათა მას დაბეჭდვის წინ ერთხელ კიდევ გადაეთვალიერებინა მისი წიგნი — „ისტორია ქართველი კათოლიკებისა“. თ. სახოკიამ სიამოვნებით მიიღო მიწვევა. საერთოდ თამარაშვილის ამ შესანიშნავი წიგნის გამოცემას თავისი ამაგიც დასდო.

²²³ ლიტერატურის მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი № 5465—6.

²²⁴ ეს დანაპირები მათ მამინ ვერ შეასრულეს.

თ. სახოკია ხშირად კეთილი შუამავლის როლს ასრულებდა და ბედის საძიებლად ევროპაში ჩასულ ბევრ ქართველ ახალგაზრდას რჩევა-დარიგების მისაღებად თამარაშვილთან აგზავნიდა.

თამარაშვილი ქართველ მოსწავლე ახალგაზრდობას ვარულითა და იმედით შეჰყურებდა. უხაროდა, რომ წლებში მამულის სიყვარულით შეპყრობილი ბევრი ქართველი თავდაუზოგავად სწავლობდა. იგი სულ მათი ამბის კითხვა-გაგებაში იყო. თამარაშვილი თ. სახოკიას ხშირად სწერდა მეტად ნიჭიერი მ. წერეთლის შესახებ. ერთ-ერთ პასუხში თ. სახოკია მას მოახსენებდა, რომ მ. წერეთელი ლაიპციგის უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ დატოვებულია „მანდაურს უნივერსიტეტში ფილოლოგიის ფაკულტეტზე, რომ მერე ლურსმული ნაწერებისათვის მუშაობა უფრო გაუადვილდეს“-ო²²⁵, „ზურაბ ავალიშვილი პეტერბურგში პროფესორად დატოვებული თქვენ პირადად არ გიცნობთ, მაგრამ თქვენი მოღვაწეობის დიდი პატივისმცემელი და თაყვანისმცემელია და მოდის რომის დასათვალიერებლად... დიდი იმედი მაქვს ზელს მოუწყობთ ყველაფერშიო“.

მ. თამარაშვილმა დიდი დახმარება გაუწია აგრეთვე გამოჩენილ ახალგაზრდა მომღერალს აკოფაშვილს, რომელმაც ვოკალური ხელოვნების ღრმად ათვისებისათვის იტალიას მიამშურა. სამწუხაროდ მომღერალ აკოფაშვილს აღარ დასცალდა თავისი ნიჭის სრული გაფურჩქვნა, ის უღროოდ გარდაიცვალა სრულიად ახალგაზრდა.

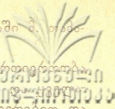
თამარაშვილმა თავისებური პატივი დასდო გენიალური ქართველი კომპოზიტორის ზაქარია ფალიაშვილის მუსიკალურ მოღვაწეობასაც. 1911 წ. მარტში თ. სახოკია გამოჩენილ ისტორიკოსსა და მკვლევარს სწერდა: „აქერთს მოუვიდა ფალიაშვილის მიერ გადაღებული ნოტები ქართულ საეკლესიო საგალობლებისა, საჩვენებლად გამოგიგზავნით, თუ გნებავსთ, იქნება ვინმემ მოისურვოს აჩვენეთ და დააწერინეთ გახეთში“ო²²⁶. მ. თამარაშვილს, „კარგ-მგალობელს“, რა თქმა უნდა პნებავდა ამ ჩანაწერთა ნახვა და იგი სხვათაც გაასინჯა²²⁷, მაგრამ თვითონ ვეღარ მოესწრო ზ. ფალიაშვილის დიდ სიმღერას, რომელმაც თავის ხმებში გააერთიანა როგორც საერო, ისე სასულიერო ხმები და წარმოსდგა მეთავე-მეთორმეტე საუკუნეებში დამზობილი ქართული მუსიკის ახალ სფინქსად. ამგვა-

²²⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი № 10, საქ. 416-ა, ფურც. 36.

²²⁶ იქვე, ფურც. 13.

²²⁷ იქვე, ფურც. 32.

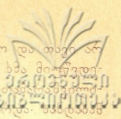
რი ერთიანობისათვის იბრძოდა ისტორიულ მეცნიერებაში მ. თამარაშვილიც.

მ. თამარაშვილისა და ივანე გვარამაძის ახლო ურთიერთობის მთელი მათი სიცოცხლის განმავლობაში გრძელდებოდა და ყველა სათვის სამაგალითო იყო. ისინი თითქოს ერთნაირი ცხოვრებით და ერთნაირი მიზნებით ცხოვრობდნენ. ორივენი ახალციხის ძველი უბნის, რაბათის მკვიდრნი იყვნენ და თავიანთი ოჯახებით კეთილმეზობლობა ჰქონდათ. ორთავენი იყვნენ კათოლიკე მღვდლები და თავისი სამშობლოს დაუცხრომელი მეთაორიენი. მიხეილ თამარაშვილი ივანე გვარამაძის მოწაფეც იყო, უახლოესი თანამებრძოლი და მეგობარიც. მიუხედავად იმისა, რომ ივ. გვარამაძე მასზე 27 წლით უფროსი იყო ეს მათ გულწრფელ დამოკიდებულებაში ხელს სრულიადაც არ უშლიდა. ისინი ყოველთვის ერთ ბედს ქვეშ იყვნენ და ერთი საქმისათვის ცხოვრობდნენ, იმ განსხვავებით, რომ ერთი საქართველოს გარეთ მოღვაწეობდა, ხოლო მეორე საქართველოში.

ვინმე მესხის ფსევდონიმით ცნობილი ივ. გვარამაძე იყო შესანიშნავი პუბლიცისტი, ისტორიკოსი, მკვლევარი, ეთნოგრაფი, არქეოლოგი, მოძღვარი-თეოლოგი, მწერალი, დრამატურგი, პოეტი-მაგალობელი. ამ მართლაც „უნივერსალურ კაცს“ თავის დროისათვის დიდი გავლენა ჰქონდა კათოლიკე ქართველებში. მისი სიტყვა ყოველთვის დამაკანონებელ ძალას იღებდა და კათოლიკე და მუსლიმან ქართველებში ეროვნული თვითშეგნების გაღვივებას ემსახურებოდა. იგი ჩვენი ქვეყნის ისტორიული ცხოვრების დაუცხრომელი მოდარაჯე და პოლემისტიც იყო. მრავალი ენების ცოდნა მას ხელს უწყობდა თავისი სადარაჯო ასპარეზი ფართოდ გაეშალა და შორს გაეწია. სწორედ ამ ივანე გვარამაძემ გაუღვივა ჯერ კიდევ ყმაწვილ მ. თამარაშვილს სამშობლო ისტორიის სიყვარული და შემდეგ მანვე აჩვენა გზა ამ ისტორიის კვლევისა და შესწავლისათვის. ეს ყოველად „პატიოსანი ქართველი“ მ. თამარაშვილსა და მის ოჯახს ყოველგვარ დახმარებასთან ერთად ნივთიერ შემწეობასაც უჩენდა ხოლმე.

ვინმე მესხი განსაკუთრებით გახარებული იყო თავისი მოწაფისა და ახლობელი ადამიანის გამარჯვებებით საქართველოს ისტორიის ფრონტზე. იგი მიხ. თამარაშვილს უმალ ატყობინებდა ყოველ ახალ აღმოჩენასა და შეკითხვებითა და პასუხებით მასთან ერთად არკვევდა ჩვენი ისტორიის მიბნელებულ საკითხებს. იგი სისტემატურად ესაუბრებოდა იმაზე, თუ რა საქმიანობას ეწეოდა, რას აპირებდა მომავალში და მოსაუბრეს აიძულებდა ასეთივე გულახდილი ყოფილიყო მასთან. ვინმე მესხს მიხეილ თამარაშვილის საკვლევო მუშაობაში ყველაზე მეტად მისი ეკონომიური გაჭირვებისა ეშინოდა, რომ

ახალგაზრდა მკვლევარი იძულებული არ გამხდარიყო და თავი არ დაენებებინა ამ დიდი საქმისათვის. ამიტომ, სადაც კი სხვა მიუწვდომელია ყველას სთხოვდა ნივთიერი დახმარება გაეწიათ. თავისი საქმიანობისათვის. თვით თამარაშვილს ამის შესახებ არაფერს წერდა. მასთან უკიდურესად ვაჭირებულს და ეკონომიურად გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდნილ მიხეილს, ეს მოხუცი ვაჟკაცურად შემოუყვირებდა „არ დაიხარო, ღმერთს შრომისათვის გაუჩენიხარ, ურთიერთს ხელი მივსცეთ, შევეწიოთ ერთსა“-ო²²⁸. თამარაშვილს ვინმე მესხი თავის გამართლებულ იმედად სახავდა. ივ. გვარამაძე მისი საქმიანობით ყოველთვის განარბებული და მოხიბლული იყო. და ბოლოს მსხვე ერთგო თავისი აღზრდილის გამოტირებაც. მ. თამარაშვილი ვინმე მესხზე ერთი წლით ადრე გარდაიცვალა. X

მიხეილ თამარაშვილს წერილობითი თუ პირადი ურთიერთობა ჰქონდა აგრეთვე ბევრ სხვა გამოჩენილ ქართველ მოღვაწესთან, როგორც არიან: ს. ქვარიანი, მიხ. წერეთელი, ზ. ავალიშვილი, ნ. ლობჯინძე, პ. მირიანაშვილი, ალ. მრეველაშვილი, იაკ. ნიკოლაძე, ალ. ყიფშიძე, ალ. სარაჯიშვილი, დ. სარაჯიშვილი და სხვა მრავალი. ეს ურთიერთობა ყოველთვის მეცნიერული თუ პატრიოტული საკითხებიდან გამომდინარეობდა. 1910-იან წლებში თამარაშვილმა უკვე შენიშნა და იგონა, რომ ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში გამოჩნდა სულ სხვა ძალა, რომელსაც შეეძლო ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე გაუგონარი ტვირთის აწევა. ეს ახალგაზრდა მეცნიერი ივანე ჯავახიშვილი იყო. ევროპიდან თბილისში დაბრუნებულ მიხ. წერეთელს თამარაშვილმა სთხოვა გაეცნო ის ჯავახიშვილისათვის, რათა მისცემოდა საშუალება ზოგიერთი საეჭვო საკითხის დადგენისა და დაზუსტებისა.

„საქართველოს ეკლესიის ისტორიის“ გამოცემის შემდეგ მკვლევარი ფიქრობდა საქართველოს მოკლე პოლიტიკური ისტორიის დაწერაზე, სადაც მის მიერ მოძიებული ისტორიული საბუთებიც მრავლად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. ამ ისტორიის ერთი ნაწილი მან კიდევ დაწერა. საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის გამოქვეყნების შემდეგ, მისი მიზანი იყო სამშობლოში ჩამოსვლა და შეგროვილი დიდძალი დოკუმენტალური მასალის დალაგება და დამუშავება. საქართველოსაკენ მოუწოდებდნენ მას ახლობელი ნათესავები და მეგობრებიც „ოღონდ შენ კარგად იყავი და იჯანმრთელე შენი ჭირიშვი, ძმაო, საყვარელო... ძალიან მამნატრდი, ღმერთი კიდევ მაღირსებს შენს ნახვას, შენი ჭირიშვი... ახ ნეტაი ჩამოხვიდე აქა“²²⁹-ო.

²²⁸ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 165, ფურც. 30.

²²⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 173, ფურც. 84.

სწერდა თბილისიდან მიხეილს მისი ძმა სოლომონი: აქეთ მოუწოდებდნენ მას აგრეთვე ქართველი კათოლიკე მოძღვარნი.

მომხიბვლელად ეხატებოდათ ქართველ კათოლიკე მონაწილეებს მის. თამარაშვილის სახე, როგორც ისტორიკოსის, დოქტორისა და ლოგის ღრმა მცოდნისა და მღვდლის სახე. 1910 წ. ქართველ კათოლიკე მოძღვართა მცირე თათბირზე გადაწყდა: ყველა ქართველი კათოლიკე გაერთიანდეს ქართული რიტის გარშემო და ეთხოვოს. რომს, რათა მის. თამარაშვილს ებოძოს ღირსება ქართველ კათოლიკეთა ეპისკოპოსისაო²⁰⁰. თუ მ. თამარაშვილი ეპისკოპოსად დაინიშნებოდა, მათი აზრით ქართველ მართლმადიდებლებისა და კათოლიკების გაერთიანების რეალური საფუძველიც მომზადდებოდა. ამას ფიქრობდნენ ზოგიერთი მოძღვარნი, თამარაშვილს კი ეპისკოპოზობაზე არასდროს არ უფიქრია. მისი საფიქრალი სულ სხვა რამ იყო..

როგორც კ. საფარაშვილის სიტყვიდან ჩანს²⁰¹. მ. თამარაშვილს თავისი მეცნიერული მოღვაწეობა მეტისმეტად ცალმხრივად ეჩვენებოდა და ეკლესიის ისტორიის გამოცემის შემდეგ, საქართველოს პოლიტიკურ და სოციალურ ისტორიაში აპირებდა მუშაობას. მან, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ მიზნისათვის წინასწარი სამუშაო კიდევ ჩაატარა.

„ამ ზაფხულს არ აპირებთ რომის სიციხეს თავი მოარიდოთ“— ეკითხებოდა 1911 წლის ივლისში მას თედო სახოკია და მანაც დიდი სამუშაოს დაწყების წინ „ცხოვრებაში ერთხელ“ გადაწყვიტა დასვენება. აგვისტოში თავის მეგობარ ჟრატელ ავგუსტოსთან ერთად ზღვის პირა სოფელ სანტა-მარინელაში დასასვენებლად გაემგზავრა და მცირე ხნით მოიცილა არქივის მტვერი. ახალციხეში ფოცხოვისა და მტკვრის ნაპირებზე გაზრდილ მიხეილს აღრიატიკის ზღვის ტალღები თითქოს ეძახდნენ, გულიც ერჩოდა.

ერთხელ მას მეგობრისათვის ხუმრობით ეთქვა: აღრიატიკის ზღვიდან საქართველომდე ცურვით ერთ წელიწადში მივაღწევო და დაემატებია: რათ არის, რომ საქართველოს სახე ყველგან დამყვება: არქივშიც, სახლშიც, გზაშიც და აქაცო... სწორედ იმ დღეებში, რალაც ბედად კონსტანტინოპოლიდან პატრი მერაბაშვილის წერილი მიიღო. პატრი სიამაყით ატყობინებდა „ამ ზაფხულს ორი ბაღანა იღრჩობოდა ქოლათ სანას. შევეცურდი ტანისამოსით, ყელზედ შე-

²⁰⁰ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 10, საქ. 173, ფურც. 84.

²⁰¹ საფარაშვილმა სიტყვა წარმოთქვა მ. თამარაშვილის დაბადებიდან ასიწლის თავზე პუშკინის ინსტიტუტში გამართულ სხდომაზე.

შომეხვიენენ, ველარ გავინძერ, კინალამ დავიხრჩე მეც; მერე სხვაც
შომეშველა და სამივე გადაგვარჩინაო²³². მერაბაშვილი თითქოს სა-
ბედისწერო გაფრთხილებას იძლეოდა. ეს იყო რაღაც წინ ნასწოლო
ჩრდილი.

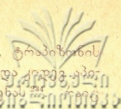
1911 წ. 2(15) სექტემბერს ადრიატიკის ზღვა სოფ. სანტა-მარი-
ნელასთან ჩვეულებრივზე უფრო წყნარი იყო. მიხეილ თამარაშვი-
ლი პროფ. ავგუსტოსთან ერთად ამ წყნარი ზღვის სანაპიროზე სასე-
ირნოდ გამოსულ იყო და მეგობართან ლურჯი ხეივანების ქვეშ — სა-
ქართველოსა თუ იტალიის შორეულ მოგონებებით ტკებობდა, უც-
ბად დაირღვა ეს მყუდროება, ამოვარდა კორიანტელი, აიშალა ამინ-
დი და აიჭოჩრნენ ზღვის ტალღები. აბობოქრებულმა ზღვამ დასახ-
რჩობად განწირული კაცის ხმა გადმოიტანა. შეშფოთდა ნაპირზე
მოსეირნე ხალხი, ატყდა დედაკაცთა საშინელი კივილი, პანიკამ და
დაბნეულობამ მოიცვა ყველა. უცბად ყველამ შენიშნა თუ როგორ
შეცურდა მღელვარე ზღვაში ორი ვაჟკაცი და როგორ შეექვიდა
აბობოქრებულ ტალღებს, რომ გამოეტაცათ მისთვის დასადრჩობად
განწირული ადამიანი.

1911 წ. 16 სექტემბერს თბილისის ფოსტა მთელი დამე იტალი-
იდან სამგლოვიარო დეპეშეებს ღებულობდა. 17 სექტემბერს დილით
უკვე „სახალხო გაზეთი“ იტყობინებოდა: „ჩვენმა რედაქციამ იტა-
ლიიდან სამწუხარო ამბავი მიიღო. აგარაკ სანტა-მარინელაში (რო-
მის მახლობლად) მიხეილ თამარაშვილი ზღვაში დამღრჩვალა; დაწე-
რილებით ცნობებს და ნეკროლოგს ზეალ მოვათავსებთო“²³³.

18 სექტემბერს „სახალხო გაზეთი“ უკვე ვრცელ ნეკროლოგს
ათავსებს და მკითხველს აუწყებს, რომ მ. თამარაშვილი აღელვებულ
ზღვაში შეცურებულა დასადრჩობად განწირული მუშის მისაშვე-
ლებლად; თვითონ, თავის მეგობარ პროფესორთან ერთად დამღრჩვა-
ლა, ხოლო მუშა მოდარაჯე მენავეთ გადაურჩენიათო, მიხეილ თამა-
რაშვილი — განაგრძობს გაზეთი — 53 წლის იყო, დაიბადა ახალცი-
ხეს და დიდხანია რაც რომში მუშაოდა... ჯერ კიდევ ის სიცოცხ-
ლითა და მსხნეობით აღსავსე იყო, შრომის სურვილით გატაცებუ-
ლი და დაუღალავი. ასეთი ადამიანის დაკარგვა საზოგადოებამ დიდ
დანაკლისად უნდა ჩათვალოს. სულ მცირე ხანში მან სამი დიდი
თხზულება შეადგინა და დაჰბეჭდა... იგი შეეხო ისეთ დარგს. რო-
მელსაც თამარაშვილამდე არავინ შეჰხებია. მან გარდა ვატიკანის და
რომის სხვა წიგნთსაცავებისა შეისწავლა მრავალი წყაროები ფლო-

²³² ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდი № 10, საქ. 300, ფურცელი 72.

²³³ სახალხო გაზეთი № 402, 1911 წ.

რენციის პალერმოს, პარიზის, ლონდონის, მოსკოვის, ტრაპიზონის და სხვა არქივებში. ყოველივე ეს მასალად გამოიყენა და კვლევა დაიწყო რედაქცია ერთი დიდი საინტერესო წიგნის შედგენას დასაწყისში აღარ დასცალდაო.

გაზ. „თემი“ ჩერდებოდა რა მიხეილ თამარაშვილის დიდ დამსახურებაზე თავისი სამშობლოს წინაშე. მას „ყველასაგან განსხვავებულ“, „იშვიათ პიროვნებად“ მიიჩნეოდა და ხალხს მოუწოდებდა „ღირსეულად ვიტიროთ საქართველოს ღირსეული შვილიო“. გაზეთი „Тифлисский листок“-ი წერდა, რომ მას ბედმა არ დააცალა შეესრულებინა თავისი ზრახვები. „Полный сил молодой священник уехал с родины за границу для изучения исторических материалов в европейских архивах и здесь его подстерегла роковая судьба“.²³⁵

გაზ. „Закавказская речь“-ი თამარაშვილის დაღუბვას ქართული ისტორიოგრაფიის აუნაზღაურებულ დანაკლისად სთვლიდა; «Его преждевременная смерть является незаменимой утратой для грузинской истории и вызывает глубокую печаль в сердцах всех сознательных грузин. Этот молодой ученый, вполне вооружённый европейским знанием и подготовкой, с редкой энергией взялся за кропотливый труд собирания исторических данных и материалов в разных архивах и библиотеках Западной Европы и в частности в архивах Ватикана, касающихся истории Грузии. Покойный Тамарашвили в этом отношении достиг прекрасных результатов. Его издания составляют неоценимый вклад в грузинскую историю... Жизнь его оборвалась в тот момент, когда в сущности начинался расцвет его таланта и учёной деятельности»²³⁶.

და საქართველოს თითქმის ყველა გაზეთმა და ჟურნალმა დიდი გულისტკივილით აღნიშნა თავისი დაუღალავი და ერთგული მამულიშვილის უცხოეთში დაღუბვის სიმძიმე და დანაკლისი. ამ ამბავმა მთელ განათლებულ ქართველობას, ვინც კი იცოდა მეცნიერებისა და ჰუმანიტარული ისტორიის ფასი, გული დაუწყვიტა და დაამწუხარა. საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებიდან: მესხეთიდან, კახეთიდან, სამეგრელოდან, გურიიდან, იმერეთიდან და სხვა რედაქციებში მოდიოდა აურაცხელი სამგლოვიარო დეპეშები. ამ დეპეშებში ხალხი

²³⁴ „სახალხო გაზეთი“ № 403, 18 სექტემბერი 1911 წ.

²³⁵ „Тифлисский листок“, 1911 წ. 19 სექტემბერი.

²³⁶ „Закавказская речь“ № 206, 17/IX—1911.

გამიხატავდა თავის მწუხარებას და მ. თამარაშვილის დაღუპვას ჩვენი ერის დიდ კულტურულ დანაკლისად მიიჩნევდა²²⁷.

სამწუხაროდ, საქართველოდან მის დასაფლავებაზე ჩასვლა ვერ რავინ ვერ შესძლო, მიუხედავად იმისა, რომ რომელიმე მსოფლიო ვლტული მოსაწვევე ბარათები ბევრმა მიიღო.

რომში მ. თამარაშვილი დიდი პატივით დაკრძალეს. ლიტერატურულ მუზეუმში დღესაც ინახება ორკვირეული ილუსტრირებული გაზეთი იტალიურ ენაზე | *Eco del pontificato gorretta del clero* |, რომლის 1911 წ. 30 სექტემბრის ნომრის 2 გვერდი მთლიანად დათმობილია მიხეილ თამარაშვილისადმი; აქვეა მოთავსებული მისი სურათი. გაზეთში მოთავსებული წერილები ხაზგასმით აღნიშნავენ თამარაშვილის ღვაწლს ქართული ეკლესიის ისტორიის შესწავლის საქმეში, რომ თამარაშვილმა თავისი ღირსშესანიშნავი შრომებით ყველა მეცნიერთა გულში საპატიო ადგილი დაიკავა და სხვა. გაზეთი აქვე ჩერდება იმაზე, რომ ამ კაცში ბუნებრივად იყო შეთვისებული თავისი ერისთვის დამახასიათებელი ერთგულება და კაცთმოყვარეობისათვის გმირული თავგანწირვა-რის შემდეგაც იტალიის საზოგადოებრიობამ გადასწყვიტა სოფელ სანტა-მარინელას ეკლესიის ეზოში, სადაც დაკრძალული იყო მკვლევარი, დადგმულიყო ძეგლი თამარაშვილის ბიუსტი. თამარაშვილის ძეგლის დასადგმელად გამოყოფილმა იტალიურმა კომისიამ თავისი გადაწყვეტილება აცნობა თბილისში საქართველოს საზოგადოებრიობას.

საქართველოს მოწინავე ინტელიგენციამ ამ აქტში თავისი ეროვნული პატივმოყვარეობის შელახვა დაინახა, დაფაცურდა, რათა მსგავსი ღონისძიება საქართველოშიც ჩაეტარებინა და იტალიური კომისისათვის ინიციატივა ჩამოერთმია.

21 სექტემბერს თბილისის ქართველ კათოლიკეთა მიძინების ეკლესია შავი თალხებით შემოსეს. მონასტერში მ. თამარაშვილისადმი მიძღვნილ პანაშვილს დიდძალი ხალხი დაესწრო. აქ მოვიდა წარმომადგენლობა ქართველი თავადაზნაურობისა მაზრის წინამძღოლის თავად პ. ი. თუმანიშვილის მეთაურობით, აგრეთვე საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების, ქ. შ. წ. კ. გამავრცელებელი საზოგადოების, ქართული პრესის და სხვა დაწესებულებათა წარმომადგენლები. პანაშვილზე მგრძნობიარე სიტყვა წარმოსთქვა ლაზარე გოხალიშვილმა: „სარკმელნი ფარდით დაბნელებულნი, ეკლესია შავით მოსილი და გალობის ხმა დასუსტებულ-მიმკრთალი რის გამომთქმელნი არიან? რას გვისურათებენ? რას მოასწავებენ? —

²²⁷ „Закавказская речь“, 21/IX—1911 წ.

ერემლორეულმა დაიწყო თავის სიტყვა და მტკიცედ და ომბიანად დაამთავრა: „თავს ნუ დაეზოგავთ, რომ მისგან გაკაფული კვლი და დაწყებული შრომა აყვავდესო“, პანაშვილზე ზოგჯერ მკაცრად ზოგი მოგონებით გამოდიოდა. როგორც „Закавказская речь“ კორესპონდენტი შენიშნავს „при рассказе о гибели Тамарашвили многие из присутствующих прослезилась“.²³⁸ მთელი პანაშვილის დროს დაბალ თითქმის მიმქრალ, მაგრამ მწუხარე ხმით ქართულ სიმღერებს გალობდა კათოლიკეთა სკოლის გუნდი.

პანაშვილის დამთავრების შემდეგ გრ. დიასამიძემ შეიტანა წინადადება მ. თამარაშვილის ნეშტის იტალიიდან საქართველოში გადმოსვენების შესახებ. გრ. დიასამიძის წინადადება დიდი მოწონებით, ერთხმად იქნა მიღებული და იქვე არჩეულ იქნა თამარაშვილის ნეშტის იტალიიდან საქართველოში გადმოსვენებელი საგანგებო კომისია. კომისიის თავმჯდომარეობა დაევალა მიხეილ ანტონოვს. წევრებად შევიდნენ: პ. ი. თუმანიშვილი, გ. ნ. დიასამიძე, გ. დ. ვეზირიშვილი, ი. პ. ისარლიშვილი, გ. ზ. ისარლიშვილი, ლ. გოზალიშვილი, ა. ი. სარაჯიშვილი, ვ. დ. ლამბაშიძე, ალ. ყიფშიძე. საგანგებო კომისიამ თავის პირველსავე სხდომაზე დაადგინა, რათა ანგარიში გასწვოდა თამარაშვილის ძეგლის დამდგმელ იტალიურ კომიტეტსაც და მცირე კამათის შემდეგ გადასწყვიტა: ეთხოვოს იტალიურ კომიტეტს, რათა თამარაშვილის ცხედარი ჩამოსვენებულ იქნას საქართველოში. ზოლო ძეგლი აღმართულ იქნას იტალიაშიო. ყველა ამ საქმის გასაძლოად და სახსრების საზოგნელოდ კომიტეტმა გამოსცა მიმართვა. ამ მიმართვაში ისინი ქართველ ხალხს აცნობებდნენ, რომ კაცი, ვინც უარპყო პირადი ბედნიერება და საქართველოს ბედითა და უბედობით ცოცხლობდა, ვინც გააშუქა ჩვენი ისტორიის ბნელი ადგილები და ქვეყანას მოუძია მრავალი ძვირფასი საბუთი, ვინც იყო ნამდვილი მესაიდუმლე ჩვენი წარსულისა, ის დაიღუპა და მისი გვამი დღეს უცხო ქვეყანას აბარია. რასაც ვერ აიტანს ჩვენი ეროვნული თავმოყვარეობაო²³⁹. კომიტეტი მოუწოდებდა ხალხს თამარაშვილის გვამის გადმოსვენებისათვის არ დაეზოგა თავისი შესაძლებლობა და შეწირულება შეეტანა. და თითქოს რეალური ჩანდა თამარაშვილის ნეშტის გადმოსვენების საქმე. იმდენად რეალური, რომ ქართულ პრესაში კამათიც კი ატყდა — სად უნდა ენახა მკვლევარს თავისი სამარადისო განსასვენებელი²⁴⁰. ერთნი დაუინებით მოითხოვ-

²³⁸ გაზ. „Закавказская речь“ № 210. 22/9—1911.

²³⁹ გაზ. „თეზი“ № 47, 1911 წ. 28 სექტემბერი.

²⁴⁰ იქვე.

L'Abbé MICHEL TAMARATI

Aux cris d'un infortuné
Se sacrifia lui-même
Et périt victime de son dévouement
Dans les eaux de "Santa Marinella",
Le 16 Septembre 1911

Toujours vivant sera le souvenir de son héroïsme tragique
La mémoire de sa bonté
Les sentiments suaves pour ses amis
L'amour de la patrie lointaine
Immortalisé en livres et écrits
Sacrés à la Religion
Qui eut en lui un prêtre exemplaire
Un apôtre zélé et fervent
Dans l'exil pour la foi.

დნენ, რომ თამარაშვილი თავის მშობლიურ ქალაქში უნდა დაეკრძა-
ლოს, რადგან, როგორც წერდა გოკიელი — „მ. თამარაშვილის დაკრძა-
ნა და მისი საფლავზე აგებული ძეგლი ახალციხეში, გაუმხნეველს
და იმედს განუმტკიცებს ჩვენგან მივიწყებულ ახალციხის და მთელი
მესხეთის ქართველებს“-ო. მეორენი ასაბუთებდნენ, რომ ამგვარი
მეცნიერის განსასვენებელი ქართველ მოღვაწეთა პანთეონში იყო.
მესამენი იმ აზრს ადგენენ, რომ იგი დასაფლავებულიყო ქართველ კა-
თოლიკეთა ძველ სასაფლაოზე, რომ სასაფლაოსაც დასტყობოდა თა-
ვისი ეროვნული სახე...

სამწუხაროდ, საქართველოში შემდგარმა კომისიამ თავისი დანაბო-
რები ვერ შეასრულა და მ. თამარაშვილს ნეშტი იტალიიდან ვერ
გადმოასვენა.

სამაგიეროდ იტალიური კომისია თავისი გადაწყვეტილების ბო-
ლომდე ერთგული დარჩა, მ. თამარაშვილის დაღუპვის ერთი წლის
თავზე აღმართა მკვლევარის შესანიშნავი ძეგლი. ძეგლის გახსნა დიდი
ცერემონილით შესრულდა. გაზეთმა „Eco del pontificato gorr-
etta del clero“-მ № 36, 1912 წ. 19—22—სექტემბერი, ორი
გვერდი დაუთმო თამარაშვილისადმი მიძღვნილ წერილებს. ამა-
ვე გაზეთშია მოთავსებული მისი ძეგლის ფოტოსურათიც. კომი-
სიის დადგენილებით რომში დაიბეჭდა და გავრცელდა ღია ბარათე-
ბი, მ. თამარაშვილის სურათით, რომსა და ვატიკანში გადახდილ იქნა
დიდი პანაშვიდი და სხვ.

საქართველოში კი ისღა ძლივს გაკეთდა, რომ 1912 წ. ხელახლა
გამოიცა მცირე ფორმატიანი, ოდნავ შესწორებული და გადამუშა-
ვებული ზ. ჭიჭინაძის მონოგრაფია: „ქართველთა კათოლიკე პატრი-
მიხილ თამარაშვილი“. თითქოს სამარცხვინოა, მაგრამ ფაქტია, რომ
„ქართლის ცხოვრების“ დამწერის პირველი ჭირისუფლები და პირ-
ველი დამფასებელნიც უცხოელები იყვნენ. ეს ჩვენი მაშინდელი
ეროვნული ტრადედია იყო.

რევოლუციის შემდეგ ზოგიერთი „ვი მიეცინიერი“ მ. თამარაშვი-
ლის, ვითარცა კათოლიკური ეკლესიის მოძღვრის, შრომებს თავს
არიდებდა და გაურბოდა. მისი სრული დაფასება მხოლოდ უკანასკ-
ნელ წლებში ხდება შესაძლებელი.

იმისათვის რომ ნათლად წარმოვიდგინოთ მ. თამარაშვილის დიდი
მეცნიერული სახე, საჭიროა სრულყოფილად შევკრიბოთ, დავალა-
გოთ, ვთარგმნოთ და გამოვცეთ ყველა ის მნიშვნელოვანი წერილები,
დოკუმენტები და გამოკვლევები, რაც მან დაგვიტოვა ამ უდადესი
და ურთულესი საქმის შესრულება ერთი ხელის მოსმით არ შეიძ-
ლება.

აქვე ვებუძღვით მკვლევარის მიერ მოძიებული დოკუმენტური მასალის, ევროპული ლიტერატურიდან ამოღებულ ნაინტერესო ცნობებისა და გამოუქვეყნებელი შემოკლებების შემოკლებული კატალოგს.

საქართველოს
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

მიხეილ თამარაშვილის მიერ მოძიებული დოკუმენტური მასალებისა და შემოკლებებითი მასალების შემოკლებული კატალოგი *

ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული მასალები

H 1559 — ისტორიული ხასიათის მასალები დაკავშირებული საქართველოში კათოლიციზმის გავრცელებასთან. აქვე ვახტანგ VI წერილი რომის პაპთან, 27. 11. 1722 წ.

მასალები ნიკიფორე ირბახის რომში ყოფნის შესახებ, ლათინურ და იტალიურ ენებზე. ნაწილობრივ ავტოგრაფი—უთარილო — 78 ფურცელი

H 1560 — კაპუცინ დაბიანოს და ვიარეკოს სამი წერილი საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ (1846—48 წწ.)

კაპუცინების ორდენის მასალები. ამონაწერები ჩეხარე კამპანას, მორონის, ლამბერტის, ევენ ბორეს და სხვათა წიგნებიდან: იტალიურ, ლათინურ და ფრანგულ ენებზე. ნაწილობრივ ავტოგრაფი. — უთარილო — 97 ფ.

H 1561 — ცნობები საქართველოს შესახებ რომის, ფლორენციისა და პარიზის არქივებიდან. აქვე მასალები ნიკიფორე ირბახისა და სულხან-საბა ორბელიანის შესახებ.

ამონაწერები ტავერნიეს, შარდენის, ბროსეს შრომებიდან; ლათინურ, იტალიურ, ფრანგულ ენებზე. ავტოგრაფი — უთარილო — 79 ფ.

H 1562 — რომის პაპების მიწერ-მოწერა. ამონაწერები დე კომანჯელის და ბროსეს შრომებიდან; ლათინურ და ფრანგულ ენებზე — უთარილო — 23 ფ.

H 1563 — ამონაწერები წიგნებიდან: „Documents inédits concernant la Compagnie de Iesus, publiés par le P. Auguste Carayon“. 1869, tXX („დაუბეჭდავი საბუთები იეზუიტების შესახებ. გამოუქვეყნებელი პ. ავგუსტ კარაიონის მიერ“) „პროპაგანდა ფიდეს“ წერილები საქართველოში კაპუცინ ფილიპე და ფორამოსთან (1823—1833 წწ.), ბიბლიოგრაფიული შენიშვნები ფრანგულ და იტალიურ ენებზე. ნაწილობრივ ავტოგრაფი. უთარილო—26 ფ.

H 1564 — ამონაწერები ვატიკანის არქივიდან. აქვე: მასალები ვახტანგ VI და სულხან-საბას შესახებ. ამონაწერები თომას პერბერტის, ეზოვისა და სხვა ავტორების წიგნებიდან; ლათინურ, იტალიურ, და ფრანგულ ენებზე. ავტოგრაფი. უთარილო — — 47 ფ.

H 1565 — ანოტაციები საქართველოს შესახებ დაწერილი გამოკვლევებისა, რო-

* კატალოგის შედგენისას მეგობრული დახმარებისათვის მადლობას მოვახსენებ ბ. გიორგაძეს.

მღებიც დაიბეჭდა: Journal „Asiatique“-ში 1823—1898 წლებში. ამონაწერები და ბიბლიოგრაფიული ხასიათის შენიშვნები ლათინურ და ფრანგულ ენებზე. ავტორაფი. — უთარილო — 26 ფ.

H 1566 — ამონაწერები სომხეთისა და სომხების შესახებ კლასიკოსების, გამბას, კონტარინის, ბროსეს, როტიეს, დულორიეს, ხახანაშვილისა და სხვა ავტორების შრომებიდან, ფრანგულ ენაზე. ავტორაფი. უთარილო — 39 ფ.

H 1567 — ამონაწერები საქართველოსა და სპარსეთის შესახებ ბროსეს, კლაპროთის, გოვეას, ლე ბრენის, პულესა და სხვა ავტორების წიგნებიდან. აქვე: ვანტანგ VI წერილი ავსტრიის იმპერატორთან. 29. 11. 1722 წ. ლათინურ იტალიურ და ფრანგულ ენებზე. ავტორაფი. უთარილო — 25 ფ.

H 1568 — ამონაწერები ისტორიული ნაშრომებიდან და მოგზაურთა აღწერებიდან: სამონის, თომას, ჰერბეტის, გარსია დე სილვა ფიგეროსა; პულესა და სხვა ავტორების წიგნებიდან; ფრანგულად. ავტორაფი. უთარილო — 30 ფ.

H 1569 — ამონაწერები სომხების შესახებ: გალიანოს, პეისონელის, ტურნეფორის, გატერიას, ბროსეს, გამბას, შახნაზარიანისა და სხვათა შრომებიდან; ლათინურ, იტალიურ და ფრანგულ ენებზე. ავტორაფი — 30 ფ.

H 1569 — ამონაწერები და ბიბლიოგრაფიული ხასიათის შენიშვნები ქართულ და ფრანგულ ენებზე. ავტორაფი — 15 ფ.

H 1570 — მასალები საქართველოსა და სომხეთის ისტორიისათვის. აქვეა ამონაწერები საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივიდან. (1712—1724 წწ.). ლათინურ, იტალიურ და ფრანგულ ენებზე — 31 ფ.

H 1571 — მასალები საქართველოს ისტორიის ძველ პერიოდზე და საეკლესიო ამბებზე. ამონაწერები თეოლოგიური ენციკლოპედიებიდან, საეკლესიო ისტორიებიდან, ბარონიუსის, ბროსეს, პეროდიტესა და სხვა ავტორებიდან ლათინურ და ფრანგულ ენებზე. ავტორაფი — 50 ფ.

H 1572 — მასალები თეოთენელთა არქივებიდან (1627—1637 წწ.). ამონაწერები ბალანოს, შარდენისა და სხვა ავტორების ნაშრომებიდან; ლათინურ, ფრანგულ და იტალიურ ენებზე. ნაწილობრივ ავტორაფი — 40 ფ.

H 1572 — ამონაწერები და ბიბლიოგრაფიული ხასიათის შენიშვნები. აქვეა სიო მასალებისა ნიკიფორე ირბახის, სულხან-საბა და ვანტანგ VI-ის შესახებ. ფრანგულ, იტალიურ, ლათინურ ენებზე. ავტორაფი — 36 ფ.

H 1573 — მასალები საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის ძველ პერიოდზე, ლათინურ და ფრანგულ ენებზე. ავტორაფი — 23 ფ.

H 1573 — მასალები საქართველოს ისტორიისათვის „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივიდან იტალიურ ენაზე — 7 ფ.

H 1574 — „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივის მასალები საქართველოს შესახებ (1626—1707 წ. წ.). იტალიურ ენაზე.

მეოთხე რვეულში დამატებითი მასალა: ქართველ მოღვაწეთა წერილები რო-

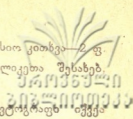
- მის პაპებთან. აქვეა: ხელოვნების პირები (12 პატარა ფურცელი); ქართული ენაზე მე-4 რვეული ნაწილობრივ ავტოგრაფი. — 4 რვეული, 172 ფ.
- H 1577 — ამონაწერები, ბიბლიოგრაფიული შენიშვნები, გაზეთებზე წერილები; ფრანგულ, იტალიურ და ქართულ ენებზე. ნაწილობრივ ავტოგრაფი. — 17 ფ.
- H 1578, 1579, 1580, 1581, 1582 — „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივის მასალები საქართველოს შესახებ (1708—1760 წწ.); იტალიურ ენაზე — 5 რვეული, 177 ფ.
- H 1583, 1584, 1585, 1586 — „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივის მასალები საქართველოს შესახებ (1761—1778 წწ.).
- მეოთხე რვეულში დამატებითი მასალა: ურბანოს კონეგიუმის ქართველ მოსწავლეთა სია (1633—1733 წწ.) იტალიურად მე-4 რვეული ნაწილობრივ ავტოგრაფი. — 4, რვეული — 146 ფ.
- H 1587, 1588 1589, 1590 — „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივის მასალები საქართველოს შესახებ (1770—1790 წწ.), მეოთხე რვეულში დამატებითი მასალა, კაბუცინების მიწერ-მოწერა 1663 წ. როტიეს ანგარიში საქართველოს შესახებ (1819 წ.); იტალიურ და ფრანგულ ენებზე. — 4 რვეული, 160 ფ.
- H 1591, 1592, 1593 — „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივის მასალები საქართველოს შესახებ (1792—1830 წ.წ.) იტალიურად.
- H 1594 — ამონაწერები „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივიდან საქართველოს შესახებ (მე-17 ს.). აქვეა: მასალები ნიკიფორე ირბახის ევროპაში ყოფნის შესახებ იტალიურად. — 46 ფ.
- H 1595, 1596, 1597, 1598 — მასალები საქართველოს, სამეგრელოსა და სპარსეთის შესახებ „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივიდან (მე-17 საუკუნის პირველი ნახევარი), ლათინურ და იტალიურ ენებზე. — 4 რვეული, — 189 ფ.
- H 1599, 1600 — მისიონერების წერილები „პროპაგანდა ფიდესში“ საქართველოსა და სამეგრელოს შესახებ (1663 — 1667 წ. წ.) მეორე რვეულში დამატებითი მასალა: გერნარდო მარია ნეპოლიტანელის ანგარიში საქართველოში მისიონერების მუშაობის შესახებ *Journal „Asiatique“*, 1832 № II) იტალიურ და ფრანგულ ენებზე. — 2, რვეული, — 96 ფ.
- H 1602, 1603. — „პროპაგანდა ფიდეს“ წერილები საქართველოში მყოფ მისიონერებთან და სხვა პირებთან. აქვეა: წერილები ნიკიფორე ირბახთან. ცალკე ფურცელზე ორი წერილის თარგმანი ქართულ ენაზე (ავტოგრაფი); იტალიურ ენაზე, — 2 რვეული — 94 ფ.
- H 1604 — „პროპაგანდა ფიდეს“ წერილები მისიონერებთან საქართველოში და კონსტანტინოპოლში (მე-18 ს.); იტალიურ ენაზე. — 46 ფ.
- H 1605 — მასალები „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივიდან მისიონერების მუშაობის შესახებ საქართველოში, განჯაში და სპარსეთში (მე-17—18 ს.); იტალიურ ენაზე. — 18 ფ.

- H 1606 — მასალები საქართველოში მისიონერების მუშაობის შესახებ მიწვე-
მოწერა — „პროპაგანდა ფიდესთან“ (მე-19 ს.) იტალიურ ენაზე. — 22 ფ.
- H 1605 — ამონაწერები იბერიის შესახებ შრომიდან: Migne, *patrologia graecae*,
ლათინურად. — 47 ფ.
- H 1607 — ამონაწერები საქართველოს შესახებ იტალიური ენციკლოპედიებიდან
და ისტორიული ნაშრომებიდან; ლათინურ, იტალიურ, ფრანგულ ენებ-
ზე. — 28 ფ.
- H 1607 — ამონაწერები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ მოგზაურთა და
მეზღვაურთა აღწერებიდან (მე-13 — 16 სს.); ლათინურ და იტალიურ
ენებზე. — 18 ფ.
- H 1607 — მასალები საქართველოს შესახებ ბარონიუსის საეკლესიო ანალებიდან.
ამონაწერები ანტუან დე ვოვეას წიგნიდან შამპაზის შესახებ. ნაწილობრივ
ავტოგრაფი ლათინურ და ფრანგულ ენებზე. — 9 ფ.
- H 1608 — ამონაწერები საქართველოს ისტორიის ძველ პერიოდში პროვოვი კე-
სარიელისა და აბიანე აღექვსანდრიელის შრომებიდან; ლათინურად. — 20 ფ.
- H 1609 — ამონაწერები საქართველოს შესახებ ფრანგული ენციკლოპედიებიდან
და ისტორიული ნაშრომებიდან. და მოგზაურთა აღწერებიდან ბოლო სამი
ფურცელი ავტოგრაფი; ფრანგულ ენაზე. — 53 ფ.
- H 1609 — Cesar Famin, *Region Caucasiennne*. (მე-19 ს.) გადმოწერილი კრე-
ბულიდან: *L'histoire universel et description de tous les peuples*.
ფრანგულად. — 38 ფ.
- H 1610 — მასალები საქართველოს შესახებ სტრაბონის, ვერიჩელის შრომე-
ბიდან, იტალიური ენციკლოპედიებიდან და სხვა წყაროებიდან. ნაწილობ-
რივ ავტოგრაფი; ლათინურ და იტალიურ ენებზე: — 44 ფ.
- H 1610 — ამონაწერები საქართველოს შესახებ მორომის ლექსიკონიდან; იტა-
ლიურ ენაზე. — 10 ფ.
- H 1612 — მასალები საქართველოს შესახებ კაპუცინელთა ორდენის რომის არ-
ქივიდან; ლათინურ და იტალიურ ენებზე. — 60 ფ.
- H 1612 — კაპუცინ ბერნარდო მარია ნეპოლიტანელის 1672 წელს დაწერილი ან-
გარიში საქართველოში მისიონერების მუშაობის შესახებ. (*Journal „Asi-
atique“*, 1832 № 2), ავტოგრაფი; ფრანგულ ენაზე. — 9 ფ.
- H 1612 — აბატ რიშარის წერილები საფრანგეთში საგარეო საქმეთა სამინისტროს
არქივიდან (1710—1714 წწ.). ფრანგულად — 6 ფ.
- H 1614 — „პროპაგანდა ფიდეს“ წერილები საქართველოში მისიონერებთან და
სხვა პირებთან საქართველოს შესახებ (1672—1816 წ. წ.) აქევა: მასალები
სულხან-საბა ორბელიანის შესახებ. იტალიურად. — 350 ფ.
- H 1615 — მისიონერების წერილები „პროპაგანდა ფიდესში“ გაგზავნილი კონს-
ტანტინეპოლიდან და თბილისიდან (1723—1755 წ. წ.) იტალიურად. —
39 ფ.

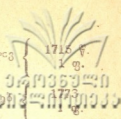
- H 1616 — რომის პაპების წერილები საქართველოს მეფეებთან და კათოლიკე მისიონერებთან. მასალები საქართველოს შესახებ „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივიდან ნაწილობრივ ავტოგრაფი; ლათინურ და იტალიურ ენებზე. — 24 ფ.
- H 1616 — მასალები „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივიდან საქართველოს მეფეების გაგზავნის შესახებ. წერილები რომის პაპებისა საქართველოს მეფეებისა და კათოლიკე მისიონერებისა; ფრანგულად. — 24 ფ.
- H 1616 — წმინდა ნინოს ცხოვრება და ქრისტიანობის მიღება საქართველოში. ავტოგრაფი; ფრანგულად. — 43 ფ.
- H 1616 — საქართველოს შესახებ მასალების სია ვატკანის არქივიდან. სხვადასხვა ამონაწერები და ბიბლიოგრაფიული ხასიათის შენიშვნები. ნაწილობრივი ავტოგრაფი, ლათინურ და ფრანგულ ენაზე. — 13 ფ.
- H 1616 — საქართველოს შესახებ მასალების სია „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივიდან, ნაწილობრივ ავტოგრაფი, იტალიურ ენაზე. — 48 ფ.
- H 1617 — მისიონერების წერილები და ანგარიშები საქართველოს შესახებ, გაგზავნილი „პროპაგანდა ფიდესი“ (მე-17-მე-18 ს. ს.) იტალიურად. — 65 ფ.
- H 1619 — საბუთები საქართველოს შესახებ. რომის პაპის წერილები, მასალები „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივიდან ფრანგულად. — 18 ფ.
- H 1620 — ამონაწერები საქართველოს შესახებ პიედრო დელა ვალეს ნაშრომიდან. — იტალიურად. — 24 ფ.
- H 1621 — მასალები „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივიდან მისიონერების წერილები და ანგარიშები საქართველოს შესახებ (მე-17—18 სს.); იტალიურად. — 76 ფ.
- H 1622 — ავგუსტინელების ანგარიში, გაგზავნილი „პროპაგანდა ფიდესი“ — 1640 წ. აქვია მასალები ქეთევან დედოფლის წამების შესახებ; იტალიურად. — 8 ფ.
- H 1623 — საქართველოს მეფეების პატრიარქებისა და კათოლიკე მისიონერების წერილები, გაგზავნილი რომში მე-17 ს. ლათინურ და იტალიურ ენებზე. 35 ფ.
- H 1627 — ამონაწერი გუსენის ნაშრომიდან ბიბლიის ქართული თარგმანის შესახებ; ფრანგულად. — 8 ფ.
- H 1628 — ალექსანდრე ცაგარელის წერილი საქართველოს ეკლესიის შესახებ, ფრანგულად. — 3 ფ.
- H 1629 — წერილი საქართველოს ეკლესიის შესახებ. გაზეთი „დროება“ 1907 წ. № 262, თარგმანი ფრანგულად. — 2 ფ.
- H 1630 — ამონაწერი ბროსეს წიგნიდან *Histoire de la Géorgie* ფრანგულ და ქართულ ენებზე. — 2 ფ.
- H 1631 — ბიბლიოგრაფიული მასალები. ავტოგრაფი; ფრანგულ, იტალიურ, ლათინურ, ქართულ ენებზე. — 105 ფ.

- 1109 — სხვადასხვა ნაბეჭდი მასალები ფრანგულ, იტალიურ, ენებზე. — 2 ფ.
- H 1532 — სასულიერო საკითხების შესახებ სემინარის მასალები, ფრანგულად (1883 წ. შესრულებული) — 33 ფ.
- H 1533 — საუბრები სასულიერო თემებზე. ავტოგრაფი ფრანგულად — 2 ფ.
- H 1534 — ამონაწერები ქრისტიანული რელიგიის შესახებ. ფრანგულად — 23 ფ.
- H 1535 — პატრი დომინიკის 5 მოქმედებიანი პიესა, რომელშიც მოქმედება ტარდება ჩინეთში, ფრანგულად. — 29 ფ.
- H 1536 — მასალები საქართველოს შესახებ, რომის პაპების წერილები საქართველოს, სპარსეთისა და ევროპის ქვეყნების მეფეებთან; ლათინურ და ფრანგულ ენებზე. — 91 ფ.
- H 1538 — წერილები სასულიერო საკითხებზე ფრანგულად — 5 ფ.
- H 1537 — მასალები საქართველოს შესახებ რომის არქივებიდან და ნაბეჭდი წყაროებიდან: ბრონიუსის, ბურბონის, ტილემონის, ბეიესა და სხვათა შრომებიდან ლათინურ, ფრანგულ, ქართულ ენებზე. — 132 ფ.
- 1117 — სხვადასხვა ჩანაწერები. ნაწილობრივ ავტოგრაფი; ლათინურ, იტალიურ და ფრანგულ ენებზე. — 4 ფ.
- H 1539 — მიხ. თამარაშვილის — ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ავტოგრაფი. — 553 ფ.
- H 1531 — უმანკო ჩასახების კონგრეგაციის წესების შესახებ. მ. თამარაშვილის ხელით გადაწერილი. — 14 ფ.
- H 1618 ზ — მ. თამარაშვილი — ისტორიული ხასიათის კითხვა — 9 ფ.
- H 1618 თ — მ. თამარაშვილი — სომეხ კათოლიკეთა სიები, ავტოგრაფი — 10 ფ.
- H 1661 ა — დოკუმენტების კრებული თამარაშვილის ხელით გადაწერილი — 42 ფ.
- H 1611 — დოკუმენტების კრებული თამარაშვილის გადაწერილი — 49 ფ.
- H 1618 გ — ქართველ კათოლიკეთა კითხვა. — 18 ფ.
- H 1601 ბ, გ — ტორე დელ გრეკოს მონასტერში დაცულ ქართულ ხელნაწერთა სია მიხ. თამარაშვილის ხელით გადაწერილი (სიას დართული აქვს სხვა ხელით გადაწერილი იგივე სია იტალიურ ენაზე) იქვე: ორი ქართული ზღაპარი მიხ. თამარაშვილის ხელით გადაწერილი. — 12 ფ.
- H 1618 ა — საგაზეთო სტატიები სომეხ კათოლიკეთა შესახებ — 5 ფ.
- H 1625 — ქრისტეფორე კასტელის ნახატების ზედწარწერები მ. თამარაშვილის წინასიტყვაობით. — 15 ფ.
- H 1624 — ქრისტეფორე კასტელის ნახატების ზედწარწერები მ. თამარაშვილის წინასიტყვაობით. — 14 ფ.
- H 1618 ი, ი, ბ — დოკუმენტების კრებულზე მიხეილ თამარაშვილის ხელით გადაწერილი; ქართულ, იტალიურ და ლათინურ ენებზე. — 48 ფ.

- H 1618 ბ — სარუხან—ტფილისის სომხის კათოლიკეების საეკლესიო კითხვა—2 ფ.
- H 1618 ი, ა — მ. თამარაშვილი — მასალები ქართველ კათოლიკეთა შესახებ, ავტოგრაფი. ქართულ და ფრანგულ ენებზე. — 10 ფ.
- H 1529, 1530 — მ. თამარაშვილი — საგაზეთო სტატია, ავტოგრაფი იველი ბესარიონ კათოლიკოსის „აღსარება სარწმუნოებისა“ მ. თამარაშვილის ხელით გადაწერილი. — 29 ფ.
25. — დიონჯიო კარლი და პიენჩენცა ილ შორის ცნობები მე-17 საუკუნის საქართველოზე. — 12 ფ.
26. — ამონაწერები რეინოლდის თხზულებიდან, რომელიც მეთოთხმეტე საუკუნის ცნობებს შეიცავს საქართველოზე (1475 წ.) — 2 ფ.
29. — პაპისა და საქართველოს მეფე მთავართა წერილების სია. — 2 ფ.
31. — აფხაზეთის კათალიკოსების სია 1 ფ.
33. — სულხან-საბა ორბელიანის წერილები, ამოწერილი საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივიდან. — 3 ფ.
34. — ამონაწერები ისტორიული დოკუმენტებიდან, რომელიც შეეხება თბილისს, გორსა და თავრიზს.
47. — ამონაწერები კლაპროტის შრომებიდან 3 ფ.
48. — ამონაწერები საქართველოს შესახებ პეტრუს ავიაბოლეს ნაშრომებიდან. — 2 ფ.
49. — „მიმელანგო დი ორიენტეს“ არქივიდან ამოკრეფილი მასალები ქრისტეფორე კასტელის ნახატების შესახებ.
50. — ამონაწერები „პროპაგანდა ფიდეს“ არქივიდან. 1 ფ.
65. — ამონაწერები დომინიკელების არქივებიდან.
92. — მოხსენება მ. თამარაშვილისა — ქართულ და სომეხ კათოლიკეთა განხეთქილების შესახებ. 18 ფ.
777. — ურბნო IIIV-ს წერილი ფერდინანდ იმპერატორისადმი, რომელშიაც ნიკიფორე ირბახის შესახებაა საუბარი { 1678 წ. 2 ფ.
778. — კოლხიდის ეპისკოპოსების მიერ ქრისტიანული დოგმების შებღალვა და მისი ინტერპრეტაცია { 1672 წ. 5 ფ.
780. — ნუსხა სხვადასხვა წერილებისა, რომელიც პაპმა ქართველ მეფეებს გაუგზავნა, აქვე ქართველ მეფეთა წერილები პაპთან { 1687 წ. 2 ფ.
781. — პაპი ინოკენტ მე-11 — წერილები იბერიის მეფე გიორგისადმი (ვატიკანის არქივიდან) { 1688 წ. 14 ფ.
782. — ამონაწერები მეფეებთან გაგზავნილ წერილებიდან (ამოწერილი მასალები ინოკენტ მე-12-ის წერილებიდან სპარსეთის მეფესთან) { 1695 წ. 1 ფ.
783. — ინოკენტ მე-12 — წერილი { 1639 წ. 1 ფ.

- 784. — რიზარდის წერილი სპარსეთის მისიის საქმიანობის ირგვლივ } 1716 წ. 1 ფ.
- 785. — პაპი კლიმენტ მე-14 დეკრეტი საეკლესიო წერილების შესახებ } 1773 წ.
- 788. — ფრანგულ-ქართულ წერილების ასლები. 8 ფ.
- 735. — მასალები კათოლიკე სომეხთა შესახებ. { 1909 1 ფ.
- 852. — ლოცვები და იამბიკოები წმ. ნინოს სახელზე დაწერილი 5 ფ.
- 858. — საგალობელთა ტექსტი (მარიაშის სახელზე) 2 ფ.
- 860. — ჩანაწერები საიდუმლო შრიფტის შესახებ 3 ფ.
- 861. — განმარტება ლათინთა ტაპიკონის ზოგიერთი ადგილისა 3 ფ.
- 862. — დოკუმენტი რუსეთის კოლონიალური თვითმპყრობილობის პოლიტიკის შესახებ. } 4 ფ.
- 866. — სპარსული ტექსტები 3 ფ.
- 867. — თამარაშვილის წერილი იტალიის მთავრობისადმი მანველი-შვილის კოლეჯში მიღების შესახებ. } 1 ფ.
- 870. — ლეგენდა ივერიის ღვთისმშობლის ხატის შესახებ 2 ფ. 2 ფ.
- 875. — სიკეტუს მე-IV მიერ უზუნ ჰასანთან პატრი ლულდოვიკო ბონინიემენის ელჩად გაგზავნის შესახებ.
- 887. — ბრძანების ამონაწერი კათოლიკეთა ეკლესიაში ქართულა ენის აკრძალვის შესახებ.
- 889. — ჩანაწერები სქოლასტიზმის საკითხის შესახებ. —
- 893. — მიხეილ თამარაშვილის წერილი პაპისადმი კათ. საეკლესიო საკითხების შესახებ.
- 896. — ამონაწერები საქართველოს საგარეო საქმეთა არქივიდან საქართველოს შესახებ.
- 899. — მიხეილ თამარაშვილის წერილი, რომელიც ეხება რუსეთის მთავრობის მიერ საქართველოს სომეხ კათოლიკეთათვის სემინარიის დაარსებას.
- 901. — ამონაწერები ბარ-ჰემზრეიდან
- 903. — დეკრეტი „დებროპაგანდა ფიდეს“ სეკრეტარის ალიოზი გასელისა პეტრე ხარისჭირაშვილისათვის საეკლესიო უფლებების მინიჭების შესახებ.
- 904. — გამოქანდაკების საშუალებანი.
- 906. — სულიერი მედიტაციის პუნქტები.

907. — თამარაშვილის წერილი ვანიტელისადმი ქართველ და სომეხ კათოლიკეთა ურთიერთობის შესახებ.

Н 1618 **შ.კ** — თხოვნა ქართველი კათოლიკე მღვდლებისა ეპისკოპოსებს კესლერს; ქართულ და ფრანგულ ენებზე (დაწერილია 1910 წ. 12. II). — 6 ფ.

Н 1613 — დოკუმენტების პირები რუსულ და ქართულ ენებზე.—

უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცული მასალა

39/455 — თიათინელი პატრის არქანჯელო ლამბერტის შრომა — ისტორია წმინდა კოლხეთისა. იტალიურად. 200. გვ.

Шота Васильевич Ломсадзе

МИХАИЛ ТАМАРАШВИЛИ

(на грузинском языке)

Издательство Академии наук ГССР
Тбилиси — 1964

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი შ. ხ ა ნ თ ა ძ ე
გამომცემლობის რედაქტორი დ. ლ ე ქ ა ვ ა
ტექნოლოგიური ნ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე

გადაეცა წარმოებას 11.10.1963; ანაწეობის ზომა 6×10; ხელმოწერილია
დანაბეჭდად 8.1.1964; ქალაქის ზომა 60×92^{1/16}; ქალაქის ფურცელი
4,31; საბეჭდი ფურცელი 8,62; საავტორო ფურცელი 7,52; სააღრიცხვო-
საგამომცემლო ფურცელი 7,64

შპსი 50 კპპ.

შეკვეთა № 1661

უე 03816

ტირაჟი 1 000

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა, თბილისი, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 1.
Тянография Тбилисского университета, Тбилиси, проспект И. Чавчавадзе, 1.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა